१३ श्रीशांतिपर्वणिआपद्धर्म ।२ पत्रे ६५

ॐ श्रीगणेशाय नमः॥ गोपालनारायणलक्ष्मणार्यश्रीरेवागंगाधरनीलकंठान्॥ चिंतामणींता
म.भा. नधिवंचनत्नाविहाणपत्रापहृतराज्यमान्॥ एवंविधस्याधेयापि नआपारिआगतायोप्रतापी
आ.प. ऽनेनापिकोशेसंधायापहृतरैरिशक्तो॥ रक्षानीत्याघिनपवापद्यागतायांश्रुक्तिः॥ क्षीणस्येत्या
दिक्षीणस्यधान्यकोशादिसंग्रहरहितस्यदीर्घसूत्रस्यश्लेसपसानुक्रोशस्यबंधुषुत्यभयान्नु
गोहद्दिनिर्गीत्यशंकेसान्तसम्प्रथस्यपरिशंकितवृत्तः श्रुतः यस्यश्रुतमंत्रस्यलोकैरितिशेषः॥ आश्रम

नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमं॥ देवींसरस्वतींचैवततोजयमुदीरयेत्॥ ॥ युधिष्ठिर
उ॥ क्षीणस्यदीर्घसूत्रस्यसानुक्रोशस्यबंधुषु॥ परिशंकितवृत्तस्यश्रुतमंत्रस्यभारत॥ २॥ विभ
क्तपुरराष्ट्रस्यनिर्द्रव्यनिचयस्यच॥ असंभावितमित्रस्यभिन्नामात्यस्यसर्वशः॥ ३॥ परचक्राभि
यातस्यदुर्बलस्यबलीयसा॥ आपन्नचेतसोब्रूहिकिंकार्यमवशिष्यते॥ ४॥ भीष्म उवाच॥ बा
ह्यश्चेद्विजिगीषुःस्याद्धर्मार्थकुशलःशुचिः॥ जवेनसंधिंकुर्वीतपूर्वभुक्तान्विमोचयन्॥ ५॥

उपसेन्यर्थः॥ विभक्तानिशत्रुभिर्विभज्यगृहीतानिपुरराष्ट्राणियस्यअतएवनिर्द्रव्यः द्रव्याभावादेवन
संभावितानिआवर्जितानिमित्राणियेनतस्यमित्रबलहीनत्वादेवभिन्नः पारुष्याद्भिन्नाविभेदंप्रापिताअमा
त्यायस्य॥ ३॥ परचक्रेअभियातेसंग्रामंयस्यपरचक्रेणाभिभूतस्येत्यर्थः॥ बलीयसाशत्रुणाआप
न्नंआकुलीकृतंचेतोयस्य॥ ४॥ बाह्यःपापीयादृग्धर्मेपूर्वकेप्रथोमेने॥ कुशलत्वादिहशीघ्रंसंधिः
कर्तव्यः पूर्वभुक्तान्ग्रामनगरादीन्तेनाक्रांतान्क्रमशः ततोमोचयेत्तस्मैदेवेत्यर्थः॥ ५॥ ११९

म०भा०
२

तस्मिन्काले स्वर्गं गते गृहपतौ तत्र सर्वलोकागमं सर्वस्य लोकस्य प्रसिद्धं आगमं प्राप्य प्राप्य
धलेमाभूदिति कृष्णा कृत्वा विद्यामात्रं विद्यामंप्राय प्राविनयं कृष्णानंस्वं स्वयंमेवतद्गृहमेव हटे प्राप्येत
॥१॥ यद्यप्यंतरप्रकोपात् ग्रहकर्तुमशक्ता बाह्यप्रकोपात्स्यामचावाकं तदा सा स्नाः पवित्रमेषु इंगित
प्रपत्ता तस्मिन्कुः स्यात् न प्रपद्यकम्पके चित्ताले देशे च विलंबयितामंबेणमेव बलेन पुनः इष्टी तेन

सर्वलोकागमं कृत्वा स्वर्गं गतेन मे वच ॥ विद्या प्राहितं यं कृष्णा तत्विश्वमेवाप्य पापतः ॥ प्र
पवित्रमिषुः लिप्रसाम्ना वापरिसांतयत ॥ विलंबयितामेवगतनः स्वयमपाकमेत ॥५॥
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मेषु प्रथमोऽध्यायः ॥१॥ युधिष्ठिर उवाच हीने पर
मके धर्मे सर्वलोकाभिसंहिते ॥ सर्वस्मिन्दस्युसाद्भूते पृथिव्यामुपजीवने ॥१॥ केन विद्वान्ब्राह्म
णो जीवेज्जघन्ये काल आगते ॥ असंत्यजन्पुत्रपौत्राननुक्रोशात्पितामह ॥२॥ भीष्म उवाच विज्ञान
बलमास्थाय जीवितव्यं तथागते ॥ सर्वं साध्वर्थमेवेदमसाध्वर्थं न किंचन ॥३॥ असाधुभ्यो
र्थमादाय साधुभ्यो यः प्रयच्छति ॥ आत्मानं संक्रमं कृत्वा कृत्स्नधर्मविदेव सः ॥४॥ आकांक्षं
नात्मनो राज्ये राज्यस्थितिनिकोपयन् ॥ अदत्तमप्याददीत दातुर्वित्तं ममेति च ॥५॥ ॥

स्वपाकमेत ॥५॥ प्रथमः ॥ अथ हीने धर्मे यत्ता मिति शेषः परमं सर्वोपायेन ब्राह्मणार्थ ग्राह्य
स्मिन् ॥ तब्ध्ने आपद्धर्मे ब्राह्मणः केन जीवेदिति स्वब्राह्मणः केन जीवेदित्यत्र ब्राह्मणा रक्षितिम
र्थः ॥१॥२॥ सर्वं धनादिकं साध्वर्थं सतामर्थे ॥३॥ सर्वं हेतत्पूर्णा विधेयमाह असाधुभ्य इति संक्रमणं आ
गमनमार्गं ॥४॥ स्थितिपालनधर्मोधानः पालयित्वा देहं पालने [illegible] स्थाने [illegible] ॥

२

सन्धेयेनात्मा नहि सन्निरोधेन कतिपयग्रामदानेनापि संधिमेव कुर्यादित्याहायद्यतीति ॥ अथ प्रमेतिच्छेदः अ
पमेप्रयाणो विजिगीषुरयमेविगीषु ॥ ४ ॥ सचेद्दष्टनरत्नहारिकिं कर्तव्यमित्याह ॥ अथासेवनि न इति वधु
कोराजनलगणाय [illegible] ॥ ५ ॥ दृष्टनमेतनरत्नस्थनं [illegible] आत्मानं रत्नेद्देत्याह यान्निति ॥ ६ ॥ अ
वशोयवान् ॥ अतः शत्रोरपि [illegible] मिकेन ॥ नचाव्यशाकोनेष्टश्नूसाद्धनेष्ट दयास्य

योयमुखविजिगीषुः स्याद्दत्त्वा न्यायतिपायः ॥ आत्मनः सन्निरोधेन संधिं तेनापि रोचयेत् ॥ ५ ॥
अपात्रराजत्वानीवानरेदमणापदे ॥ न अग्रव [illegible] ॥ ६ ॥ या
त्ककोश बलन्यायाऽकवात्वितिमापदः ॥ कुलनापि कमात्मानं संरक्षेद्दर्थयमेवितु ॥ ७ ॥
अवशेषान [illegible] दया ॥ नत्वकात्मा प्रदानम [illegible] कण्ठचन ॥ ८ ॥ यु
पिशिरश्च ॥ अथवंतेरस [illegible] वीरिते ॥ [illegible] किंकार्यमत शि
ष्यते ॥ ९ ॥ श्रीकामवाच ॥ [illegible] कामः [illegible] हतविक्रम ॥ [illegible]
अमेतावस्थापराधिके ॥ १० ॥ अन [illegible] ॥ [illegible]
हीनपतिभूमिपः ॥ ११ ॥ हनोवादि [illegible] ॥ [illegible] सकस्थितिसन्नोकर्ता ॥ १२
होचकार्यः [illegible] ॥ ८ ॥ अथ [illegible]
[illegible] ॥ १ ॥ [illegible] ॥ अथ [illegible]
[illegible] ॥ अथ [illegible]
[illegible] ॥ ४ ॥ [illegible]

म. आ.
१

स्तमनसाह॥ देवतानाइति देवमेवयापिहि स्वाभिनाहिंदंपुणतिराजानमोहमीतेवेतिभावः॥ ॥ एवमुक्त
नः सर्वान्मसत्कृतः आहतः श्रोतांयथमं सद्भिः मन्वादिभिः सत्कृतः श्रोतांयथमं भूतिप्रवरकारणो
भूतिप्रवरकारणः कारणानिकारणपर्यायानानिकृतदेशग्रामादिपतिरहीनानिते रपितिभिनेः
सत्कृतः मन्वादिभिरन्वतोपि पिपिहेयाहतस्पष्टंः हेतवयामावेपिस्वयंचयोथमतेनतिष्ठितः प

देवतासुविकर्मस्थ्यपानयंतिनयायमे॥ आनेनविंदत्विनंहिधर्मास्पष्टीहीयते॥ ॥ एवं
नः सत्कृतः सद्भिर्मं निप्रवरकारणो॥ हृदयेनाभ्यनुज्ञातो योधर्मस्तंनिबोधत॥ यस्माद्देवं
णसंपदायथर्मं भूयान्मधर्मविन॥ अहोनहियथर्मस्पपदंदः तंनवेषितं॥ ॥ यथासारस्वि
दम्पपदमंदेनयेत॥ लोकेऽपिलोपेननयापधर्मपदंनयेत॥ ॥ यथासद्भिर्विनीतेनय
थागेनक्षमितस्तत॥ तनर्थींतांन्वतमेनदेवैराब्रुवंपिहित॥ ॥ ॥ इतिश्रीमाधवमेरामाधिहतो
नामप्रथमोध्यायः॥ ॥ श्रीभगवानुवाच॥ स्वराष्ट्रास्परराष्ट्राच्चकोपंसंजनयन्नय॥ कोपाद्धिय
मः कोनेयपरस्परंलेचवर्द्धते॥ ॥ तस्मात्सर्वनयेकोपंसत्कृत्यपरिपालयेत॥ परिपाल्यमा
नन्त्याद्देषधर्मः सनातन॥ ॥ लकोपः स्पृहशोदेनतनस्पर्शमेननानविन॥ मध्यमंपदं
मास्थायकोपास्तप्रहृष्टांचरेत॥ ॥ अवलस्यकृतः कोपाप्युकोपस्यकृतोवल॥ अवलस्यकृतो
तन्मनमहात्मनः श्रीमेधातिथेः॥ ॥
देवतानामिः कारणोर्थमं सिध्यति॥ भवदनमानिकुलिनामहीनोदेहेनह्यप्पनइतिभावः॥ ॥ एवमुक्ताराजः
णः अनितिकोपयोवानोदेश्नोतिश्चेतियप्रश्नमविरुद्धः चतसंपदपम॥ ॥ परेभमोतिहिते
परेस्यानेलवेलतलदयेतनेयतअस्मानस्पापयेतप्रतेतिशेषः॥ ॥ द्वितीयः॥ ॥ स्वराष्ट्रादितिरा
जधर्मानेउक्तस्याःपनस्पपायिनउक्तोस्थितिरहीपरतेमयमध्यायः॥ ॥ अनंतरं ... च्चराष्ट्राद्वीय ३

वकं निदिनं ॥ ३ ॥ अकृतेन माकृतनाय इमां मयो गिशास्त्रलराष्ट्रान्यराष्ट्रवकोशसनतर्पयेत ॥ ४ ॥
निसामानपशासोकपत्तोराज्ञा उपजीवेत ॥ सेयाबीन तनापियुराष्ट्रं दयन्न्यः पानिकाः कदर्थतेनुदेश
हीं सात्र दशेष्म पवादहीनेमजनं यशास्त्र शुष्मसेन ॥ ५ ॥ स्वनिगीति ॥ अन्यनाय सुपिस्वनिगादीनुष्
नेनताणपीनयनहत्तानननहिंसा हितयेः ॥ ६ ॥ ग्राम बालमा ग्राम बासिन ॥ ७ ॥ स्वनिगादीना
नित्तानबलशनोयोवनंतेनिदिनेषु पि ॥ तनिविनान बानयीरः कलेयावकमशेहनि ॥ येषाव
लहतायहनिलेषाममानरोवने ॥ ८ ॥ तेजसाभिप्रवर्तनेवलशूर्वेशपिहिरं ॥ यदेवप्रकृतंयाम
मविशेषेण वर्तनेत ॥ ९ ॥ नदेवमपसेवमेपाबीबासुयोतत्र ॥ स्वनिकृत्तवेदिताणधान्यसत्कृता
नमिसत्कृतानं ॥ नजामणनधानत्योनते भज्यामेतिबासयनं ॥ १० ॥ पतमसा पावकषवत
वेलसानालनं नतमपाणा ॥ वहोतनेननसाधमायुवा ॥ ११ ॥ वदेवाग्रसनातनबागेवाहतः प
रस्परं नतेषावतनाशनाशतकृणेक्षतपीनता ॥ १२ ॥ नवाक्षः परिवादेयं नष्टा नक्षः कथयेतन
कणीवयापिपानवो प्रक्षेपे वानवाभवेत ॥ १३ ॥ अस्तो शीलमंत्र हेपरिवादेपु पेशुनं ॥ गाणा
नाकेवलमाराः सतः सतामनराथिपा ॥ १४ ॥ यथा मक्षुरोदमेसदस्तेसाधुबाहिनो ॥ पुरुनपा
मवहतलयाननेतुमेन्नपा ॥ १५ ॥ यथायथासवहवः सहायासकलयायपरे ॥ आचारमेदमत
नेनरीतोयशेलतनं ॥ १६ ॥ ग्रापरंनेवमिकतियेशालसिखिनतृिया ॥ व्यासथा इयबालोभा
यवशीलामीदशं ॥ १७ ॥ अर्थमयमपशनिविकमेश्यसयानतेन नतावसदशंकिचिन्मय
निहपिनम्रोनखेन्याहनबाव्यहनि ॥ १८ ॥ अपराति: एवं स्वनिगादीनामदेशेनेशोवलिखितरणि अा
मतोपिहलकेदः हनमाहशापमेपरा ॥ दमपिबावारमान्नयोदिकानजेपानतपमेणनश्याहेवत
परंकेनि ॥ १९ ॥ ११ ॥ नरूआर्थः गुरोपवतिनसकार्यकार्यमनानत ॥ अन्यत्प्रनितनसकार्यमवेन

स॰ ग्रा॰ ५

4

क्रियाः कस्मात्‌ सो मोक्षार्थं रागद्वेषस्य परित्यागः पतितस्यात्‌ ज्ञानादीनां कस्य तत्पतितेन तत्स्यात्‌ नेत्या
नंतिक परस्पर निरिधानात्‌ ॥ संक्षेपसंयोविभागेन द्वयाणां ॥ ३ ॥ येन तत्त्वाः निश्चयीकृता स्तेः स्पष्ट
स्या विद्याभ्यां याभिसंदर्शने द्वयतां नाम विद्याभ्यां कर्तव्य इति प्रदर्शनात्‌ ॥ ननु विद्याभेदाने द्वयोः
स्यात्‌ नादिकं सपुलंप्रयोग्यत्वारणैः शेषपदसंतानादिकं करोति ॥ ४ ॥ यस्मादेव तस्मात्‌ तत्र
पर्मेव ॥ प्रलपने कर्तव्यं ॥ यो यथा करोति तथैव प्रजाः कर्मणो द्वयोः ॥ ३ ॥ इतीयं ॥ २ ॥ अ

क्रियामोक्षः पतितस्यानंदस्य विनाशिते ॥ संक्षेपेण चतुर्थ्यां मिश्रं स्वरूपेण निवर्तयेत्‌ ॥ ३ ॥ अ
मिश्रं द्वयोर्नेयं च विद्याभ्यां मानवाः ॥ अयोगमेवोपलभ्य कुर्वतीति विनिश्चयः ॥ ४ ॥ तस्मात्
शेषकर्तव्ये स्वार्थीन मत्पितृस्वभिः ॥ नवलक्ष्यात्मसाधीति न शास्त्राणि समाचरेत्‌ ॥ ५ ॥ सशेष
कारिणां त्वशेष पदार्थानि संक्षेपात्‌ ॥ निषेधकारिणां नित्यं निःशेषकरणात्मकं ॥ ६ ॥ पतिता
निश्रापदर्शितं पृष्टवती योगायाः ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अत्र धर्मानुवर्तनेन कथं यतिप्रवादिनः ॥ अ
न्यतानेन धर्माधर्मौ विषयस्य विज्ञानतः ॥ न च नाम पदार्थानां परो नाम धर्मपापयोः ॥ ७ ॥ य
र्माधर्मेः स्यात्‌ यथा एकपदेन तथा ॥ धर्माधर्मफले ज्ञाते दृष्टेह न कश्चन ॥ ८ ॥ ॥

तत्र सदैवः स्वकारणात्‌ सर्वं स्वपदार्थमपि तु स्वकारणानि मेधपम पियर्मः तस्मात्‌ कथाने
शास्त्रोक्त धर्मा धर्मविचारेण एकस्य लोकनायोनेककर्तव्यः धर्मपापयोर्धर्मोपदेशः परोक्षः दृष्ट
फलस्याभावात्‌ विद्यास्पष्टः ॥ ८ ॥ एकपदं यथा तथैवेदं किमिदं धर्मो एकस्य पदं तत्पुनः तत्
त्रिधात्राप्रत्येकविचारे अर्थं तथायं धर्मो धर्मो वेति विचारेपि ॥ ८ ॥ धर्मेति ॥ अदृष्टफलोपधर्मोपधर्मे
वपास्यो विद्याभिज्ञान मिश्रः पिण्ड उपसन्न पनानि वनपः महायवीर्याणि देववद्दर्शनेवलमिति वि

उच्चैर्हन्ते : महतः ॥ ५ ॥ कार्यमपि कर्तुं नोत्सहन्ति ॥ ६ ॥ विप्रकृताः कृतापराधाः शालाकृतनि
तोसमेन मे वाप्यर्थ निकपटेन हन्ते ॥ ७ ॥ दस्युभिः दस्युप्रायैरसाधैः आत्मनापनस्य वनस्यादस्यु
वापि कार्यकरा गता हन्दस्युनामिति ॥ ८ ॥ नेघाणिसत्येन माहेवेन वेष्ययमित्याहृ पकंतेनत इति ॥ ९ ॥

उच्चैर्हन्ते : श्रियो हानि यैते वमरणं तथा ॥ न स्याक्केशं वलेभिरचसथ्या जाविर्हयेन ॥ १० ॥ हीन
काशं दृश जाना नभवता ने तिमानवा: ॥ न वा स्यानेन न नष्टं तिका रूम पूस्तंहृत च ॥ ११ ॥ श्रियादि
कारणा दाना सक्तिया लभनेयता ॥ साम्प्रगहानि पापानि वासोगप्रसिविहिया: ॥ १२ ॥ अदि
मस्या न नष्टं निपुरा विप्रकृता नता: ॥ शालाहकाइवा जन्मक्रियास्तनेवचिरदति ॥ १३ ॥ चेदप्रापक
नो गतः सत्यं भवति भारत ॥ यथाके देवन नमेदच्युमोहुयवपोरूपः ॥ १४ ॥ अथपर्वोपिभज्योनव
नमे ते दकस्यचित ॥ अथापरं समसाश्रियस्य वरेमगागोः सह ॥ १५ ॥ न नेवाकि नमयो दै दस्युभिः
सहितस्थरेत ॥ दस्युनो सलभा सेनागेहकर्मस्यभारत ॥ १६ ॥ पकंतेनोह्मसया दानत्र्यां पुष्टिजेने
जनः ॥ दस्युवो प्यसिशकेने निरन्नको पाकाशिग ॥ १७ ॥ स्याप्येदेवसमयो दानना चित्तप्रसा
दिनीम ॥ अन्या यार्थे च समयोदालोके भवति पूजिता ॥ न्मयंलोको जिनप्रशनिमवसितोन
नः ॥ नालगते हि श्याम्ना लिकेमयथां कितं ॥ यदासदि: पयादानसहिमादस्युभि: कृता
प्रजरहति भनाति समयादेवदस्यु ॥ १८ ॥ अथपमानस्यवचोय रामर्षः कृतप्रता अस्यवित
स्यचादाननि: शेयकराणितथा ॥ १९ ॥

ननः प्राकृतः अलेपर्थाभेष्टकमित्यर्थ ॥ २० ॥ ७ ॥ सद्भिर्देवभि: पापादाने परस्वहरणस्यापिकृते
अहिंसा भवति तथा वाकोरति शेषः ॥ २१ ॥ नदेवाः अथपमानस्येति नि:शेषकराणसर्वेहरतं ॥ २२ ॥

म.भा.
५

5

१२॥ तदर्थः॥ नवप्रतालनाहिपकस्मरादस्पृशानवरमिनिम्रायेनदस्यकर्मैवयत्नानकर्तव्यं कर्ने
पिप्रायश्चित्तेनकालावयिनीवनानियमादंतरामरंणात्मति॥ अत्रव्यनरकप्राप्तिरित्याशंक्याह स्म

वस्त्रतंवंसप्रविशेदंकृतासहृदकुरं॥ उत्सहमानो हि लोकेन वहूरूनतर्थं चिन्त्यतन॥ ९॥ अपापो
ह्युभमाचारः लिप्तो न कर्मतो भवेत्॥ न चैव विनिर्मुक्तो न कृतेनेके न गोचयेत्॥ लोके च न
भनेद्दूतां पराद्वेहु न समाफलं॥ १०॥ निशांतिपर्वणि आपद्धर्मे चनतोध्यायः॥ ५॥ भीष्म उवाच
अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं॥ यथा स्नस्थः समर्थादः प्रेतभावेन नश्यति॥ ११॥ मह
तीमतिमान्शूरः श्रुतवाननसूयकः॥ रत्ना श्रमिणां यथर्मं प्रह्लाणाक्हष्टक॥ १२॥ निषाद
घ्यानिषयाज्जातः क्षत्रधर्मानुपालकः॥ कायव्यो नाम नैषादिर्दस्युः सिद्धिमवाप्नवान्॥ १३॥ अ
रण्यसायंपूर्वाह्ने मृगयूथप्रकोपिता॥ विधिज्ञो मृगजातीनां नैषादानां च कोविदः॥ १४॥ स
र्वकालप्रदेशज्ञः पारिपात्रचरः सदा॥ धर्मज्ञः सर्वभूतानाममोघेषुर्दृढायुधः॥ १५॥ अप्यनेकश
ता सेनाम् एक एव जिगीषति॥ स वृद्धावन्धबधिरौ महारण्येऽभ्यपूजयत्॥ १६॥ मधुमांसैर्मूलफलै
रन्नैरुच्चावचैरपि॥ सत्कृत्य भोजयामास सम्मान्यान्परिचारवन्॥ १७॥ आरण्यकान्प्रव्रजितान्ब्रा
ह्मणान्परिपूजयन्॥ अपि तेभ्यो मृगान्हत्वा निनाय सततं वने॥ १८॥ येऽस्मान्न प्रतिगृह्णन्ति
दस्युभोजनशंकया॥ तेषामासज्य गेहेषु काल्य एव स गच्छति॥ १९॥

नामधियस्तर्गो लीत्याह॥ अत्रापीत्यादिना॥ प्रेतभावे मरणे न नश्यति॥ न लिंगं प्राप्नोति॥ ११॥ पा
रिपात्रः पर्वतविशेषः॥ १५॥ वृद्धौ मातापितरौ॥ १६॥ १८॥ आसज्य कांचिन्मिथाय कलेप्रानः॥ १९॥ ५

पायनानवलविदंति॥ वलेनाप्यामात्याईविदंति॥ अतः श्रीदेवसूर्वमलेनइहिनपवपतितोन
नपर्मेकारीनणेमायमिदे॥ आननायाश्चोनिश्चस्तनिवन॥५॥ वलवालिवह अपष्कहछाविभयान
नकिंचिन्क्रियतेपनितोयमितिनरुहिः क्रियते॥ उभौवलयमौ॥ पनयोमध्येवलमेवश्रेयउसाह
ल

उभमेहहनमेवैतनस्वैवलवतोवशे॥ श्रियोवलंवलेनेवाप्यामात्यानिहविंदति॥ योहनाथः
समनितउकृिंवेषदमनस्यक॥ वहपश्चावलवानिनकिंचिन्क्रियतेभयात॥ उपोसमयपिकास्यो
ग्रायेनमहतोभयात॥५॥ प्रतियमौहलमन्येवलादमः प्रवर्त्तते॥ वलेप्रतिष्ठितोयमौथयाप्र
भिवनंगमः॥६॥ यमोवायोपिवपेणवलेयमीनवर्त्तते॥ अनीप्रणवलेयमौडमवलोवसंश्रिता
वथावलवतांयमैः तववेगवतामिव॥ नास्यप्राणंवलंवलंमलसदैवलवतांशुचि॥७॥ इदाचारः
लीएवलः पतिश्यानगछति॥ प्रथतस्माइहिनतेसर्वोलेभेकाशकारिव॥८॥ अपथहेताहम
वनाउः स्त्रीविभिनोविनं॥ नीतिलपट्ट कृत्यरव्येवसराणनथ्या॥९॥ यदेवमाहः पापेनचा
रिवेणविवर्जित॥ स्वश्रेतनपनेतेनवाकमंकस्यवनपीहत्तन॥१०॥ अन्नेतराइराचाच्छ्रांः पाप
स्पपरिमोलतो॥ यथीविश्वामवेलनश्चापापीनवोहितानं॥११॥ अथाद्येछलघाचवावृपा
पात्रकमेताणं॥ महामनापापिमवोहिवाहंत्रमहाकले॥१२॥ तस्पलोतिवदइवपरंपाकोनेयेद
एना॥ नपदुदकशीलस्यानेशस्पानातिजल्पकः॥१३॥

अनीति॥१॥२॥३॥४॥ अपयसोपेक्ष्याचुतः॥ अपक्रंडे निरिति॥५॥ वर्जितत्वकोवंथवेरिनिरोधः
नापनापविवातनः क्रियतइतिशेषः॥६॥ अत्रअप्रथमैपायनाक्षेनेकनेसति॥९॥

४॥ इति पंचमः॥ अत्र गाथाः श्रोत्रघ्राणजिह्वानामभिसिंचनीकृताभिभोगपाबीयाद्याः इह्यानहिंसितानाम
एत्यालकोहिनिमाय॥ ४॥ ५॥ द्वितीयाउपमांपुकजावाः बयासन्ना ॥ उद्दिष्टभवेजायंतइत्युद्दिनाः ति

भीक्खु॥ तिमवेमेनानचक्रः कायमस्याशयाम्नने॥ नहिंचलेसिरिसर्वेपापेभ्यस्मात्प्रुणसमन
कायम्नाः कर्मणोनेनस्तुणापमनविनयन॥ नारंगोभ्योहिमूतभ्योभयंप्रासोनिकिंचन॥ ४॥
नभयंतनस्यमनेभ्यः सर्वेभ्यश्चैवभावत॥ नासनोनसनोरानतस्वरगेतवुणोपनि॥ ॥ इति
श्रीआपद्धर्मेकायम्चरित॥ अत्र गाथा अत्रगीताः कीर्तयंतिपुराविदः॥ येनसागोपाग
नातेकोशमनननयस्तन॥ ४॥ नयंनयतश्रीलानाहार्थ्येदेवस्यमेवच॥ इस्पनानिः क्रियाणांचव
विघोहत्वेमहति॥ ॥ मामनाः हत्रियाणांतस्योभोगाश्च्यभावत॥ यनहितविषयसेवद्वितीयस्य
नविद्यते॥ ॥ नदस्यस्याद्वलार्थेवापनेयतार्थमेवच॥ अभोगपाश्रोघघ्राणछिन्नाभोगपाश्चएव
पवेन्नन॥ ४॥ पोनेवहेवात्रपिनत्रमनानेद्वविषार्वति॥ अनर्थंसंपनननयप्राकृर्धमेविदोसं
नाः॥ ॥ हेरेत्रइविणांननथार्मिकः पृथिवीपतिः॥ ततः प्रीणयने लोकं नशोकंतहिर्यस्यः
आत्मायुष्पोर्थमात्मायमायुष्पोयः प्रपद्यते॥ आत्मानेमहतानाकुतस्नयर्मविदेवसः नथानथा
नयेलोकानशानावैवयथायथा॥ उद्दिजानेततवोयद्दकुलजीवोयथायथा॥ ॥ अनिमित्ताम
भवतितथायतः प्रजायते॥ यथैवदशमसकयथावाउपिपीलकं॥ सेवहानिःयतेषुयथाय
र्मीविधीयते॥ यथाह्यैकस्माद्दवतिभूमोपांशुविलोलितः॥ नथैवहमवेद्धर्मः सूक्ष्मः सूक्ष्मत
रस्तथा॥ इति आपद्धर्मे षष्ठः॥ ६॥
पीलिकादयोयथाप्राणेहिंसनपिनक्षेत्येवपरलोकमाक्रामेत॥ ६॥ अयतइतिक्षेहः सेवयथादेशा
यागवाहिम्पोपवायने॥ पवेशाद्दयतास्त्रपिअपवायाः यमेइतिभावः विलोलितः पीलाशोथि

वत्रिरेनमिनिशोधः ॥ ११ ॥ १२ ॥ मानवधीतत्त्वमिन्येकवचनेनगतामिप्रायेण ॥ ३ ॥ कालिकलामेचिंतनीयं ॥ ४ ॥
मारोविवाहादिकार्येनवविलंमाकथाः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ उपचितिहिदिः धानेधानस्य ॥ ८ ॥ पाठेवमोजिनः

वह्निचमहस्रागिग्रामगाणिवंविवजिरे ॥ निर्मथंदानिदस्युनोनिरन्कोशावर्तिनां ॥ ५ ॥ इत्येव
मठे ॥ महन्नेदेशकालतः यातः पुनोरहदतन ॥ आमामिप्रेवनोमतः सर्वेषांभवरोगतः ॥ ६ ॥
यथायथावदत्मिनः कलिग्राममतानथा ॥ पालयास्मान्यथायायेयथामानानथापिता ॥ ७ ॥
कायमारवाच ॥ मानवधीतत्त्वित्रियंभीरुमाशिभ्रमातपस्विनः ॥ नायुष्मानोहेतनोनचशास्त्रा
वलम्बिवयः ॥ ८ ॥ सर्वेयामीनुहेतत्र्यासर्वेसतपकेनचितः ॥ निधनन्नाद्यरोन्त्यलियोदृष्टवच
नदर्शनः ॥ ९ ॥ सत्यवनापिहतेग्रस्मारविनिग्रचमाकथाः ॥ शृण्वंतेपत्रदेवाश्चपितरोनित्यपत
या ॥ १० सर्वभूतेषुपिचवेदब्रह्मणेमोहमहेतिः ॥ कार्यचोपचितिनिलयाः सर्वेसेनाग्निपामवेन
वस्येयेनेभवंतस्थानननस्यस्थानवपरामव ॥ इहैवफलमाप्नीनः प्रमाकोदेनसर्वेषां ॥ ११ ॥ ये
यतेनानप्रहास्यनितालानेनाभियामानतिः ॥ पिशाचोपिहिंमोदंडोनरहार्थीविनिग्रषः ॥ १२ ॥
येवर्णाश्रमवार्येनेदेहत्तेधानयः स्मृतः ॥ येचराष्ट्रापरोयेनवाहिरुर्वनिकेनच ॥ १३ ॥ नदेव
तेनमोयेनकृष्णघारसयोगया ॥ येषुनर्भस्यामेसावर्तेरचिहृदयव ॥ १४ ॥ अपिनेदृष्ट
वोभनानलिंप्रशिदिमवाम्नयः ॥ १५ ॥

श्रीमर्मधारिणार्थंइहानोशास्नार्थं ॥ १ ॥ कागोयेक्रियायोयथाइः स्वदनानघोमार्येनेएवनेपिवधा

कलि० ६

म.भा.

७

॥८॥८॥ काष्ठेति कालस्य देशस्य च सत्त्वतो व्यवहितो ज्ञानीयादिति श्लोकद्वयार्थः ॥२॥ एतौ द्वौ द

नतः प्रत्याख्यानेऽप्यस्ति पुष्पविपुले नले ॥ समुत्पन्ने प्रश्नोऽसौ योगी ब्रूते संप्रति प्रतिमान ॥१९॥
दीर्घसूत्रत्वमुदासीनो हीनबुद्धिरचेतनः ॥ समस्तास्समवास्य सत्त्वे वा पद्यते इव ॥२०॥ एवं
शास्त्रतमं कालयोगेऽसौ हानावत्ययाने ॥ सविनयं विनिवेदितः प्रदीर्घमसौ यथाक्रमः ॥२१॥ आदौ
नकृन्तते श्रेयः कथालोकीति यः श्रुमान् ॥ सत्त्वस्य प्रमदामोति यथा संप्रतिपत्तिमान् ॥२२॥
अनागतविधानात्र प्रमत्तत्र मतिश्रयः ॥ द्वावेव स्वभावेऽथ यातेदीर्घसूत्रा विवस्वति ॥२३॥ का
ष्ठाकलामुहूर्ताश्च दिवारात्रिस्तथा लवाः ॥ मासाः पक्षास्तथैवर्तुः कल्पः संवत्सरास्तथा ॥२४॥
दृष्टिर्दीर्घदर्शिनः कालः सद्गुणदूषणे ॥ अग्निमिलामित्रेऽथ यातने यस्यतस्तथा ॥२५॥
पलो यदर्थं शास्त्राध्ययमालशास्त्रपाठिभिः ॥ प्रथानाविनिर्दिष्टो कामचारामिमतो रता
गीत्राकारी प्रयुक्तस्य समस्य कस्य पादयेन ॥ देशकालावमिप्रेतौ तादृशां फलमवाप्स्या
न् ॥२६॥ इति शान्तिश्रापद्मे पुराणेकलिनाम ॥९॥ पुष्पिहिस्त ॥ सर्वज्ञबुद्धिः कथिता श्रेयानेम
रलक्षम ॥ अनागतानां तथा समादीर्घसूत्रविनाशिनी ॥१॥ नरेन्द्रमितदा श्रोतृवृद्धिनेमरत
धर्म ॥ यथा तदा नानाधेन सानुभिः परिवारितः ॥२॥ धर्मार्थकुशलो राजा यमेशास्त्रविशारदः
एकान्तमिवाकुलश्रेष्ठतनमेव्याप्नोत्वमहेशिः ॥३॥ यान्तमिषं कृष्णमिमत्रप्रथा आदर्शनदार्थिवः ॥ एत
दिष्टान्सदेशोऽनमवर्तमेवयथाविधि ॥
र्थिसंप्रतिपत्तौ सह्यौ ॥२॥ ४८ ॥ तान्यात्र वामीनदेपेव
यातिपरीत्यकारी प्रत्यक्षातिविशेषरपार्थः ॥१॥ समममः ॥ शाकलेमीनः स्रोबेयिउपात्योऽतसर्वश ॥१॥ ७

अतो सहचारिणो मेघस्य सन्निरोधः॥ ॥४॥ जनलक्ष्यावयवइं तन्नाशयं निम्नेषु प्रदेशेषु विविधेषु
खेलेल निर्गमनमार्गैः निःसरणपथाभावः॥ ॥५॥ फलतानपावनेनैव निरोधः तेनैव तेन मार्गेणास्मि
लाशयानतर॥ ॥६॥ योगेजेल स्या कली कणपरिभिन्नपाये॥ ॥७॥ उद्याने गच्छतो॥ पवनेर्बाग्रंथिनां नामस्य
अनागतं विधानाच अस्मत्स्वमतिनिश्चय॥ हावेवमत्र मेधाने हीर्यं स्त्री विनश्यति॥ ॥ अवेव वे
दमस्य ग्रहणाच्चाख्यानमस्त्वसमं॥ दीर्घेसूत्रमपायविनाश कार्याकार्ये विनिश्चये॥ ॥ नानिगाये नलाशा
येसदह: कृपणामस्य॥ समनमस्य कोनेयवभृत: सहचारिणः॥ नयेको दीर्घकालेन उत्तमपति
मोपदः॥ दीर्घसूत्रस्यानेषकस्य पापमसहचारिणाम्॥ कदाचिन्न जलस्यापगमस्तस्य आः सम्मतः॥
निःसराणाया मत्स्यस्यो निम्नेषु विविधेषु मेघे:॥ ॥ अतीपमानानि दृष्ट्वा जलस्यापगमयागमे॥ अ
नागतविधातानतु भो सद्दृष्टो तत्र॥ ॥ तथा माय तत्र मत्स्यास्ते वैधाय सलिले कसां॥ जीवन्मत्स्य
यगतश्रमः पश्यायावदुःखानि॥ अनागतमनर्थो हि सनये येर्थः प्रवापयेत॥ तत्र मत्स्यास्वभावो नि
रोधनास्त्वोजनामहे॥ ॥ दीर्घसूत्रप्रलपलचपाज्ञः स्वस्त्यापगच्छनेन तत्कालेन यानावदिति
मे निश्चयास्ति॥ ॥ अथैनं सप्रतिनतः प्राज्ञदीर्घदर्शिनं॥ मामेकालेन मे कं किं चिन्त्यमानः
परिहास्यते॥ ॥ एवं प्रज्ञानिराकस्य दीर्घदर्शी महामतिः॥ जगाम स्रोतसा तेन गंभीरं सलिला
शयं॥ ततः प्रत्युत्पन्नमतिर्लब्धं जलाशयं॥ वसंधृतिं लिप्सेयो गोमेत्स्यानमत्स्यापनीविनः
विलोद्यमानेन तस्मिंल्लक्ष्मणयोपिनलापाये॥ पूगाछदचनलयदीर्घसत्त्वः सहायपरे॥ यथानेसि
यमानेनु मत्स्याना लवरनभिः॥ अविशुध्यनरसेन तोप्सितः सेप्रतियाति मानल॥ तदेमेन तुपा
नेन गृहीतानं तत्त्वेवसः॥ पश्चान्ने वचना लवने विद्ध्येक्षितानि॥ ॥५॥
तो मनेरप्रविश्य स्थितः तद्यामित्तिनत्रपामेवत्रनस्यं तदग्र तद्धानी निगरहेग्र हेस्त्र देमन्त्रनाप
लेप्यावस्थिन तेन मत्स्यानेमत्स्यवेधाः तद्दीनाश्वानेज्ञयस्थितानाविरः सवमस्यः नवैवमहीनवदे

म.ग्रा.
८

उक्तार्थं कृतपत्रं यच्छ्रुत्वा पालितं वचनं ॥२०॥२१॥२२॥ पलितो नाम मूषकः ॥२३॥ तदा मिषेन तस्य उक्तार्थं प्रनमा

तस्य मूलं समाश्रित्य कृतानाशनमस्तु विलं ॥ वसति स्म महाप्राज्ञः पालितो नाम मूषिकः ॥२०॥
शाखां तस्य समाश्रित्य वसति स्म वटे तदा ॥ लोमशो नाम मार्जारः पक्षिसंपातवादकः ॥२१॥
तत्र चागात्स चाण्डालो व्याधः कृतकेतनः ॥ सूर्यास्तमयनि वेला साध्यनितामग्रतो वितो ॥ तत्र स्ना
युमयान्पाशानयथावत्तानिधाय सः ॥ गृहं गत्वा सुखं शेते प्रभातां मनिसर्वरीं ॥ तत्र स्मनि
त्यवेद्यं तेन नक्तं वहन्विविधा मृगाः ॥ कदाचिदत्र मार्जारस्त्वप्रमत्तोऽप्यबध्यत ॥ तस्मिन्बद्धे महाप्रा
ज्ञ तथा नित्यानतत्परिति ॥ तं कालं पलितो नाम बाम्बचचार सनिर्भयः ॥२४॥ तेनानुचरता तत्र
स्मिन्ननेविश्वस्तचारिणा ॥ भक्ष्यं मार्गमाणेन नचिरादृष्टं तदामिषं ॥२५॥ स तं पाशमारुह्य
तदामिषमभक्षयत् ॥ तस्योपरि सपत्नस्य बद्धस्य मनसाहसत् ॥२६॥ आमिषे तु प्रसक्तः स
कदाचिदवलोकयन् ॥ अपश्यदपरं घोरं स्वं शत्रुमागतं ॥२७॥ शरप्रसूनसंकाशं
महीविवरशायिनं ॥ नकुलं हरिणं नाम चपलं ताम्रलोचनं ॥२८॥ तेन मूषकगंधेन त्वरमा
णमुपागतं ॥ भक्षार्थं संलिहानं तं भूमावूर्ध्वमुखे स्थितं ॥ शाखागतमपश्यच्च सोऽपश्यत्कोटरा
लयं ॥२९॥ उलूकं चंद्रकं नाम तीक्ष्णतुंडं निशाचरं ॥ गतस्य विषयं तस्य नकुलोलूकयोस्तथा ॥ अ
थास्यासीदियं चिंता तत्प्राप्य सुमहद्भयं ॥ आपद्यस्यां सुकष्टायां मरणे समुपस्थिते ॥३०॥ स
मंताद्भय उत्पन्ने कथं कार्यं हितैषिणा ॥ तथा सर्वतो रुद्धः सर्वत्र भयदर्शनः ॥३१॥

मिथं ॥१॥ सपत्नस्य सपत्नं बद्धं प्रनादृत्य ॥२८॥२९॥ शरप्रसूना विशेषस्तत्प्रसूनं तंवर्णं ॥३०॥३१॥ ८

उद्दंतेमन्मलिनं ॥ ५ ॥ सर्वेषु सर्वेहितैः प्रार्थ्यमानेन प्रविश्य तमिति शेषः ॥ ६ ॥ प्राकृतेन कश्चिन्मित्रामित्रयो

विषमस्थं हि राजानं ये ग्रहवः परिपंथिनः ॥ बहवोप्येकमुद्दिश्य यतंते सर्वे तापिताः ॥ ५ ॥ सर्वेषु प्रार्थ्य-
मानेन दुर्बलेन महाबलैः ॥ पकेनेवासहायेन शाबोध्याने भवेत्कथं ॥ ६ ॥ कथं मित्रमरींचापि विद्
नेभूरनतं भ ॥ चेष्टितं कथं चात्मशास्त्रो मित्रस्य चापरे ॥ ७ ॥ प्रतानन्तत्तो मित्रेनच्छेवामित्रं तागते
कथं तत्प्रकृतः कृयोत्कृतांकिंवास्त्री भवेत् ॥ ८ ॥ विगृह्य केन वा कृत्यां संधिवाकेन योजयेत्
कथं वाशत्रुमध्यस्थो वर्तेन वलवान्नपि ॥ ९ ॥ एतदेसर्वकृत्यानां परकृत्यं प्रतन्न ॥ नेनस्यकस्थि
दृश्यतां जिज्ञोनावापि मदुल्लेख ॥ १० ॥ ज्ञातेनात्यनवाद्रीख्यानसंत्यसंधात्ति तोदियात ॥ नरानिष्प
महाभाग सर्वमेतद्ब्रवीहि मे ॥ ११ ॥ भीष्म उ ॥ त्वद्युक्तोयमनुप्रश्नो युधिष्ठिर सुखोदयः ॥ गणमेव
गुह्यकान्स्थेन गुह्यमापत्सु भारत ॥ १२ ॥ अमित्रो मित्रतां याति मित्रं चापि प्रदुष्यति ॥ सामर्थ्ययोगात्का
र्याणामनित्या वैसदागतिः ॥ १३ ॥ तस्माद्विश्वसितव्यं च विग्रहं च समाचरेत् ॥ देशकालं च विज्ञाय
कार्याकार्यविनिश्चये ॥ १४ ॥ संधातव्यं बुधैर्नित्यं व्यवस्थाय हितार्थिभिः ॥ अमित्रैरपि संधायं प्राण
रक्षार्थं भारत ॥ १५ ॥ यो ह्यमित्रैर्नरो नित्यं न संदध्यादपंडितः ॥ न सार्थं प्राप्नुयात्किंचित्फलान्यपि
च भारत ॥ १६ ॥ य तु मित्रेणसंदध्यान्मित्रेण च विरुध्यते ॥ अर्थयुक्तिं समालोक्य सुमहद्विन्दते
फलं ॥ १७ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ मार्जारस्य च संवादं न्यग्रोधे मूषिकस्य च ॥ १८
वने महति कस्मिंश्चिन्न्यग्रोधः सुमहानभूत् ॥ लताजालपरिच्छन्नो नानाद्विजगणान्वितः ॥ १९
स्कंधवान्मेघसंकाशः शीतच्छायो मनोरमः ॥ अरण्यमभितो जातस्तं हि व्यालमृगाकुलः ॥ २०

स्थेकेन संधिकर्तव्यः केनवावैरं ॥ ५ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ५ ॥ वाचस्पतिमिश्रस्य ॥ ५ ॥ ७ ॥ ग्रन्थसर्वसंख्या कोके ॥ १७ ॥

म.श्रा.
५
9

मयाणुपायो दृष्टोयं विचार्य मतिमान्मनः ॥ आत्मार्थं च परार्थं च श्रेयः साधारणं हितं ॥ इदं
हि न कलौ लोके पापबुध्या मिषं स्थितं ॥ सर्वं यतिमाजीरस्तेनमेत्कलि स्मृतं ॥ कु
लिशपलनेमायया शिको मां निरीक्षते ॥ न गणामासगः पापलक्ष्या दृश्यमाहितं ॥ सम
स्नामपदं मेत्रमसत्यामेसिपरितः ॥ कोनामस्य कंकारिष्यामि नास्तिनेभयसपदे ॥ नहिंशा
नोस्ति मार्जार पापं शंके तं मयाविना ॥ अहं हि स्थामि पापं शंके यदिमां त्वं न हिंससि ॥ ५५ ॥ तम
श्रितो दुःखस्थं तं मलेन तं न पापिना ॥ विनाधिना त्वया वा को रक्षतामिन विहितं च ते ॥ ५६ ॥ यस्मि
न्नाश्रयते कश्चिद्यस्मान्नाशमि निश्चितं ॥ न नोधीरः प्रशंसंति निस्पृहि प्रमानसो
तस्माद्विवर्द्धतामी नि निस्यं सगत मसत्तनो ॥ कान्तानीन मिहार्थेतन प्रशंसंति यदि तां ॥ ५७
अथ शक्ति मिमां नत्रयथा भजा निशामय ॥ नवजीवितमिच्छा मिनं समेकं सिजीवितं ॥ ५८ ॥ क
श्चिन्नरतिकाष्टेन रुणं भोग महान्नहीं ॥ सनारचलिन नष्टं स च काष्टेन नायते ॥ इत्थं तोस
मायोरथे भविष्यतिस्त्र विस्तरं ॥ अहं तानायविष्या मि मां वत्वं नार विष्यसि ॥ ५९ ॥ एवमुक्ता तप
लिन लमर्थ मभयो हितं ॥ हे तमस्त्रु हलीयं च कमलायते ॥ एवं वदन ॥ ६० ॥ अथ यस्या हतं स्फ
नात स्पशा गो विंचरन् ॥ हेतमस्य हस्तपा थे मानां गो वाकामन्न वीत ॥ बहिमान्याम्स्पध
लक्षाल मनवगायन ॥ लाभवशा समी हाय यस्मिन्नेव प्रमस्यहूजयन ॥ ननली ताग्रदृश
को मीनावैद्धुमैला चरन ॥ मस्थिकं मेदमहीस मानां गो लामसेशा ब्रवीत ॥ नं दामिसोम्यभदं ते
या मार्जो विन निष्ठसि ॥ श्रेयस्यायदि जानीषे कियतां मा विचारय ॥ महादिमरूपा मापन्नलं
मापन्नन रोममम ॥ ६१ ॥

गतैः आपद्गतैः नीचितेसापदि नाशेनभयिचेप्रशस्तं कार्यं ॥२७॥ एषशोधयशोवः ॥२८॥

अथ बुद्ध्यसंतमध्येच परमां गतिं ॥ आपदि नाशभयिचेगतैः कार्यं हि नीचितं ॥२९॥ स
मेनानाम्नश्यान्येषा नस्मादापद् पश्चिना ॥ नमेसोसहसाभमिनरूलोभसिद्धानि ॥३०॥
उलूकपुदनिहन्तुमार्जारः पाशसंस्थान ॥ नलेचाश्मादिघः प्रान्तः संमोहं गंतमहेति ॥३१॥
कारणेनीचितेघनेयावुघन्नमानिमहान ॥ नाहिचुद्धान्वितः प्राप्तेनान्निशासविषयावद्रः
निमनेमपदप्रापमहनीरूपमोप ॥३२॥ ननमाभिद्रसानोराइतिपरपाभिसापूने ॥
तिघमष्ठोघयेशत्रुः कृतंचापमन्नप्तमा ॥ नीतिनाद्दीकथं नद्दष्टशत्रुभिः प्रायेनात्विभिः
नसादेनमहेशत्रुसार्जारसंश्रयाभिव ॥ नीतिशाहूसमाश्रियादितमरोपवर्गांचे ॥ पनेमूश
त्रुसंगनत्मनिष्ठार्थमवं वचे ॥३३॥ अयमनेनशत्रुमेवेघमपरमं गतः ॥ महोग्राहपितेनाथं स
गमार्थदिशाकाले ॥३४॥ कदाचिद्यसने प्राप्य संपिकृधान्मया सह ॥ बालेनासनिकसस्या
मेशपिपरित्यज ॥ कार्यं यमाहूतचाच्यो विघमेनीचिनास्थितः ॥ प्रोहिपरिनः पशुनेच पि
नमपरिते ॥ समनमिचेमार्जारेनीचितेसंप्रति ॥ पिने ॥ हतासेसंयवस्याभिद्देनमान्मामिपल
ए ॥ प्रणीतानीमयोशत्रुः सपायेपरितोभवेत ॥ एवं विचिंतयामास मूषिकः शत्रुचेष्टितं ॥३५॥
ततोर्थगतितत्वज्ञः संधिविग्रहकालवित् ॥ सांत्वपूर्वमिदं वाक्यं मार्जारं मूषिकोब्रवीत् ॥३६॥
सौहृदेनाभिभाष्येत्वां कच्चिन्मार्जार जीवसि ॥ जीवितेहिनवेच्छामि श्रेयः साधारणं हिनौ ॥३७॥
नतेसौम्य भयंकार्यं जीविष्यसियथासुखं ॥ अहंत्वा मोक्षयिष्यामि यदि मांनाभिहंससि ॥३८॥
अस्तिकश्चिदुपायोत्र दुष्करः प्रतिभातिमे ॥ येनशक्यस्त्वयामोक्षः प्राप्तं श्रेयस्तथामया ॥३९॥

म॰ शां॰

लो नं तन्तस्य गात्रेषु मार्जारस्य च मूषिकं ॥ दृष्ट्वा तौ नकुलोलूकौ निराशौ प्रपलायितौ ॥ ४९ ॥ न
थैव तौ समं प्राप्तौ हतमायातने ष्टितौ ॥ दृष्ट्वा तयोः परां प्रीतिं विस्मयं परमं गतौ ॥ ५० ॥ बलिनौ
मतिमन्तौ च सन्नहतौ वाप्युपासितौ ॥ प्रशान्तौ न पानस्मात् प्रयथैविश्वेवलान ॥ ५१ ॥ कार्या
र्थं कृतसंधानौ दृष्ट्वा मार्जारमूषिकौ ॥ उलूकनकुलौ नूनं जग्मतुः स्वं स्वमालयं ॥ ५२ ॥ लोमशः
स्य तस्य गात्रेषु पलितो देशकालवित् ॥ चिच्छेद पाशान् पतने कालापेक्षी शनैः शनैः ॥ अथ वै
यपरिखिन्नो मार्जारो वीक्ष्य मूषिकं ॥ छिंदंतं वै तदा पाशानत्वरंतं त्वरान्वितः ॥ ५३ ॥ तमेव
तं पलितः पाशांश्छेदने तथा ॥ प्रचोदयितुमारेभे मार्जारो मूषिकं तदा ॥ ५४ ॥ किं सौम्य ना
तिन्वरसे किं कृतार्थोवमन्यसे ॥ छिंधि पाशानमित्रघ्न पुरा श्वपचआगमात् ॥ ५५ ॥ इत्युक्तस्त्वरता
तेन मतिमान् पलितोऽब्रवीत् ॥ मार्जारमकृतप्रज्ञं पथ्यमात्महितं वचः ॥ तूष्णीं भव न ते सौम्य
त्वरा कार्या न संभ्रमः ॥ वयमेवात्र कालज्ञा न कालः परिहीयते ॥ अकाले कृत्यमारब्धं कर्तुं ना
र्थाय कल्पते ॥ तदेव काल आरब्धं महतेर्थाय कल्पते ॥ अकाले विप्रमुक्तान्मे त्वत्त एव भयं भ
वेत् ॥ तस्मात्काले प्रतीक्षस्व किमिति त्वरसे सखे ॥ ५६ ॥ यदा पश्यामि चांडालमायांतं शस्त्र
पाणिनं ॥ ततश्छेत्स्यामि पाशानां प्राप्ते भयउपस्थिते ॥ ५७ ॥ तस्मिन्काले प्रमुक्तस्त्वं तरुमेवा
धिरोक्ष्यसे ॥ न हि ते जीवितादन्यत्किंचित्कृत्यं भविष्यति ॥ ५८ ॥ ततो भवत्यपक्रांते त्रस्ते भीते च
लोमश ॥ अहं बिलं प्रवेक्ष्यामि भवान् शाखां भविष्यति ॥ ५९ ॥ एवमुक्तस्तु मार्जारो मूषिकेना
त्मनो हितं ॥ वचनं वाक्यतत्त्वज्ञो जीवितार्थी महामतिः ॥ ६० ॥ ॥

१०

द्वयोरपत्रयोः संधिः ॥ क्रियतां मा विरायच ॥ ८७ ॥ विधास्ये प्राप्तकालं यत्कार्यसिद्धिकरं विभो
मयिकष्टाहि निर्मुक्ते न विनेदानि ते कृते ॥ ८८ ॥ त्वत्समानोस्मि भक्तोस्मि विधेयस्त्वाहितेन्यथा
नि देषावणावर्त्तीच भवन्तु शरणागतः ॥ ८९ ॥ इत्येवमुक्तः पलितो मार्जारं वशमागते ॥ वाक्यं हितम
वाचेदमस्मिन्नीतार्थमर्थविन्न ॥ ९० ॥ उदारं यद्भवानाह नैतच्चित्रं भवद्विधे ॥ विहितो यस्तु मार्गो मे
हितार्थं शृणु तेन मम ॥ ९१ ॥ अहं त्वा न प्रवेक्ष्यामि नकुलान्मे महद्भयं ॥ त्रायस्व भो मा वधीस्त्वं प्रा
णोस्मि तव रक्षणे ॥ ९२ ॥ उलूकाच्चैव मां रक्ष क्षुद्रः प्रार्थयते हि मां ॥ अहं छेत्स्यामि ते पाशान् सखे
सत्येन ते शपे ॥ ९३ ॥ तद्वचः संगतं श्रुत्वा लोमशो युक्तमर्थवत् ॥ हर्षादुद्वीक्ष्य पलितं स्वागते
नाभ्यपूजयत् ॥ ९४ ॥ तं संपूज्याथ पलितं मार्जारः सौहृदे स्थितः ॥ सुविचिन्त्याब्रवीद्धीरः प्रीत
स्त्वरितमेव च ॥ ९५ ॥ शीघ्रमागच्छ भद्रं ते त्वं मे प्राणसमः सखा ॥ तव प्राज्ञ प्रसादाद्धि प्रायः प्रा
णा मिजीविते ॥ ९६ ॥ यद्यदेवं गतेनाद्य शक्यं कर्तुं मया तव ॥ तदाज्ञापय कर्ता स्मि संधिरेवास्तु
नौ सखे ॥ ९७ ॥ अस्मात्तु संकटान्मुक्तः समित्रगणबांधवः ॥ सर्वकार्याणि कर्ताहं प्रियाणि
च हितानि च ॥ ९८ ॥ मुक्तश्च व्यसनादस्मात् सौम्याहमपि नाम ते ॥ प्रीतिमुत्पादयेयं च प्रतिक
र्तुश्च सत्क्रियां ॥ ९९ ॥ प्राप्य प्रत्युपकुर्वंस्तु बहूनपि न भाति पूर्वोपकारिणा ॥ तुल्यः एकः करोति हि
कृतेनिःकारणमेव तु कृतेन च ॥ १०० ॥ भीष्म उ० ॥ ग्राहयित्वा तु तं स्वार्थं मार्जारं मूषिकस्त
था ॥ प्रविवेश तत्र विस्रब्धः क्रोडमस्य कृतागसः ॥ एवमाश्वासितो विद्वान् मार्जारेण मूष
षिकः ॥ मार्जारोरसि विस्रब्धः सुष्वाप पितृवन्मदा ॥ १०१ ॥

परित्राणाम संगतः पाहि कापिरहरपन ॥ नेदृष्टाय महतां भूमां जीरस्व लवेजनः ॥ उवाच वचनं
भ. आ. भीतः किमिदानीं करिष्यसि ॥ अथ द्वावपि संयतौ नेदृष्टौ रसंकुलं ॥ ५ ॥ दानेन कलो ल
कौ नेराश्यमपजन्मतः ॥ बलिनो मतिमतौ च संयाते कृष्णपादतौ ॥ ६ ॥ अथ ताको सनपा
११ नस्मान्ने प्रथर्षे पितेन वलान् ॥ कार्यार्थे कृतसंयतौ दृष्टा मार्जारमूषिकौ ॥ ७ ॥ बलकनक
लोन चजन्मतः संश्रमालयं ॥ ननश्छिद्रेन पाशं मार्जारस्य च मूषिकः ॥ ८ ॥ विश्रब्धनो यमा
र्जारस्तमेगाम्यपनडुसे ॥ स्वनस्मासंयमावैतौ नस्मकौ जीरणाषाशुणा ॥ ९ ॥ विलं विवेशप
लितः शाखालेभेचलोमशः ॥ उन्माथ्यमपथ्यथाकाय वाजुलो वीक्ष्य सर्वेश ॥ १० ॥ विहनाशः
11 तणो नालितस्माहेशाहयाक्रमन ॥ जगाम सम्वभवनं चाण्डालो मरनघेम ॥ ११ ॥ ननस्मा
देघान्सुलोडलेभयाप्यजीवितं ॥ विलस्थं पादयाश्रस्थः पलितं लोमशोब्रवीत् ॥ ॥ अकृता
मेविदंकाविन्सहसासमवप्लितः ॥ कृतनेतं कृतनकर्माणा कश्चिन्नानाभिशंकसे ॥ १४ ॥ मा
नाचसममविश्वासदनाचममजीवितं ॥ मित्रोपभोगसमयेकिंमावनोपसर्पसि ॥ १५ ॥
कृत्वाहि पूर्वमित्राणियः पश्चान्नानुतिष्ठति ॥ नसमित्रापिलमतेकृच्छ्रास्वापत्सु दुर्मतिः
सत्कृतोहंत्वयामित्रसामर्थ्यादात्मनः स्वके समामित्रत्वमापन्नमपभोक्तुंत्वमर्हसि ॥ १७
यानियस्मानिमित्राणिये वसम्बन्धिवान्धवैः ॥ सर्वेविनसम्प्रदानार्हक्रतनतः कोनहृत्तयेन ॥ १८ ॥
सुरोमेभवानन्नमेशरीरस्य च ॥ अर्थानांचेवसर्वेषां मनस्थाता च मे भव ॥ १९ ॥ अमा
त्योमेभवप्राज्ञपितेविवहमेशापि मा ॥ ननेस्तिभयमस्मत्तो तीविनेनात्मनः शपे ॥ २० ॥
ये; वा: ॥ स्वेतंनाप्रज्ञपिच्छुंतिशिवामागहमिवप्रियं ॥ २१ ॥ अहं च दहजपिछेदं सम्मितयतापसांप ३: ११

अथात्मकृत्यं चरितः सत्यकारलतमाचरन् ॥ उवाच लोमशो वाक्यं मूषिकं चिरकारिणं ॥१०॥ न
शृवं मित्रकार्याणि श्रीमान्कुर्वन्ति सत्पथ ॥ यथा नेमो हितः कृच्छ्रान्तरमाणान वैमया ॥११॥ तथा
हितरमाणेन न मया कार्यं हितेमम ॥ यत्नं कुरु महाप्राज्ञ यथा रत्नावयो भवेत ॥१२॥ अथ
वा पूर्ववैरं त्वे स्मरन्कालं जिहीर्षसि ॥ पश्य दुःकृतकर्मनातं कृतमायुः त्वयेनव ॥१३॥ यदि
किंचिन्मया ज्ञानान्मूर्खत्वात् दुष्कृतं कृतं ॥ न तन्मानसिकं तेभ्यः क्षामये त्वां प्रसीद मे ॥१४॥ त
मेवं वादिनं प्राज्ञं शास्त्रबुद्धिसमन्वितः ॥ उवाचेदं वचः श्रेष्ठं मार्जारो मूषिकं लघु ॥१५॥ श्रु
तं मे तव मार्जार स्वमर्थं परिरक्षतः ॥ ममापि त्वं विजानासि स्वमर्थं परिरक्षतः ॥१६॥ य
स्मिन्नपीतवस्थायां यस्मिन्नभयमाहितं ॥ स्वरक्षितं न कार्यं पाणिः सर्पमुखादिव ॥१७॥
कृत्वा बलवता संधिमात्मानं यो न रक्षति ॥ अपथ्यमिव तद्भुक्तं तस्य नार्थाय कल्पते ॥१८
न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्रिपुः ॥ अर्थतस्तु निबध्यन्ते मित्राणि रिपवस्त
था ॥१९॥ अर्थैरर्था निबध्यन्ते गजैर्वनगजा इव ॥ न च कश्चित्कृते कार्ये कर्तारं समवेक्षते ॥२०॥
तस्मात्सर्वाणि कार्याणि सावशेषाणि कारयेत् ॥ तस्मिन्कालेऽपि च भवान् चिन्ताकीर्णो भ ॥
यार्दितः ॥ मम संग्रहणे शक्तः पलायनपरायणः ॥ किं त्वन्ते न वाऽल्पत्वे तरेको न शोभि ॥
नः ॥ कस्मात्पुनः समागम्य सुनिहतो भवतो मया ॥ नपोः सवन्नोरवन्धेबापन्नयोर्द्वयोः
न यत्नगणमसगरात्र्विलीम शाताविशङ्क्य ॥ ततः प्रभातसमये विकृतः कृष्णपिङ्गलः ॥२४॥
स्थूलस्पो विकृतो रूढश्च रथपरिवारितः ॥ शङ्कुकर्णो महद्वक्रो पलितो घोरदर्शनः ॥२५॥

ग.गी. १२

12

नाम्नि च कारणं सर्वं विलये गमिष्यति ॥ कारणं प्रियनामेति ह्येषोऽभवन्निकारणं न
८५ ॥ अर्थार्थी जीवलोकाय नक्षत्रिकस्य चिमित्तः ॥ सत्येसोऽदयं यो मां ब्रवीषं परमं वीपर
स्परं कस्य विमामि नाना मित्री तिनः कारणं मित्र ॥ यच्च पिमानरः कृपया भाषितकाम पंण न
रे स्वभावनतेन प्रीयतेनेनरः प्रीयते जनः ॥ प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन चापरः ॥ ८८ ॥
मंत्रहोममन्त्रैरन्यः कार्यार्थं प्रीयते जनः ॥ यस्मात्कारणमाप्नोति कस्तस्मात्कारणं नरः ॥ ८९ ॥
मत्तो लोककारणस्याने स प्राप्नोति विनिवर्तते ॥ किं तत्कारणं मन्ये नाहं भगवतः प्रियः
अस्माकं स्वमहात्मार्थं नमावपि चतुर्धा वयं ॥ कालो हि नो विक्रम स्वार्थं कामस्य वर्धते ॥ ९० ॥ हा
र्थंसाल्लोमि जनानानि प्राप्तेलोकानवनीनेन ॥ न तौ दृष्टौ न यो याबन्विद्रुषि स्वार्थं परिते ॥ ९१ ॥ अ
कालेहि समर्थं व्यचेदहे नरयेन च ॥ तस्मात् देहेषु लस्याश्रोत्स्यस्थिरः स विपिग्रहः ॥ ९२ ॥ अभ्या
सामिवत्र पापानि विकुर्वंति नरा नरा ॥ अद्येव हि रिपुर्भूत्वा पुनरद्येव मे सहृत् ॥ ९३ ॥ पुनस्त
रिपुरद्येव बन्धुनीनां पयो चापलं ॥ आसीन्मे सौ नता न तौ यावद्देहं न संभ्रमः ॥ ९४ ॥ स्नागतास
हेनैव कालयुक्तेन देहेन ना ॥ नहि मे ज्ञातिनः पाञ्च स्मासयोनिमिच्च नागतः ॥ ९५ ॥ नत्वम
ममि निर्द्दिष्टप्रकृतिः पाञ्चनागता ॥ सोऽहमेवं प्राप्यौ न तानि तानाशान्यातिनेमन ॥ ९६ ॥ म
विशेषेण कर्ता यथा न त्वं न ते न द्वंद्वमे ॥ न ही यो न तथा भवत् ॥ ९७ ॥ अस्मो
न्यान्नग्रहे हन्तेनात्ति भूयः समागतः ॥ त्वं हि सोमस्य कृतार्थो दानि हता यो लक्ष्या वयं ॥ ९८ ॥
नेनेन्द्र समयार्ककि विदस्य नभ नलगान ॥ अहमन्ते भवाभो कुरु त्वं नो हं भगवान् स्वली ॥ ९९ ॥
नावधौ विवते संपि विधुके विषमे वलं ॥

प्रवृध्या मृगानां माता दलेना थिक्रनावयं॥ नेमेत्रवलपुत्रको हिदनाजीविनमयामे॥३०॥पवन
नः पवंशानिमाजीरेणासमपिक॥ उवाच परमेयततः प्रदत्तामामान्हितेवच॥३१॥पढ़ना
हतनसंदेमयानेलामपाक्रते॥ ममापितावतत्रुवतः स्पणमतिमाजिमे॥३२॥वेदिनवा
निमित्राणिविते यास्रापिशात्रवः॥ पततसलंलोके स्मिनहयणतेप्रातसंस्मेते॥ शास्त्रपा
हिसहदोमित्रनपास्रपात्रवः॥ नथिनामेननदांनेकामक्रोधवर्णगताः॥३३॥नालिजान
रिपुंनामम्मित्रंनामनविद्यते॥ नामसंयोगाज्ञायंतेमित्राणिरिपवस्तथा॥३४॥यायस्मि
नजीवतिस्वेंदेवयेनजीवनजीवति॥ सतस्यमित्रंतावत्स्यात् यावत्तस्माद्धि स्वार्थयः॥३५॥
नालिमेत्रीस्थिरानामनचध्रुवमसौहृदं॥ अर्थमनतात्रजायंतेमित्राणिरिपवस्तथा॥३६॥
मित्रंचयातुनामेतिकस्मिंश्चित्कारणंतरे॥ तावत्समित्रतामेतिस्वार्थोहिवलवत्तरः॥३७॥
योविस्वसिति मित्रेकुनाविषमेसेत॥ विश्वाद्गयन्त्रमपिमूलानिकृंतति॥३८॥अर्थ
मनाहितायनोपितामातानासनतथा॥ माताभालाभगिनेपायस्त्रपुत्रास्तेपिताप्रवाः॥३९॥
पुत्रंहिमानाथिनरोत्नतः पतितंप्रियं॥४०॥ लोकोरुद्रातिचात्मानेपश्यस्वार्थरतो
सामान्यानिरुक्तितः स्वतयोमोहात्मस्वनेनतं॥४१॥ कुलेमगयसेषाजनुसार्थायमसश
य॥ अस्मिन्निलयसर्वेतनयेत्राथानहवनाश्रितं॥४२॥ एवंवैविधिलमन्यापेचपललनाउवह
वान्॥ स्मनानम्सापलेनालिक्रतोनेषां भविष्यति॥ तस्मात्सर्वांस्ताकृत्याथीमाचपलोहन्य
सेएाये॥ सर्वीविमयधर्येयत्नेभिपामेतुसर्वीनिति॥४३॥

म.भा.
१६
13

नतेषां वाल्पते बुद्धिः शास्त्रार्थकृतनिश्चया ॥२॥ त्वमसि मम कर्मेवं मम पतिनाभिमर्शितः मा
तोमेत्री स्त्रीभूतामम् षिकं वा कामसत्रनीतम् ॥३॥ लोमगत्य ॥ मतं गायेनयाद्वै षित्रहोहासि
हितः ॥ नस्मेहं नवग्रलायतंमममहितेरतः ॥४॥ कवावर्णतनेनेमया संभित्रद्वर्षीना
नतमा मन्यथा सायोनयहीनमिहादेषि ॥५॥ प्राणप्रदाननतन्ते मतिर्मोदमागते
यमेनोसिकृतानोस्मिकृतनोस्मिविशेषतः ॥६॥ मित्रेषु वत्सलत्वात्मे नइकन्य विशे
षतः ॥ तस्मादेवं वृतः सायोमध्यावरितमहेषि ॥७॥ नयाहित्वत्समानोहं नदोषाणा
स्वभावतः ॥ निश्चयोहिस्त्रिये देषोमर्दिये वृमनस्विषु ॥८॥ यदेनदूरमेतन्नेतेवचनंशाकिन
महेषि ॥ तनिमंत्रयमनोपि माजीवेणममूषिकः ॥९॥ मनमाभावगंभीरिमांतोरवाकु
मत्रवीत ॥ साधुमेवानस्फुतार्थं सिमयेयचनचविश्रुमे ॥१०॥ मत्तवैवोपनोयेवीनादं
शाकः श्रुतन्लया ॥ नद्यमित्रेवरोयातिमाता निःकार्यतांसखे ॥११॥ अमित्रश्रेचगायेद्
निवेयोशनमाहते ॥ पावमायागतो कृतेकृतनांसपिवलीयमा ॥१२॥ ममाहितनस्त्रवेद
नाकृताश्रयानविश्वसेन ॥ नविश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेनातिविश्वसेत ॥१३॥ निमंविशा
समयेस्मानपरेषांननविश्वसेन ॥ नस्मात्सर्वास्ववस्थास्वरक्षेतजीवितमात्मनः ॥१४॥ दमानि
संतनिश्चैवसर्वंभवतिजीवनः ॥ संतेपोनीतिशास्त्राणांसमविश्वासः परोमतः ॥१५॥ तस्मात
सादविश्वासः कृतलहितमात्मनः ॥ वयंनेनहयविश्वासाः शत्रुभिर्देवलासुपि ॥१६॥
विश्वस्तालमुवर्थंनेवलवेनोपिदुर्बलैः ॥ नहेययोमयायात्मामाररक्ष्योमार्जारस्वेदरा ॥१७॥ १३

सम्मेहं नवप्रलोयन्तो लाभ्यत्पनेतरं॥ ९४॥ भत्हे प्रपंसने नूनेस्म वोणयेनकर्मेण्प भ
ना शं हृवरुकूल्ला ममन्तः पीडितः स्वधा॥ ९५॥ ष्णास्तनोमति नास्यायनूनेभवत्तिनीयतो
ज्ञानाभिलब्धितेचनामाहारस्समयष्मने॥ ९६॥ स्तनेमामभिसंधायमलंस्मायसेष्नः॥ तं
वापिष्ननाररेयो यन्तेपिस्तज्जसेमपि॥ ष्णूष्मा पनसेकतें सवेममननतदमस॥ नया
मोसहिनंदष्ठापि यामार्थास्तनाष्पये॥ ९७॥ कस्माने मानत्वोदेवहेस्त प्रणायेनस्तपि
नाहेनयामहिम्याभिम्नतोदेनः समागमे॥ पिवें ष्माय स्तमेस्तस्यः स्तकृतेस्मरस्य ९
दि॥ शायोरनाथ्यमतस्याशिष्वत्तपिनस्य च॥ ९८॥ भहेमरगायमाणिस्पकः ष्मानोविधे
श्रेनेत॥ स्वपित्तेस्तगाभिष्पाभिहरादयिनवोद्धिजे॥ ९·॥ नाहेनयास्तहेष्माभिनिह्नजोभव
लोमया॥ यदिसेस्तकृतेवोस्मिनत्सपमनसायेष्य॥ निष्ठलेवाप्रमनेवापनेदेवकृतेभवे
न॥ वलनवेस्मिनकर्पोहिनकस्त्वित्यपास्मने॥ मष्णनाहृपिमेषपापाननेमनवेष्वलिनःसह
यशिक्षार्थनतेकार्येशहिकिंकरवाणिने॥ ९·॥ कामेसर्वेप्रदाष्पाभिनतामानेकसाचन
श्रात्माधेसनतिस्पास्पाराजेरत्नयनानिच॥ ९·॥ अपिसर्वेस्वस्वस्वज्प्रहोस्हमानमास्त
ना॥ पेस्र्थयनरत्नानोप्राष्पमिचेनिवर्त्येना॥ ९·॥ रहापिहिष्वमगाह्नत्तिजीवनाभिनिनःश्र
नो॥ ननानानः सम्प्रदानेयनरालवविष्पते॥ ९·॥ श्रात्मष्टिसर्वेसारत्पेहारेरपियनेरपि॥
श्रात्मरत्नणानेयाणास्पपरीतिनकाम्यिणा॥ ९·८॥ श्राप्रदानेपपुर्धनेषकृषाणांस्वरोषमाः
याचेसमपतिजानेनितिइर्वेलेनावलीयस॥ १००॥ ॥

म.भा.
१४

मानोर्मत्स्यकसंवादो ह्यमुम॥ ऋषिरुवाच॥ ॥ श्रविष्ठलेपथास्थानथावद्धविस्मये दिन्कं॥ तथसर्वं मा
विस्मये काथयामासि द्विजेश्वरो दिनांशं कथयजनी हृष्टो तेन हृष्टं हृता पकारे कृता पकारे तेन तं

कृतान्ते सम्हृतां भयोदयावन्मन्पाचरः॥ इय लभ्यमानं वाक्य मार्षि मित्रां लंतया॥ ॥ से
थिविग्रहकाले च मो हो पाय नास्त्येव च॥ त चुतां पाशे गोकृतेन तस्मै पितृलीयसा॥ ॥ स
माया में चरेयत्नात्कृतनाथोनववि श्रमेण॥ श्रविकहैनिवर्गेणलो निमेनानर्हो पने॥
श्रयुनिष्टेनश्रनाम्नस्मात्स्यः संरक्षयन्मनः॥ ॥ श्रास्तेश्रपितेमाहंतश्रमवनपा
श्च॥ श्रास्यापवैपरंश्रयोरिति वेद वमानवन॥ ॥ एतेन यर्मस्थैलाः कृतज्ञः सनातनश्रो
हजिताः शुभकर्त्तारः स्त्र यनाश्रनापिवा॥ ॥ राजश्रेयः परं राजन्नयशः कीर्तिवर्द्ध
नयेत्॥ कल स्यसंतत्निचेव यथा मायेयथा कर्म॥ ॥ हृयोस्ता भारत संधि विग्रहं समाधि
तेश्चहि विशेषकारकं॥ यथानेवेद्याश्रिलियेन सर्वदा निषेवितं तं नपशाश्चमहले॥ ॥
इतिश्रीमहाभारते मार्कण्डेयसमस्याविकसंवादः॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच॥ कोमे मेरो महाबाहो विस्मयासाना
त्रिशास्त्रम्॥ कथं हि राजा वर्तेत यदि सर्वत्र नाश्रमेत॥ ॥ विस्मयासादिपरं राजंस्तदाम
न्यमते भयं॥ कथं हि नाश्रमन राज्ञा शत्रून् जयति पार्थिवः॥ ॥ एतन्मे संशयं छिं
धि मतिर्मे संप्रमुह्यति॥ श्रविस्मासकथामेताम यक्ष्यन्पिता महः॥ ॥ भीष्म उ॥ ए
तं श्रुत्वा राजन यहृतेन श्रद्धदत्तनिवेशने॥ पूजनात्सहमे वादेश्रद्धदन स्यभूपते॥ ४॥
श्रमेदिति निरूपयति॥ इकृतः स्य पायेन सूजनस्या चतकपा॥ ४॥ ॥ ॥

१४

रक्षन्नपि चात्मानं चांडालाश्रांतिकं स्थितात् ॥ सतस्य भुवनं लोभ्यं स्नेहात्सा पातलश्चयुतः
श्यालाद्धित्वा ततो वेना शुभमातीरः प्रययौ ततः ॥ ततः स्वसाध्वं तत्क्तोऽहिंसासंबंधमात्मनः ॥
चिंतयाभ्यपलितः प्राप्तो विलमध्यं जगाम सः ॥ एवं प्रज्ञावता तु स्थाद्देवलेन महाबलाः ॥ ३ ॥
पकेन वदतो भिक्षाः पलितेन तापि सांपिताः ॥ अविज्ञाय समर्थेन से ये किं कुर्वीत पंडितः ॥ ४ ॥
मूषिकश्चात्रिशल्लक्षमत्ताव तोय संश्रयात् ॥ इतो यत्र यमेस्थमया मार्गो द्रष्टुदर्शिनः ॥
विज्ञेरेण महादानं संदेयमपि मे स्वप्न ॥ प्रत्यो न्यकृतवेतानं च कृतः प्रीतिमं नसो ॥ ९ ॥
भ्रष्टोत्मम भिमस्थानं संवसवत योऽमेति ॥ न तु प्राप्तो भिसे स्थंत्वे सम्यक्स्वहिंसमाश्रया
त ॥ ८ ॥ अभिसंधीयते मातः प्रमादाद्दतिवाभ्यवै ॥ तस्माद्भीतवद्भीतो विश्वसितवहा
विश्वसन ॥ ८ ॥ नहमप्रमत्तस्य लानिच सिलोत्तानिकन शणति ॥ कालेन रिपुणासंधिः का
ले मित्रेण विग्रहः ॥ ९ ॥ कार्यं प्रत्येव संधिताः प्राज्ञैः स्तिम्नतायिप ॥ एतत्तत्त्वार्थसारा
नधासाध्यं समभियाम्यच ॥ ९ ॥ अभिसंदतः प्रमदन्तश्चाप्राप्यायाद्वी नवचरेत ॥ भीतवत्सं
विधिः कार्यः प्रतिसंधिस्तथैव च ॥ ९ ॥ भयाद्युत्पन्ने बुद्धिः प्रमत्तामि योगात् ॥ तभ
यविपत्ते रात्रं न भीतस्यानागते भये ॥ ९ ॥ अभीतस्य च विश्रंभात् सुमहज्जायते भयं
अभीतस्य रानि नित्यं मंत्रो देयः कथंचन ॥ ९ ॥ अभिसंत्तानाहि विजिनो गंभीरासदृद
सिंधु ॥ तस्माद्भीतवद्भीतो विश्वसेद्वद्विश्वसन ॥ १ ॥ कार्यगौरवतः प्राप्य ना
न तत्किंचिदाचरेत् ॥ एवमेतन्मया प्रोक्तं मित्रद्वय संधियिहि ॥ १ ॥

म· श्रा·
१४

15

॥ कृयात्वदिह रं ॥ इत्य स्वपंति ॥ फलरूपेणानेकजीवं ॥ ॥ कर्मेवात्रस्वं नस्वात्रानपिपापं स्वतव
वेत्यात्रपापामिति नेत्रोमहतोपापमपराय: फलेष्वन ॥ ॥ ॥ सात्म: मात्मा म: ॥ ॥ ॥ निय

सहस्रेतातनस्वस्वस्य न श्रेव सहस्रो तिन: ॥ तत्संतान स्वस्य तिवि यं हेव पानकं ॥ १ ॥ स्म
कात्र रणा ध्यान ने त्रे नपक्ष त स्य सा ॥ मिता तिस्या नत रुदं हजनी तात्म महती न ॥ ॥ कृ
ये रक्तं पापं स्वस्य स्वे तो प्रसर्पति ॥ फलं प्रति फलं येषां न नस्पति स्व भास्वं मे ॥ ॥ पापंक
मेक्षनं किं वित यदि न स्मिन स्वपने ॥ स्वपने न स्व प्व त्रे षु पोत्रे षु पित्तन स्व ॥ ॥ स्वस्व दनः स
ने स्वास्त जात्र तले त्वनं ॥ फलं प्रति फलं म ता स्व जनो मित्र मत्रैत ॥ ॥ स्व स्व दनः ॥ प्रा
ति वै फलम स्या भि स्ति न मा प स त्यंता ॥ तत्र प्र श्र के सनं फलं वै रा त्रि स्व सेन ॥ दि त्रं
व धने म हो न दि वै ग्र त्या स्पति ॥ ग्र मोत्त फलं वै रा त्रं पापं वै नियच्छति ॥ पापं विना
शो व परलोकं नियच्छति ॥ ॥ सर्वेषां फलतं वैरा गाम वि श्वास: स्व तो स्व य: ॥ स्व कर्म ता न वि
श्वास: कार्यो विश्वा स ताने कै: ॥ ॥ न विश्वसेद विश्वस्ते विश्वस्ते नाति विश्वसेत ॥ विश्वा
सा भय स्व त्पन्न मपि मूलेनि कृंतति ॥ ॥ कामं वि श्वासं पात्रं मा न रे षां वन विश्वसेत ॥ ॥
माता पिता वांधवा नो वरिष्ठो भार्या जनयन्नी जमात्म त्रः ॥ ज्ञाना त्रं: लि प्य पातिं व ग स्य
आत्मा हि कः सादेहः स्व त्र मो का ॥ ॥

कृतिम स्व नं गावयति ॥ ॥ न तो नष्टसेन ति स्य रलोकं च नियच्छति ॥ ॥ ॥ न रावी पं स्व स्मान
वीजमात्र मसरूपना न ॥ मात्र: विस्याद्दरनान ॥ लि प्य पाति: ॥ स्व कि य मात्रा: पाना स्व स्मा

जीवजीवकः॥ याकनिकः सदिग्रयंपदीग्रस्यादिशितामंग्रस्यालामंदिशानीनिव॰पनिव

कापिलेयब्रह्मदत्तस्य ततः पुरनिवासिनी॥ शृजनीनामयाक निर्दीर्घकालससेविता॥१॥
ग्ररनसास्सवंभूतानां यथावै जीवजीवकः॥ सर्वेतासर्वेतत्तवानिर्यक् योनिगतापिसा॥२॥
अभिधनानासानत्रपुत्रमेकं सवचेस॥ समकालंचरातोपिदेयाप्रेजोग्रतोपना॥३॥ तस्या
रथेकनतस्मविचरीशृजनीसदा॥ समदृतीवसागत्वाग्रानहारफलद्वयं॥४॥ पुत्रयोश्च
स्पुत्रस्यराजपुत्रस्यचैवह॥ फलमेकं सनाफददान पुत्रायचापरं॥५॥ अमृतास्वादसदृशं
बलतेजोभिवर्द्धनं॥ आस्यादाय सैवास्तु नयोः आसासनः पुनः॥६॥ ततोगाढत्वराहां
हिराज पुत्रः फलाशनात॥ ततः सधात्री कदेवउद्यमानोनपानसः॥७॥ दृष्ट्वातंप
तिसतं वात्यादागास्वालकः॥ ततोवात्याच्चयत्नेनतेनाकीरतलपतिताः॥८॥ स्मृ
नेचतनपादाषपहिं समन्तात्कं दृत्वाततः सस्नेदृया ग्राहलमपायातुः॥९॥
अथसाशृजनीराजन्नागत्यवलहारिणी॥ अपश्यन्मिद्धंतपुत्रं तेनबालेनभूतले॥१०॥
वाष्पपूर्णमुखादीनादृष्ट्वातंरुदतीसुतं॥ शृजनीदुःखसंतप्ता रुदतीवाक्यमब्रवी
त॥ त्वत्रियैसंगतं नास्ति नप्रीतिर्नचसौहृदं॥ कारणात्संलयन्तेकृतार्थाः संत्यजंति
च॥११॥ क्षत्रियेषुनविश्वासः कार्योसर्वोपकारिषु॥ अपकृत्यपिसततंसांत्वयंतिनिरर्थ
कं॥ अहमस्यकरोम्यद्यसदृशीवैरयातनां कृतघ्नस्यनृशंसस्य भृशंविश्वासघातिनः॥१२॥
जीवकः शिपतिविशेषरत्नवेः॥ अभिमानाग्रतवर्जितृष्णांराजाकोंजां॥ ॥ समजातकेप

स.सा.
प.
१९

वैरस्वीकृतं कलशिगुणालयोः वात्सल्यहार्दिकं स्थानेन तज्ज्ञं कौरवपांडवानां वा जनेद्रोणगुरुपदेशो
स्य एव जातानि वैरं स्वघकुमाजीरयोः ॥ अपराधजं आवयोः नकुलसर्पयोरिति द्वंद्वः नाभ्यां सहैतेन सहप
आपराधजं ॥ ४ ॥ कृतवैरे रोपितानाइर्याहिता मातनपिताः यौ स्याव ना रत्नानां गृहे नत्यः ॥ ५ ॥ यद
पियत्नेन फलदयदानानेमा नदहतिष्ठसीति ज्ञानाभिनयापि कृतवैरे विश्वासो नानाविहद

इत्यन्याच ॥ वैरं पंचप्रकारं स्यादित्त तज्ज्ञैः प्रतिपादितं ॥ स्त्रीकृतं वास्तुजं वाग्जं सापत्यापरा
धजं ॥ १ ॥ नचस्थाना नहेतव्यः तस्यैव गणविशेषतः ॥ प्रकाशं वाप्रकाशं च बुध्यावेषवत्सान
ले ॥ ७ ॥ कृतवैरेन विश्वासः कार्यस्त्विह सुहृद्यपि ॥ छन्नं संतिष्ठते वैरं गूढोग्निरिव दारुषु ॥
नवितेन नमाद्यृष्ठे नेच मांलेन वा क्रूतेः ॥ कोपाग्निः शाम्यते राजन् लोपाग्निरिव सागरे
नहि वैराग्निरुद्भूतः कर्मचाप्यणयापजं ॥ शाम्यत्यहरणाद्दानरूपते विनाह्येकस्यैस्वयान
स्वत्स्नं स्वार्थसानाभ्यामन्यकृतोपकारिणः ॥ नोदेयामित्रविश्वासः कर्मचाप्ययनेलवा
न ॥ नेवायकार्यकश्चिच्छिद्रं हवयि तथाभवान ॥ शुचिनास्मिहेहतेनेदानीं विश्रमा
म्यहं ॥ वक्ष्म इतत् ॥ कालेचक्रियते कार्यं तथैव विविधाः क्रियाः ॥ कालेनेतप्रवर्तंतेनेकः क
स्यहापराधाति ॥ तल्पेवाभेप्रवर्तंते रमणस्तनकेचेवहं ॥ ॥
इत्याह ॥ कृतेनेति ॥ ७ ॥ पातकहृदैः यमंशितात्कंसहमिकृतैः ॥ ५ ॥ वैराग्निः प्रदाधानेशान्यसमपद्मथ
नेकस्मैपवपकृत रवपारितानशाम्यतीति योजना ॥ ५ ॥ ५ ॥ कृतर्विंश्चिद्रन्यतरेणाप्यकार्यं स्यात्तरेमा
मा प्रेसति ॥ महंचतापितयाद्वियप्रभवानतिमपितथालोति योजना ॥ प्रतोनावयोस्यविश्वा
सः संभवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ कालात्पीनेचगतिः ॥ आवयोमध्येकस्यापिदोषोनास्तीत्याहकालेनेत्या

पू
१९

हेनः पुत्रा रत्ना स्वहोवा ॥५॥ कर्मस्वकृते ग्रवल्लान्स्वार्हमान ॥७॥ नेति प्रश्नो मस्याः एकार्यं इत्याय
पिर्निं त्यस्मरत रन्यथोः ॥ १२ ॥ प्रतिकृतं न्याय श्चितेज्ञान शितिमन्यानः साधुः पुनर्नोपकरोतीमा

अन्यो न्यकृतनैवगुणं न संधिरूपपद्यते ॥ सचहेतरनिर्कोलो यदर्थं महमावसे ॥ १३ ॥ इति
नस्यार्थमा नाश्चर्यानतोः पूर्वोपकारिणः ॥ मनोभवतस्वविस्मलकमंत्रा स्यपनेवलान ॥ ७
एवं संमाननाय चयस्याश्चेवादिमानना ॥ नस्यान्तसनवान्स्याने पायोः समानितोपि सन
रुपिता सिनवार्थ दीर्घकाले समर्चिता ॥ नहिदेवेरमत्तनेस्वसमास्पुत्रजास्यहं ॥ १४ ॥ प्र
सदनउ ॥ यः कृतेप्रतिकुर्यान्नवनसतत्रापरापत्यात ॥ प्रन्तणोत्तेन भवतिवसपुत्रनि
मागम ॥ रजनस्ववाच ॥ मत्कृतस्यनकर्तव्यं संधिं संघोयते पुनः ॥ हृदयेन प्रजानातिक
नेवैवकृतस्यच ॥ रजनस्ववाच ॥ नाग्निर्वैरमतिकोन्ने संविलोसी तिनापसेन ॥ विषा
सादृश्यने लोकेनपाकृयो प्रशंसने ॥ नरपायेन शक्नोने पभद्रेः सलिलितैरपि ॥ सास्ना
नैपिनिग्रहेनेन ताड्यकरोपमिः ॥ ब्रह्मदत्त उवाच संवासाच्चा यतनेस्नेहो जीवितान्त
करेष्वपि ॥ अयोन्यस्य च विश्वासः श्वपचेन शुनो यथा ॥ १५ ॥ अन्योन्यकृतवैराणां संवा
सान्मृदुतां गते ॥ नैवतिष्ठतिनद्वैरं पुष्करस्थमिवोदकं ॥ १८ ॥

पापेनाह कृतस्येति ॥ १४ ॥ १५ ॥ नशक्यंतेतेनतमितिशोधः ॥ १९ ॥ स्वपचश्च पुत्रालः सर्मासाहारो
पिसुनासहसा चेमेतिसेवासाहैव समापिजानी हितार्थः ॥ २७ ॥ ३८ ॥

म.भा.
७

17

सुतेन नष्टेन नष्टेन ना ॥ २ ॥ ४७ ॥ कृते सुन्न पर्यो म सत्य मिनिधाद्वः ॥ ४८ ॥ वैरिणा वाकोर निघोव: ॥ सा
गणाद्वंशीने प्रशस्थितं मपुत्रदायानाः पुत्रकस्तो: किंचिद्प्रयाने यथा पर्व निहतदेनाः ॥ ४९ ॥

दुःखेन सुखसंप्रदतदुःखमर्थविपर्ययः ॥ दुःखेनानिष्टसेवा सो दुःखमिष्टवियोजनं ॥ ५१ ॥ व
पवनयुक्तेन दुःखेन स्त्री कृतं संहृत्ने तथा ॥ दुःखेनाते नरस्ततं त्रात्वा परिवर्तते ॥ ५२ ॥ न दुःखे
न दुःखितैकैविनादुःखं हृदयः ॥ यो दुःखेनानि तानानि संत्रस्यति महाजने ॥ ५३ ॥ यस्तु यो
वतिदुःखानि सकलाधवकमन्यदेहेन ॥ स सतः सर्वदुःखं तत्स्पदथानि तथा परे ॥ ५४ ॥ यत्कृ
तेने मया राजन्नलया त्वमसमयत्कृतं ॥ न नष्टं यशाते: वाकामरो द्विनमरिंदम ॥ ५५ ॥ प्राव
योःकृतन सम्यक्पुनः संपि द्विविधाते ॥ सुता स्वना हितेपुत्र सन्दैवेरमविष्णुनि ॥ ५६ ॥ वैर
प्रतिसमामासाद्यः यः प्रीतिकर्मभिकृतं ॥ सम्य यस्ये भमयु मयथा संपिद्यविद्यते ॥ ५८ ॥
निश्चयः स्वाधीनं श्रान्ते विष्णास भूयामस्तो दय ॥ १ यानावैवगायेदृष्टप्रदृह्य यावत्प्रवीणा
यवैरिणः प्रस्थाने समन्यमसतेन येपिवा ॥ वस्येनेष्टद्याना कनमपुत्रफलस्य यथा ॥ न हि वै
यापिवा संपति फले दुःखगाना निच ॥ प्राप्यानार सुविद्यते फलेषु विद्यते धमानः ॥ ६३ ॥ उ
पगयद नवैरापि सेनवर्धिनराविष ॥ प्रवेने प्रानि वित्तिनिश्चां वदंभिताय पनि ॥ ६४ ॥ सर
नविस्वस्वलानापापकृतेदकस्य वित ॥ प्रपकृत्य परैर्वा हि विष्णासा दुःखमम्नु ते ॥ ६५ ॥ वद
देने ॥ नाविष्पसाहिद्दनेत्रानीहंतेयापिकिंचन ॥ भयानेकुतयानित्यहतनकलामवंतिच
स्तनस्ववाच ॥ यस्य हस्त्रणानोपारी पञ्चो चपरिसंधानि ॥ रवनेने स्यनो पारो स्वमसमनिहथा
सर्वथा ॥ नास्ति सेन रणानीवन नमेवनस्पादितास ॥ नेतिस्वयं दोषवती प्रदेनेषु समयिनयास हवा सं

कार्यते ज्ञायते न त्रिमितं कालेन मितेन जीवति म्रियते ॥५७॥ एकैकस्य एकैकेन ॥६८॥ ६९॥ ह्रसह

कार्यते चैव कालेन न त्रिमितेन जीवति ॥५७॥ यथा तेषु गगपत्के चिरं कैकस्य न चापरे ॥ का
लो दहति भूतानि संप्राप्याशि रिवैव यत् ॥५८॥ नाहं प्रमाणान्नेव न समस्तेषां कारणोऽस्मि ॥ का
लानि त्वम पादनेस्य विदुः लेच देहिनां ॥५९॥ एवं वसेहं ससंशेयं यथा काममहिंसिता
यत्कृतं न तमेकान्तं तं वदे न मशजानि ॥६०॥ शृणु नस्तु वाच ॥ यदि कालः प्रमाणं नैव वैस्क
स्यचिद्वैन ॥ कस्मान्नपरिचितानि यानि वा यवाः वो पीडेतेन ॥६१॥ कस्माद्वासवाः ध्रुवं सं
मानमभिजत्रिये ॥ यदि कालेन निर्याणं स्वविदुः स्वभावभवो ॥ कस्मादिष्टोतिरोपि
णः ॥ यदि कालेन पच्यन्ते भेषजैः किं प्रयोजनं प्रलापः समज्ञाकस्मात्क्रियते योगा
कर्मा ह्वितेः ॥ यदि कालः प्रमाणं ते कस्माद्धर्मौ लिकरेषु ॥६२॥ न वसुधाम सपाप
हत वास्ति हतो मया ॥ आनेनरं तयाहं च हत वाद्दिनराणि पि ॥ प्रहर्षं दिसह शोकेन क
न पापानवाप्स्यसे ॥ यथा तथा प्रहतेषां तथानने च मे स्मृतः ॥६३॥ भस्मास्थिक्रीडनार्थे च
न रागी हंकृति पालिताः ॥ तत्री योनानालिसंयोगो वधं पुण्यपादलेलवः ॥६४॥ वधं वधमयारे
नेमा इतते त्रमपाश्रिताः ॥ सरणात्पातनं ज्जड्ःलेप्राक्स्वेदविदोत्ततना ॥६५॥ सर्वेस्य दृष्यिताः
प्राणः सर्वस्य दुःखिताः स्वताः ॥ इः लोइ हिजने सर्वे सर्वेस्य त्वामोस्थित ॥६६॥

मस्य ॥६९॥७०॥ कस्माद्धर्मौलिकानं पुनर्दानिविनिवेपक पान्यर्थो स्वहिनिभावः ॥७४॥ ७१॥

म.ग्र.

१८

18

निपेधं यस्याहृतःहृदयि ति॥८०॥ मेमया॥८१॥ ॥६१॥ यत्वेनियत्वदेशोवलामकारोनामलिनत्वभीदेवनाशिपोरा
माहृदिदेहेनेनत्वभ्रमति पालयति नित्यं सत्वनेन सहृपास्यपालकभावलहाणः सेवेयश्च नि

सर्देहेयावादिमित्रमामिस्वदेशाइति नायेः॥ एवमनुमीयंति नराजुद्दिविप्रयेये॥२॥ उमनेत्र
हनाहेशास्याश्रयितुमिलपीदितात॥ अगस्य ग्रवर्णगाढेदावसेदानिष्कसानितन॥३॥ न समाद
स्वभवास्यामिवहस्रानाहमिहोसहे॥ कतमेदनेनार्थमननवदुरे वचार्थेव॥४॥ कुभार्यांच
कुपुत्रंचकुपराजानं कुमोहदे॥ कुसंवेयकुदेशं च हरानःपरिवर्जयेन॥५॥ कुपुत्रेनास्तिवि
श्रामाकुभार्यायांकुतोरतिः॥ कुराज्ये निर्हतिर्नास्ति कुदेशे नास्तिजीविका॥ कुमित्रेसंग
तिर्नास्ति निस्मृहरिवसौहृदं॥ अग्रमनःकुसंवेधे भवन्त्यंविपर्यये॥ सा भार्या या प्रियं
ब्रूते सपुत्रो यत्र निर्वृतिः॥ तन्मित्रं यत्र विश्वासः स देशो यत्र जीव्यते॥६॥ यत्र नास्ति बलात्का
रःसयाज्ञानीव्रखासनः॥ भीरवः कामिनं संवेधे दर्शयेदुग्रभूषते॥७॥ भार्या देशोब्भूमिया
मि पुत्रसंबेधिनं वा॥ एते सर्वे गुणा वा सिद्धा धर्मेनेव महीपते॥ अधर्मेन तु स्यावि लयं प्रम
मांतमैति नश्रहानं॥ राजानम लोके वर्गास्य प्रमनेयोनपालयेत॥८॥ बलिषड्भागमहह
स्य बलिस्मणेयोनयेत॥ नरत्वं नि प्रजाः सर्व्याः सपार्थिवनस्कर॥९॥ हत्वा भयं प्रयुः स
य मेव राज्ञा न तमम्मा धिकरूते कृत्ये श्रोमात॥ सप्तर्वेसोकाइपलभ्यपापं सोपमेवहिश्रितं
प्रयाति॥१०॥ हत्वा भयं देवयराज्ञा प्रमाधिकरूते यदि सस्ववसवकृतलपः प्रजाधर्मेणपालयत

पोसेपु॥१४॥ धर्मेनेत्रः धर्मेनेना॥१५॥ नित्रहानतदेहरथा त॥ नतस्येन्दुयास्वप्रमनः सततरोश्रम
नः॥१६॥ समद्रयोत्तयेन ग्रयचनरत्वानि॥१७॥ अभयमिनिछेदः॥१८॥ ॥४६॥

श॥ अकर्मशीलत्वं निर्वेदः॥८॥ प्रत्येकाल देवबलमाकारको॥८१॥ वलवैराग्य॥८२॥ कृपणताशादि
वादकृपणस्वभावत्वादि॥ उपहितानि उपसिद्धाणां॥८३॥ विपदादीनां फलानि कर्मणा हस्तव
येनिकषिनमिनिशेषः॥८४॥ दासेणावर्द्धते॥ संयमाद्दारसंकोचात॥ प्रतिनिष्ठतिप्रति

नेष्टाभ्यो महतास्येवः प्रतिदीपामहीवने॥ नस्यवाहकता स्पर्द्धेने इयीभवतिध्रुवं॥८५॥
धूपध्यानमासायोमोहाडपपद्मते॥ आत्मनो वलमत्तायन्तदेनेनस्पृतीचितं॥८६॥ यत्नव
धर्मचिन्तायदेवेक यंनिमानव॥ हीनः प्रकृष्टकार्यपापास्येनेवाअकृतेतनः॥८७॥ यत्नानिके
कपार्यवावाडवामधुरंहिनं॥ आहारंककृतेनिस्पृशोमन्ननायकृत्यते॥८८॥ पथ्यम्भका
नयोमोहानजङ्कमम्पातिमोजनं॥ परिणामसमविन्तायनदेनेनस्पृतीचितं॥८९॥ देवगुरुध
कारधूस्थितावमोमसेश्रयात॥ उपराणांनामसकर्मदेवंकीनांउपासते॥९०॥ कर्मवाम्यदि
नेकार्यनीतणवायश्विमरङ॥ गम्यतेकर्मधीलस्वसहानर्थैरंकिचनः॥९१॥ नस्यान्स
वैमुपोहार्थंकार्यपवृपराक्रमः॥ नवेस्वमपिसांप्रत्यकार्यमान्महिनेनरैः॥९२॥ विद्या
वोप्येवदास्ववलैपैर्यंचपंचमं॥ मिवाणिमहतान्याहुर्वेनेपनीहनेवेधाः॥९३॥ नि
वेषानेवाक्रुष्यंवदेवेमार्याः सरलनः॥ वत्सान्यपहितान्याहुः सर्वेचलमतेपमानं॥९४॥
संबन्नरमतेमाताः सर्वेवचविराजते॥ न विभीषयते काश्चिद्गीतिनानविमतिच॥९५॥ नि
मग्नहिमतोपकृतः स्वल्पकापिविवर्द्धते॥ दाहेषाक्रुवंतः कर्मस्यमात्मतिनिष्ठति॥९६॥
रहस्येहाववरानानराणामस्यमेपमा॥ कृत्योत्पादलिमाहानिमात्मासेनावउदं॥९७॥
शेषं स्थितिमेवगाहकतिनिर्वहनरत्नधीः॥९८॥ बलहीनस्यावस्थानाहं॥ नहेतिलादलिलापरायेलं
संतापयनीमकंकरोतिमाहमात्मकवदीशगवाचस्तदपनानि॥ कर्कवंशेनाशहेतार्गर्भएव

सिंदूर ॥ २८ ॥

श्रा.इ.
१२

॥ नित्यमग्रपिंडं स्यादिति निग्रंथ आरिपर्यायिमाख्यान ॥ ५ ॥ नानार्थिकः व इद प्रयोजन नानक

प्रलवु स्यक थोलिप्याल ते केन निवद्धे ते ॥ वर्द्धितं पाल्यते केन पालितं प्रणायेन कं थं ॥ ६ ॥ तस्मै
निनिश्चितनाथाय धरि सूत्रेण थ निग्रथे ॥ स वाच श्रामणाना नाम मिदं हेत मइतमं ॥ ७ ॥ नित्यमग्र
नंदं स्याद्विमित्यिनूतधोष्ठ ॥ अक्ति दुक्ति दृष्टींच धरेणा विवतावगं ॥ ८ ॥ नित्य अग्र
दं स्य स्य स्य स्व दित्ततेनरा ॥ नमसास्व नथाभितानि दंसे नेव प्रमाधयेन ॥ ९ ॥ एवं दं प्रपास
नि पंडिताज्ञानवर्शिनः ॥ नमसा स्वन पूयेनत्सिमपाना दरवाने ॥ १० ॥ कि त्रमलेनल पिप्साने
मर्वेधांसी वनेम दन ॥ कर्थ दिशा पालिन्दप्र कित्रम लेवनस्यते ॥ ११ ॥ मलमे बाह का
लेन कर्णीनन चकारयेन ॥ वा प्रावेशणिनीनः स्याहृदयेन यथा वर ॥ १२ ॥ प्रमतास्तावं
भिमा थी च काम कोपो वव जेयेन ॥ १३ ॥ सपत्न मां हि ने का ॐ कना मि मि नवि सुमेन ॥ छ
पका मे नतः पूतिं कुन कार्या विचलणे ॥ १४ ॥ कार्यं च मित्र इत पे णमा न ने का मि सुन येन
नित्यमग्रस्या हि जे न स्मा स्तानमर्थं भ मा इिवे ॥ १५ ॥ यथा वुहिं धरिमवे त मती तेन सा नयेत
प्रना या नं ने नडः प्रतं प्रमसमे न पंडितं ॥ श्रुत्वालिप्सा यथा सान प्रणाम्मणि समावेदन ॥ प्रसु
श्रमानं ने नचैव कर्त्तं मम मुनि मित्रता ॥ नं हेत मित्र स्के हे नयाव का लस्य पसंघ ॥ १६ ॥ आमका लत
विनायमिसा हृत दमिता पत्नि ॥ मूहतम धिन ने हनिं डकालन वइत ॥ १७ ॥ न ल धामीवि मानवी
डंमा येतनधि रतम ॥ नानार्थिका श्रमवेपु कनप्रेन समाचरेत ॥ १८ ॥ प्रथा नेतामने भोक्तक
नकार्ये विमलने ॥ १९ ॥

नत्रेष्ठ कमेष्ठ अर्थं मवेचेन समाचरेन मानार्थिक इति पांडेमा भी यथा चरेत नहिं नका यं समाप्ते

१०॥ संभावयति दुःखे चिंतयति ॥ उपपद्यते पालयति ॥ १०॥ ब्रह्मदत्तेन पृष्टजन्तोः ॥ नवमः ॥ ९ ॥ उवाच

माता पिता गुरुर्गोप्ता वह्निर्वैश्रवणो यमः ॥ सप्त राज्ञो गुणानेतान्मनुराह प्रजापतिः ॥ ॥
पिता हि राज्ञा राष्ट्रस्य प्रजानां योनुकंपनः ॥ न कश्चित्त्वा विनीतो हि निवारयति किंचन
वः ॥ संभावयति मातेव दीनमभ्युपपद्यते ॥ दहत्यग्निरिवानिष्टान्यमयन्नसतो यमः
इष्टेषु विसृजन्नर्थान्कुबेर इव कामदः ॥ गुरुर्धर्मोपदेशेन गोप्ता च परिपालयन् ॥ ३ ॥ यस्तु
रंजयते राजा पौरजानपदान्गुणैः ॥ न तस्य भ्रमते राष्ट्रं स्वयं धर्मेण पालनात् ॥ ४ ॥ स्वयं
समुपयातो हि पौरजानपदार्चनैः ॥ समस्तं प्रेत्य नेता राजा इह लोके परत्र च ॥ ५ ॥ नित्यो
द्विग्नाः प्रजा यस्य करभारप्रपीडिताः ॥ अनर्थैर्विप्रलुप्यन्ते स गच्छति पराभवं ॥ ६ ॥ प्र
जा यस्य विवर्धंते सरसीव महोत्पलं ॥ स सर्वफलभाक्राजा स्वर्गलोके महीयते
बलिना विग्रहो राजन्न कदाचित्प्रशस्यते ॥ बलिना विगृहीतस्य कुतो राज्यं कुतः
सुखं ॥ भीष्म उ ॥ सैवमुक्त्वा शकुनिका ब्रह्मदत्तं नराधिपं ॥ राजानं समनुज्ञाप्य जगामा
भीप्सितां दिशं ॥ ७ ॥ एतत्ते ब्रह्मदत्तस्य पूजन्याः सह भाषितं ॥ मयोक्तं नृपतिश्रेष्ठ किम
न्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ८ ॥ इत्यापद्धर्मे ब्रह्मदत्तपूजनीसंवादे ॥ १३९ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ युगक्षया
त्परिक्षीणे धर्मे लोके च भारत ॥ दस्युभिः पीड्यमाने च कथं स्थेयं पितामह ॥ भीष्म उ
वाच ॥ हंत ते वर्तयिष्यामि नीतिमापत्सु भारत ॥ उत्सृज्यापि घृणां काले यथा वर्तेत भूमिपः
प्रजाः प्रजाः पालयंतो भूमिपालाः पृथिवीं पालयन्ति(?) तत्र ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ भारद्वाजस्य संवादं राज्ञः शत्रुंजयस्य च ॥ १ ॥ राजा
शत्रुंजयो नाम सौवीरेषु महारथः ॥ भारद्वाजमुपागम्य पप्रच्छार्थविनिश्चयं ॥ २ ॥
॥ शत्रुंजय उवा ॥ २२ ॥ ५ ॥

प.आ. २

20

वकादीनामेकामात्रेनिषेधयत्नेशाक्रकारितेप्रणाहानितिसंचमणाःनीचरार्थांदानेराजाप्रयेदि
न्यर्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ अथानरीगर्दभनामप्राःइदयभेदैनेवप्रमन्नयतिप्रसिद्धं ॥ ६० ॥ निरहीनमपि

वकवर्त्तिनयेद्दृष्ट्यांस्मिंहवस्त्रपराक्रमे ॥ हकवस्त्राप्रसंगेनशशवस्त्रविनिःपतेत ॥ ६१ ॥ पान
मत्तात्तथानायोमस्यापापीनवारितं ॥ एतानिश्रमासेदेनप्रसंगोप्यहोष्यान ॥ कथ्यांश्रणम
यंचार्पेशायीनस्यापिकं ॥ अथःस्यादेयवेलायांयापिकेमपिसंप्रायेन ॥ देशकालौचमा
मान्यविक्रमेनापिचदाण ॥ देशकालमतीनोहिविक्रमोनिःफलोभवेत ॥ ६२ ॥ कालाकालोस
प्रणायवलावलमथात्मनः ॥ परस्परंवलेत्ताकानकालमानेनियोजयेत ॥ ६३ ॥ इदंनोपनतेषा
मुंयोगाज्ञाननियच्छति ॥ समस्तसपग्रहाणितिगर्भमस्थनतीयथा ॥ ६४ ॥ सर्वाषिनःस्यात्फल
फलवस्याद्भहन् ॥ प्राप्तःस्यात्सकर्मकौशेनचशशेनकस्यचित ॥ ६५ ॥ प्राप्तेसकालवती
कृष्यांनाचविजेनयानयेत ॥ विद्वनिमित्ततोऽश्याप्रमितेनवापिदैनन ॥ भीतवत्संवियान
कोयावद्भयमनागतं ॥ आगतेतुभयंदृष्ट्वामहत्तंप्रमभीतवत ॥ नसंशयंमनारुह्यनरोभद्रा
णिपश्यति ॥ संशयंपुनरारुह्ययदिजीवतिपश्यति ॥ अनागतंविजानीयानयच्छेद्भयमुपस्थि
तं ॥ पुनर्होद्विभयानकिंचिदनिहतिनिशामयेत ॥ अमप्राप्तिनकालस्यस्वल्पपरिवर्जनं
अनागतस्यलोशावनेवतुहिमतोनयः ॥ योगेणसहमथायस्वलिमापिनेतिःस्पृहता ॥ सह
लात्रेप्रहमेवापनितःप्रनिवृत्ताने ॥ कर्मणापेवतनेनवसइनाशहरणेनच ॥ इहरेहीनमा
मानेसमर्थोपकर्ममाचरेत ॥ येसपत्नाःसपत्नानांसर्वोनानुपमेवयेत ॥ आत्मनस्यापिवे

येत्रनविहृद्विभयाद्दनिहन्तमिवनिशामयेतजानीयात ॥ सर्वेशमावहिनक्लिष्टेष्टिनिभावः ॥ ६६ ॥ २

फलितमाह ॥ तस्मादिति ॥ माई : कोकिलस्य वसन्तस्य मेरोः स्पृहस्य वेष्टनः नष्टस्य भक्तिमित्र
स्य पक्षे पलत्स्तुमाचरेत् ॥ कोकिलस्य श्रेयः स्वयं ख्याणाणवे : पोषणन्तया हि कृषिवर्णि कृप
णेऽतुरो सेतः ॥ कृतज्ञ रवे यन्नं ॥ तस्मात् करकरा दानेन सर्वं पार्थो पूके मतं ॥ यः कीनाशः निवृत्तेनानि
भृतेः कथंनि तेन चिन्तिह पणाराज कोयमपि निवर्तते दशा कंकपणी ये स्तोऽपव शताणी चच ॥ न
दुस्त्रे धान्यादिकं राजकीयं ॥ एवं योवृणिकपतेन वलवदूनपण्णमाहरन्तिनेन राजकीय ॥ अपि
वलीवर्दो वोढव्याः पोषणीयाश्च ॥ दुर्ग्रो दृष्टादो मात्तामसातिथ्यपादरोनं ॥ पोषोऽभ्यावेतुर्नेन रागिश्च व
वे सत्तोन दीन रणोच ॥ प्रतिग्राम्ये कृतरोन्निभृत्य वशीयात ॥ ग्रामसीरे वर्तते घाघो घणाकर्तन्यः

तस्मात्स्वकीयात्कार्यात्स्वविशेषाणाकार्येण ॥ कोकिलस्य वृषाहस्य मेरोः स्पृहस्य वेष्टन
नः नष्टस्य भक्तिमित्रस्य पक्षे पलत्स्तमाचरेत् ॥ अन्नात्यान्ताङ्गपगाकृतान्ते स्पृतको स्यिंगे हुन
कृपालवास्य शुक्तेत यथापकृपालेभवेत ॥ लालसः आसवे तस्थाने वीवानाभिमानिनः ॥
नच लोकरवाङ्गीनो न वेशास्तमनीहृणः ॥ ॥ नात्सकिंदूरिपविध्याहिंघाकिंरणरणत ॥
मित्रवमादिपणायणमूर्ये ॥ एवं सर्वोपिराजको ॥ ग्रहे त्कोऽसंख्याणानि रद हि वरमात्मनः ॥ ४४ ॥
यः कृतार्थः प्रताहारेव निर्वाहव्यः पद्भागहारलके सार्धं मन्त्र पवक्रत्सले कोशाम्बपर्यापयस
वम हंपवो पुरस्नेदृत्स्वत वगाहस्य श्रेयः मल्लोतवननं ॥ नववराजशाणाकृपांत मेरोर
वे चलनमबलेद नोपलेतत्स्वयमात्मनः कृतेन ॥ स्पृहस्य वेष्टनः स्वपदागमः इत्यनमित्र
त ॥ नष्टस्य नानाहृपल निहृत्व वैरानाशियः प्रसन्नार्थीन गतोपान विस्रयात आसत्स्पतिपादे
सर्पवटवेष्टकोपनेदृष्टभक्तिमित्रस्य स्नाय पोषयत् पूर्पवे स्वप्रति पास्यानां प्रज्ञानामृदयो

म.भा.
२१

21

शुष्कलाभशुभं न च हर्षो नोद्योगो विषाणस्य भक्षणमिति शत्रो रिपो गोरिति न इत्यत्र वर्णितोऽपहृत
पापात्मा व्यर्थ स्वहृदि निरर्थः ॥ ४४ ॥ त्रिवर्गः धर्मार्थकामाः न त्रिविधं पीडयन् धर्मेणार्थस्य पीडयन् अर्थे
न धर्मस्य कामेन न तयोरनतेः अनर्थयाः फलानि धर्मस्यार्थो अर्थस्य कामः कामस्येन्द्रियप्रीतिरिति
तद्वाः धर्मस्य विनश्य हि रथस्य यतः कामस्य जीवनमात्रमिति प्रमाणतः नचवता बले तालानुवर्तमान
लिप्सतापीडितानपरिवर्जयेदेवमर्थः अथ दृष्टिं प्रवक्ष्यत्यनेकवासानीनः निःसृत्य काले वकालीनः॥

न शुष्कवैरं कुर्वीत बाहुभ्यां न नदीं तरेत् ॥ अनर्थकमनायुष्यं गोविषाणस्य भक्षणम् ॥ दन्ताश्च
परिमृद्यन्ते रसश्चापि न लभ्यते ॥ त्रिवर्गः त्रिविधापीडानुबन्धानुवर्तेत ॥ अनर्थयन्यान्
नापीडयित्वा परिवर्जयेत् ॥ स्वामी शोकमश्रियो बलात् शोकतत्त्वेव ॥ पुनः पुनः प्रवर्द्धते न तस्मात्
शोकं न धारयेत् ॥ १ ॥ नहि समाप्तस्तु तालिकेषु प्रयासेषु तानामवशारदः ॥ तन्वानेन निर्मयेतीव आपद्यत्या
प्राप्यतानि ॥ नाशस्य वनकारी स्यात् प्रमतः सदा भवेत् ॥ करकोपहिहि ॥ क्षिप्रा क्रियाकरु
नो विदं ॥ २ ॥ वधने वमन्तव्याणामाभोगान् हत्पानेन च ॥ आगान् यानां विनाशो यदगापष्ठ विना
शयेत् ॥ ३ ॥ गन्धदृष्टिं कालीनः स्वचेष्टः स्थिदविक्रमः ॥ नहि कृपः काकपाशी भवेत्तां चरितव
देत् ॥ ४ ॥ शरसमनलितानेनभीरुं भेदेन भेदयेत् ॥ लब्धमर्थं प्रदानेन समानलेन तानिग्रहः ॥ प्राप्त
सौख्यैरपनापेष्ववलम्बमानेन तेषु च ॥ अमान्या मरियुतानभेदमयानयाग ॥ ५ ॥ महोत्सवम
ने निनीतानां रङ्गे हि तेन निचा ॥ नीतास्मालेभवन्ती तां महाकालेमहाभवेत् ॥ ६ ॥
चेष्टः अनवाङ्कतानाग ककङ्काशर्व कश्मिदवन्हिकनादस्य अलिंयशुलहस्तव काकवत्शेषकोपरं
मितन्तः भवताग्रवारिनश्च कस्मान् रक्तलेडगाहे प्रवेशानन्तकथान ॥ ७ ॥ प्रतीमध्योः नानालानीप्र
संनः एककार्यं निविष्टाः श्रेणयः तामाम चाप्यमयास्त्रायो भेदः उपतापः कोपाव बलमानो मिता
णमनतयोषु प्रयामानपरिरक्ते हितिमेदानसंकुलानाभ्युदयैकाधिकारे ॥ संहताः सोऽप्यः सयोग

अभ्युत्थानादिस्य उपायैः शाठ्योः प्रतिष्ठफलत्वात्तीमान्॥ शुभफलं शुभफलं प्रतिष्ठफलं सर्वे
शुभं शुरूपा ग्रंथसाधनं सर्वं फलं शुरूपा श्रेणं चनक्लिनाशयंतनीतानन्तोक्रिजः पद्मीयथासर्वे हेद

सा यत्न विदितः कार्यं आत्मनो परस्य च॥ पार्श्वं आत्मा प्रसादीश्च परमाश्र्व प्रवेशायेन॥ उत्था
ने प्रावेहरिशुप्रमाणलावसश्रेशुच॥ यानोगारे प्रवेशा भूनीयं श्वसभास्तच॥४॥ यमंग भिवा
रिणः पापाग्नो रत्नोकस्पर्केटकः॥ समागकं नितान्तमानि पर्केकु पर्मीनव॥ नविशुमट
विश्व लैविश्वलनातिविश्वसेत॥ विद्यामा र्दूपमध्ये जिनापरीसचाविश्वसेन॥ विष्यामविला
न परंननृभलेन हेतना॥ ग्रंथमस्य अहरे कालेकिंचिद्दिचलिते -- सुश्रमा मपिपरां केन जिन
मकेन शांकिनान॥ भयर्शा कि ना ज्ञात समलम पिकृ नति प्रवधानेन सौख्येन कषायेन
नटानिनेः॥ विद्यासपि नादेश रमवलपगत्या हवकः॥ श्रावायरिवा भ्रातापिता भृत्या परिवास्व हेन
प्रत्येस्य विप्रकुवों स्पहेन श्राभूतिभिक्षुना॥ गरेरयपबलिसस्य कापकार्थमनानन॥ यत्स्थ
प्रतिपन्नस्य हसभवनिपाम्यान॥ अभ्युत्थाना भिवा सुश्रूयं प्रशनेनकेनचित्॥ प्रतिष्ठफ
लावालीरीं तल नहृस्यरिक्तः॥ नाक्रिता परमंगो पिनाकता कमदाहया॥ नाहनामस्य
मातृरीचप्रामोनिसमहनीश्रियं॥ नातिमानपारिपुत्रो मसिवावापि नविश्वने॥ स्मसश्च योगा
नायते भिवा पाणिरिशुवत्स्या॥७॥ अभिवनेवमे वनेवदतेन कहणमपिः शं नमनकनेत्र
हस्यास्त्री पकारिणा॥ सशत्रहान्त प्रहरणलः स्पर्शकायं नसयना॥ निग्रहसापियत्नेन कर्त
आभूतिभिक्षुना॥ प्रहरिष्यन् प्रिय शुयान्यहमेव प्रियोन रं॥ अभिना पिपिशरेक्ना -- शो
नवरुद्देनव॥ ४॥ विमेवपीन साने न समनेन नितिकया॥ लोकाराधन विधेन कर्तव्यं

स्य फलं शुभं चनाशयनि निहन्त॥ ४॥ नाह्मीति॥ समश्च स्पने जिनो सेवो पवा मवन यपेमिनानि

॥मन्नू॥ हिराधिसु

॥मन्नू॥ धर्मसिंहत्स

प्रतिनिवृत्तः स्वकर्मणि कृतः प्रनष्टो मानः ॥ ब्राह्मणान्व्यालयितमस्ताको राजा किं कुर्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥ ब्र
ह्मणापमानयोगः प्राप्तसर्वलोकलेप ॥ स्पृष्टिः ब्राह्मणादीनां विपदागमे पष्टु पदवीप्रयत्नथः ॥ ६ ॥

म.आ. २२

22

अग्निनिरुद्धः पुत्रपौत्राननुक्रोशान्वरायिप ॥ कथमापत्सु वर्तेत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ कथं च रा
जा वर्तेत लोके कलुषतां गते ॥ कथमर्थाच्च धर्माच्च न हीयेत परंतप ॥ ३ ॥ भीष्म उवाच ॥ राज
मूला महाबाहो योगक्षेमसुवृष्टयः ॥ प्रजासु व्याधयश्चैव मरणं च भयानि च ॥ ४ ॥ कृतं त्रेता
द्वापरं च कलिश्च भरतर्षभ ॥ राजमूलानि सर्वाणि मम नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥ तस्मिंस्त्वभ्यागते का
ले प्रजानां दोषकारके ॥ विज्ञानबलमास्थाय जीवितव्यं भवेत्तदा ॥ ६ ॥ अत्राप्युदाहरं
तीममितिहासं पुरातनं ॥ विश्वामित्रस्य संवादं चांडालस्य च पक्कणे ॥ ७ ॥ त्रेताद्वापरयोः सं
धौ तदा दैवविधिक्रमात ॥ अनावृष्टिरभूद्घोरा लोके द्वादशवार्षिकी ॥ ८ ॥ प्रजानामभिवृद्धा
नां युगांते पर्युपस्थिते ॥ त्रेतानिर्मोक्षसमये द्वापरप्रतिपादने ॥ ९ ॥ न ववर्ष सहस्राक्षः प्र
तिलोमोऽभवद्गुरुः ॥ जगाम दक्षिणं मार्गं सोमो व्यावृत्तलक्षणः ॥ नावश्यायोऽपि रात्र्यंते
कुत एवाभ्रराजयः ॥ नद्यः संक्षिप्ततोयौघाः किंचिदंतर्गताभवन ॥ १० ॥ सरांसि सरितश्चै
व कूपाः प्रस्रवणानि च ॥ हतत्विषो न्यलक्ष्यंत निसर्गाद्दैवकारितात ॥ ११ ॥ उपशुष्कजलस्था
ना विनिवृत्तसभाप्रपा ॥ निवृत्तयज्ञस्वाध्याया निर्वषट्कारमंगला ॥ १२ ॥ उत्सन्नकृषिगोरक्षा
निवृत्तविपणापणा ॥ निवृत्तपूगसमवाया संप्रनष्टमहोत्सवा ॥ अस्थिसंचयसंकीर्णा महाभूत

पक्कणे चांडालागारे दैवविधिर्दैवविहितः ॥ ८ ॥ प्रतिलोमो वक्रो आवृत्तं सम्यग्भूतं लक्षणं चिह्नं
यस्य ॥ १० ॥ अवश्यायो भूमिका ॥ ११ ॥ जलस्थानाः ह्रदतडागाद्याः ॥ १४ ॥ विपणः क्रयविक्रयादिः आप

२२

९॥ इति निर्नामिकेयं दृष्टितं ॥ आपन्नालाभिप्रायेणैतदुक्तं ॥ नन्वेवं तत् एवं गुरुपदः समाचरेत् परप्रश्नोत्त
रेणाधियोगो ऽक्रनेसति इदयद्ङ्कं कथं न भावयेत् प्रतिन भावयेदेव आचरितं तत्स्वज्ञानादयमेो
स्तु नेव सद्धर्मिप्रियसद्भावादेनिर्दाहणे ॥ नासायं सद्भावः किंचिन्न स्वानां तत्नरो सद्धुः ॥ ९॥ का
लेसद्धयो भवति काले भवति दाहणः ॥ प्रसाथमति कृत्वा निशं चाप्यभिनिष्ठति ॥ ९॥
पद्धितेन विरुद्धः स नहरस्या स्त्री निनायमेतत् ॥ ही ओ बुद्धिमतो बाहुल्याभ्यां हि समनि हिंसिनः
ननु सेरयस्य नपारमननरे मनद्दरेयत्तन नष्टहरेतयः ॥ मन नतने यस्य नमल महरे मनेनहत्वा
घस्य विनेन पालयेत ॥ ९॥ तीदमनं कहजिनाभिसाहिने न चेतदेवं गुरुपदः समाचरेत् प
रप्रश्नोत्तेनकथं विभावयेदतो मयोक्तं भवतो हिना ॥ यथा वद्दर्नेव वननद्दिनाथिनानि
यस्य विप्रणस्ववीरराष्ट्रयः ॥ नवाकरो ह्याकमद्दीनचेननः क्षिप्रं प्रहीमाशुभक्तिसर्वोपवः
इति श्रीमहाभावने प्रायदमेकिणिकोपदेशः दशमोध्यायः ॥ प्रतिप्रिरउ ॥ हीनप्रमकेथ
केसहेलेकाभिनेविते ॥ अयमेषधर्मनोनीनियमेचायर्मनेभाने ॥ ९॥ नयादासविनष्ट
सहेमितेयस्मानिश्चिते ॥ राजभिःपौरितेलोके पवेवापिविशापने ॥ ९॥ सदीप्रमेपुस्वदेपु
कंमस्वपदनेपच ॥ कामलेभाश्रमाह्यभयपष्टपन्नभारत ॥ ९॥ प्रविष्टालिपुस्वैपुनि
तंभीतेषुपार्थिव ॥ निकस्मादस्यमानेषुवंचयन्त्रपरस्पर ॥ ९॥ मप्रदीपेषुदेशेषुत्राणाया
तिपीडिते ॥ प्रवर्षतिचपर्जन्ये मिथ्याभूदेसमस्थिते ॥ ९॥ सर्वस्मिन्दस्युसाद्भूते एतिप्राप्य
पजीवने ॥ केनस्विद्राह्मणोजीवेजघन्येकालआगते ॥ ९॥
नालीतिभाव ॥ ९॥ १० ॥ इति कणिकोपदेशोदशमः ॥ हीने ॥ आपद्यकार्यमपिककणिकेनो
केनचविश्वामित्रस्यजातंनीपठनरूपं ॥ विप्राचारंप्रमाणायति ॥ ९॥ ॥

म.प्रा.

२१

43

कृपया ग्रन्थे विना ॥ कृतं चीर्णं इंद्रिका ॥४७॥ प्रतिग्रहात् ॥ न मा देवानां ॥ तेनात्रो द्विरथिकेनप श्यामी नर्थः

सर्वितयामामम्मुनिः किं नमेमकृतं भवेत ॥ कथं हृष्यानमसः स्वादितिपार्थिवसत्तम ॥ सद
दृशी स्वमा सस्य कृतज्ञी विनतामुनिः ॥ वाग्गलस्य गृहेषान नन्दनः ग्रामहृतस्यवै ॥ मर्वितया
मा सतदा तेनस्य कार्यमितो मया ॥ नहीदानी मृपाय्यो मे विद्यते प्राणधारणे ॥ आपत्सु विहिते
तेन विशिष्टं च महीयसः ॥ विश्वामित्र प्रणाम्य तृप्तोऽर्थे कृतेन मितिनिश्चयः ॥ ४७ ॥ हीनादादेयमादौ
स्यात्समानात्तदनन्तरं ॥ असंभवे त्वाददीत विशिष्टादपि धार्मिकात् ॥ सोऽहमन्त्यावसायिनामिदं
गृहंनात्प्रतिग्रहात् ॥ तेन त्वदेशं प्रपद्यामि हरिश्चन्द्रो जाजनौ ॥ ४९ ॥ पत्नी ऽहं विश्वामित्र [illegible]
विश्वामित्रो महाम्मुनिः ॥ न स्मिन्देशे समस्त्यादायस्त्वपवादो भारत ॥ सविग्राह्यं विशेषहृत्य स
मे चाण्डालपक्कणे ॥ शानेकस्याय प्रणादानस्य विवेशकृतोमतः महर्षि स्वचाण्डालः स्वप्नादि
हितलोचनः ॥ धीरस्तिन लोरुकृतः प्रामाचामिपदृशानः ॥ ४५ ॥ कः कृतं चीर्णं दृष्ट्वा तिस
मे चाण्डालपक्कणे ॥ नागमित्रामसनमाश्रिहतां सीनेचिन्हकृणः ॥ विश्वामित्रलतोऽभीतः स
हसातम्बाचदं ॥ नवश्रीरं कलमत्रः स्नाहे गलेनकममांग ॥ विश्वामित्रो हमायुध्मागु
तो हतमभतितः ॥ मानवशीमंसममुद्दहे यद्दिसप्पकप्राप्यपति ॥ चाण्डालस्तद्वचः श्रुत्वा महर्षे
भौतिकात्मनः ॥ प्रायतत्रृष्णु मीतलश्वाचोमतितपतनः ॥ सविष्णुश्रवतेयाप्यो द्विजसान
कृतां जलिः ॥ उवाच कौशिकं रात्रौ हरिः किं ते चिकीर्षितं ॥ ५५ ॥ विश्वामित्रस्तमातंगउवाचप
रिसान्त्वयन् ॥ उपस्थितोहरिरग्नेर्ग्रामाद्विश्वामित्रस्तत्रवो ॥ दपितः कलवणपानोनालिङ्गीरचन
यिनः ॥ ऋषेर्मानुष्यंप्रतानहरि श्वामित्रसत्तमौ ॥ ५६ ॥

५६ ॥ मममंत्रा ॥ ५६ ॥ ५५ ॥ नेग्राभ्यं श्रीमा विहितामपा ॥ ७८ ॥ कलबधमानः पापकर्मा न्वरतः ॥ ५० ॥ ५० ॥ २१

हुताश्रारत्नाररत्नाकर्णवीचयस्तोसा॥३॥भूतानंदः प्रमाणानुभूतः नतद्दगाम्याभूतनूपाया॥भूतनंदप्राप्ते

अन्यभूपितुनगरादपृथग्मनिवेशना॥२॥कचिद्वारैः कचिकष्टैः कचिज्ञानमिरान्नैः॥पर
स्परमथावैवम्प्रमभूपितुर्निर्जना॥४॥मानदैवतसंख्यानामहल्लोकनिराकृता॥जोजनाविम
क्षिषीहीनापस्यरपराइना॥५॥इन विप्राहूतारत्नाप्रनष्टोघपिशेचया॥सर्वेभूतनंदमाया
वभूववकथानदा॥६॥तस्मिन्नाति भयेकाले तातेथर्मेयुधिष्ठिर॥वभूवुः तुपिताममाः ला
रम्भानाः परस्परं॥७॥स्वयोनि यमामलकाः परित्यज्यादिदेवता॥आश्रमान्तपरित्यज्य एवं
धावाचिनसलनः॥८॥विश्वामित्रोवष्ठमगावानमहर्षिर्विदितनः॥ लाधापरिगतोधीमस्सं
तोन्यपावन॥९॥न्यकाशागंस्तुश्वाश्वकल्पिश्चाननवेरवि॥भक्ष्याभक्ष्यसमोभूत्वा निरग्नि
रनिकेतनः॥१०॥सकदाचित्परिपतनप्रचालोनिवेशने॥हिंस्राणांप्राणिपानानामासम्
स्वनेकचित॥११॥विभिन्नकलशाकीर्णे चर्मके दनावृते॥वराहखरभग्नास्थिकपालप
दसंकुले॥१२॥मनचैलपरिक्षीर्णं निर्माल्यकृतभूषणे॥सर्पनिर्मोककृतमालाभिः कृतचिह्न
कुटीमठे॥१३॥कुक्कुटारावबहुले गर्दभध्वनिनादिते॥उद्घोष्यद्भिः स्वैर्वाक्यैः कलहद्भिः परस्परं
उलूकपक्षिध्वनिभिर्देवतायतनैर्वृते॥लोहघण्टापरिष्कारे श्वयूथपरिवारिते॥१४॥तत्प्रवि
श्य क्षुधाविष्टो विश्वामित्रो महानृषिः॥आहारान्वेषणे युक्तः परं यत्नं समास्थितः॥१५॥नच
कचिदविंदत्सभिक्षमाणोपि कौशिकः॥मांसमन्नं फलं मूलमन्यद्वा तत्र किंचन॥१६॥अहो
कृच्छ्रं मयाप्राप्तमितिनिश्चित्य कौशिकः॥पपात भूमौ दौर्बल्यात् सिद्धाश्रमे तपोधनः॥१७॥

नितपदेभूतप्रावनरेन्पर्थं॥भावभूतनंदप्राप्तेनिप्राणापादः सप्तार्थः शावप्रवर्षणावः॥१८॥ १४

२६ ज्योतीषीव तत्सर्वं पतेनेन वल्कलं तेन कथितं विश्वामित्र रामेति शेषः ॥ पंचवाक्यानन्तरं कथयति पंचैव महात्मा
मेरुनिर्देशो रमन्ते श्रमो सह मनो या कथा ॥ ३ ॥ इति कर्तुं नादेति सानि ये जना ॥ १-२-३ ॥ शिष्टाः श्रीरामायण
२१ ॥ तस्मै उपक्रमादिति भाव ॥ ४ ॥ उदीरिता ॥ तेनागतस्तेन वा स्वस्थेन नामर्थं जयति नव प्रथितं तव प्रत्यक्षं द्रष्टाः ॥

श्रीराम उवाच ॥ केन स्वादयाश्रमे दीर्घं सत्त्वैव प्राणा आगतस्तत्र महर्षिः ॥ मित्र सत्य मित्र स्माके मनो
ल्लस्य भवतो यथा शुभवतो हिताना ॥ ८ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ नहु मिदे सत्य भंसा समस्त न स्त्रुयाक म
मेन नमो हि विते ॥ तथा तं श्रमद्दमगानि निरिगणाः श्रमो सेवा मित्र युद्धवा साधु मन्ये ॥ ९ ॥ श्रीराम
उवाच ॥ एवं वदं च न स्यामस्या बहुल वृष्टये विग्राः ॥ यथा या तत्प्रसारातानमामहेयमान संकथाः
विश्वामित्र उवाच ॥ आगतो नाति मिहा हेमि दे नक्षा वंत देह रकाम स्थजा नरो जा था वा ला तिः त्व
मितिनवै ॥ अहमापन्नतेः तत्राम त्यापि च्छय भारतो ॥ १० ॥ श्रीराम उवाच श्रमित्र मन्याम्मा
होतिन वकर्ते मिहे मि ॥ नन्न कौ यमे देहर काम स्थजा यतो ॥ ११ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ शिष्टवैका
रणाथमेन त्कुत्र मत्र वर्त्मये ॥ उपामे श्याशानादे नाम हसो मन्ये स्थजा यवी ॥ १२ ॥ श्रीराम उवाच ॥ श्रम ह
नाथ स्यमा वीणो नमस्य यमः सनानन ॥ नाका श्रयोमिह काये वेमा कुले ना श्रुभेकृपा विश्वामि
त्र उवाच ॥ नपानकं ना वमन हृषिः मकृते महे ति ॥ समो च स्थमगोमस्ये तस्मा द्वादे स्थजा यतो ॥ १३ ॥
श्रीराम उवाच ॥ यद्वाद्य गार्थं कृतनमायि तेनते नाधिगान्तर्व स्थायि कावे ॥ स्रयो यमी यत्र नपाय
मति सर्वं कृपायेग रवोहि रक्षाः ॥ १४ ॥

गौरेव वाता यि मतं ग कृतेन स्वार्थे ॥ नदपि प्रवस्थायि कारस ना दघाएव समयो ना स्याकिं वित्क
ते या कामि तत्त्वं ॥ नमो स मयि भाविता जेन वा ना यि ना महत्मा गा श्रा सगार ति ना इति यम यवेन

५१॥ अग्रिईशानां मलेच पुरोधाश्च सोऽश्रुतिरा॥ श्रुचि मे यो मांच महर्ने नाम्ने थं नमस्यपि यथा सर्वे भ
केन धाहं ब्रह्मा ब्रह्माणोऽपि नतं सनातनं सर्वं भक्त भविष्णामीत्यर्थः॥ ५२॥ ॥ ५३॥ येइ पालनात्मकः अग्रि

अव सी दंति मे प्राणाः अक्रानि मेन यपति तथा॥ इर्दु लो न इ संतस्य भलाभ तविवर्नितः॥ ५४॥
रोय मेंतु धमा नोपि इतिव्या भिस्र ज्ञानानी॥ अत्र नमे त्वं वाविहामिय त्वश्रुआकयालये॥ ५५॥
न त्वाबुद्धिः कृतानापद्वितिव्या भिम्रज्ञान्नी॥ अग्निमंत्रे श्रशोधा सदेवानां श्रुचि माहिम॥ ५६॥ य
थावत्सर्वभक्तज्ञाततथामा विदित्यर्थः॥ नम्र वा च स वां शालो महर्षे स्वाहा मेव च॥ ५७॥
अल नातं यथाति ए यथा यमा ननी यत्न धर्मो नवा पि निश्र वैः सहा यते अवो स्यहे॥ ५८॥ ये
गालमाहुः सर्वी नश्रवदंति मनीषिणः॥ तस्मात्यंयमरुत्रंभः सर्वी स्यमजा मुनि॥ ५९॥ ने हंसम
स्यव मित्ने महर्षे धर्मगा हिते॥ वां शल सुरह रूप मम स्व सु विर्णावन॥ ६०॥ मा य मम नाम य
स्य धाय धप्र णाधावरो नमा मलो भा तु य थो ना धा लिस्य न हा मने॥ नतना विहितं धर्मी नक
वो धर्म कर्तरः मा स धर्मो ग्रहि नकी लाहि धर्मी स्मनो वर॥ ६१॥ वि ज्ञामिंत्र लती न सत जिस्ता
मयत्न तुम लथा तेः अ मना वा चेद धुनो व मम हा मन ति॥ ६२॥ नि त्वा हा स्य मम हो मम कालो मि या व
नः नावय ते श्रु धाय अक्र धिन प्रा ण धार ती॥ ६३॥ ये न ने हन वि हो हि हार्क मम का ऐन केन धिन
श्रुक्ष्मजीवनी यमानः सयमो धर्मम साव ते न॥ ६४॥ ईश्वरो धर्मः इति विधा ना ब्राह्मणा ना नवा मि
कः ब्रह्म वर्हि कम म वले भ ता मि रा म य न त फ॥ ६५॥ य त्वा धा धे व ली वे दि त न के न व म दे न या
मीरिनु मरणा न श्रे यो जीव न थ मम वा श्र य ते॥ ६६॥ सो ह नी वि त मा को त त्र मम ल ष्या पि म
त न वा वस्तु हि श वैं वे न इ वा न व म र ता॥ जीव न धर्मं च रि ष्य मि त्र ण का मय श्र आ नि च न
कः सर्वे धन भक्त वध ब्रह्मवेदः सय वव विद्धिः॥ ६७॥ ६८॥ सो नी वी व त म इं थ ने न व ल ते न क वि ष्य भि आ

स.आ
२५

25

७२॥ यमेव पूर्वमोक्षं स्वामस्ने॥७३॥ पापलोकौ वनावीव लिप्तौ चेलिस्मसासः प्रतीच्छन् प्रतिगृह्णन्॥७४॥
कार्यं न्यायेणात्मान्येरक्षत्वमपि भक्षणीयमिति भक्ष्यत्वविधेरपवादोऽस्मि तथाच स्मृते॥ सर्वतश्चान-
मतिस्तु श्रात्मानं गोपायेत् न दर्शेनाहि इति॥ यज्ञामक्तत्वक्रियाश्रमत्वनाशादकं वाक्ये न चक्षुः स्तम्भगरीयान्ः
यतः तास्मिन्नभक्ष्यत्वाद्धिंसाऽनृतेतरेन॥ इदमेव हृदयं श्रयधर्मस्य तत्त्वापकं॥ किं नाहिंसत्वाभक्ष्य

विश्वामित्र उवाच॥ पिबन्त्येवोदकं गावो मण्डूकेषु रुवत्स्वपि॥ न तेऽधिकारो धर्मेऽस्ति मा
भूरात्मप्रशंसकः॥८१॥ श्वपच उ॥ सुहृद्भूत्वानुशासे त्वां कृपा हि त्वयि मे द्विज॥ यदिदं श्रेय
आधत्स्व मा लोभान्मा पापकं कृथाः॥८२॥ विश्वामित्र उ॥ सुहृन्मे त्वं सुखेप्सुश्चेदापदो मां समु-
द्धर॥ जानेऽहं धर्मतोऽऽत्मानं श्वानीमुत्सृज जाघनीम्॥ श्वपच उ॥ नैवोत्सहे भवतो दातुमेतां
नोपेक्षितुं ह्रियमाणं स्वमन्नं॥ उभौ स्यावः पापलोकावलिप्तौ दाता चाहं ब्राह्मणस्त्वं प्रतीच्छन्॥८४॥
विश्वामित्र उ॥ अद्याहमेतद्वृजिनं कर्म कृत्वा जीवंश्चरिष्यामि महापवित्रं प्रपूतात्मा
धर्ममेवाभिपत्स्ये यदेतयोर्गुरु तद्वै ब्रवीहि॥८५॥ श्वपच उ॥ आत्मैव साक्षी कुलधर्मकृत्ये
त्वमेव जानासि यदत्र दुष्कृतं॥ यो ह्याद्रियाद्भक्ष्यमिति श्वमांसं मन्ये न तस्यास्ति विवर्जनीयं
विश्वामित्र उ॥ उपादाने खादने वास्ति दोषः कार्येऽत्यये नित्यमत्रापवादः॥ यस्मिन्न हिंसा ना-
नृतेऽवद्यलेशो महत्त्व क्रियायत्र न तत्र गरीयः॥८६॥ श्वपच उ॥ यद्येष हेतुस्तव खादने स्यान्न ते वेदः
कारणं नार्यधर्मः॥ न खाद्यभक्ष्ये भक्षणे वा द्विजेन्द्र दोषं न पश्यामि यथेह मन्ये॥८८॥

श्वमांसं नुश्यं कं नेत्याह नाद्य लेशः इति भाव प्रयानो निर्देशः॥ नन्ववाच्यत्वमस्य नियमस्य लेशमा-
त्रेणानन्तर्हिंसानन्तरवदर्थं नियममित्यर्थः॥८७॥ हेतुः कारणं पोषणं वा शास्त्रं वा॥ कारणं प्रमाणं
महत्त्वमवलोक्य भवतो इत्यनिष्टे दुःखः॥८८॥ ॥ २५

नहि प्रयत्नमात्माहेहोसम्यग्भिव्यक्तस्वरूपलक्षणार्थं स्मरणाभ्येनकृतं केचेत्रकर्त्रि देहो यो हि तो मा हामिस्रं वेति
॥१॥ एवंनत्वैवमितिनमात्मसर्वोत्कामानलस्य ग्रामसर्वेनिग्रहनसत्कर्मणि तत्पर्यैव सहितः प्रनाहारे गीतक्रमाः
विषयस्मरस्य स्य॥ ॥ स्थानेश्ति सकामः प्रेत्याभावे स्मरणोसनिग्रहाः यथा स्कर्ता भवेदिति यथा नेयुक्त
मनसानेन नमस्मरणोत्प्रेयश्ति सत्यमित्यर्थः ॥ नीवतत्वलन स्मृतो धर्मेत्मेवः प्रनस्मृतः सत्लेधर्मेस्यघरिरे
रत्यं ॥ नस्यैवैकल्पधर्मे विशेषो भवतीत्यर्थः ॥ ॥ बुद्ध्यात्मकेषयात् विरिक्तिकारिनेस्यनान्तरीभवत्यो
विषयाणां स्मरणीनि तानिताना त्यति योगं यरीस्मरणप्रेनापि इत्यमेवेतिभावः मोहात्मकेकर्तव्याय
विषयाभिरवाच ॥ मिच्चंच मे ह्याह्याहाप्रमात्मामिषयममे मृगत्लमस्पृलोके ॥ तंभवतंकामो
दृष्टिमिमिजिहीर्षं तत्त्रणसनामीकृतानांतुविषयो ॥ ॥ एव पचड ॥ कामनयान्नीविनंसंस्तेनानिन
वाभवेदेक चिन्तके निवृत्तिस ॥ सर्वोत्कामात्मामुखं तीव्रवियदन्निष्टसत्काम साहितः तदेव ॥ ॥
विषयाभिरत ॥ स्थानेभवेतात्पयामेत्यभावेनिः संशयः कर्मणांवेविनाशः ॥ ग्रहेष्वनवेमलि
ताः शमात्मस्मत्स्वरहेस्मत्पविश्वास्यमहत्व ॥ ॥ बुध्यात्मकेष्वकमलीनि बुद्धपोमोहात्मके
यत्नयथास्मभेत्ल ॥ मुग्धत्वेनसंयमात्मावरामिनाहेभविष्यामिवयथातमेव ॥ ॥ एवपचड ॥ मो
यनीयमितेडः तथमितिमनिश्चितामसति ॥ इकृतोग्राह्यणः सनायपत्नोमहमपालभे ॥ ॥
मिमानवति ॥ यथाश्रमलोपोयोपत्तेवनत्रविमयोलिमेषयापात्मास्मनस्यात्मनोहत्तपरिग्रहा
भावात ॥ तथाविश्वमलत्मसावेगणनानाहताः स्वयवोहेनभवति ध्यामि तपसादोघहोकर्तेशत्को
स्मोतिभावः ॥ ॥ इदंष्वजातत्वनीभलत्मालंडः विषयोगावनीयमहनोयोपालनीयनवयाकियमाः
णानिरमनीयंश्तिमेवहितिनिश्चितालि ॥ ततोहतुक्कतः पापीयानपिप्रज्ञाद्दोणापिल्लात्मपा
लेभयः सोहसर्वेवैतनकारीग्रामिमलमितिपाठेस्मः तथमितोविषयामिरलापत्वास्यणाहः

श्री म

२९

॥ प्रकारद्वयः ॥ यदि समहद्रियति वो वंकर्मकर्त्तेन नसमहिंयदत्र देयपि वान्तन मिवचन हिंदस्तनाम
कार्यकारिणं समविमर्शाद्विकाविदाति स्ते पिकेस्वदत्तानकर्त्तव्यमिति ॥ १ ॥ आमिन्नाकर्त्तकर्तोमे
मोहादिकं प्रमोण्यमानं मानयत्र पृथनमपवत्रायंनापिगर्त्तामिपनान्यमानकर्त्तमहनेमा
ग्रामीनवंतः ॥ १ ॥ एतत्सागमादेवक्षनानत्वयमानयाभ्नेनसयाक्रनमितिनाम्ति ॥ किंतप्रजायाः स

एतां बुद्धिं समास्थाय जीवितं गोमदाभवेत ॥ जीवम्मणमवासेनितुरुषोमद्दमत्तते ॥ ८ ॥ न
म्मान् कोनेयविरद्यापयर्माय मासितिनिश्चये ॥ बुद्धिमास्थाय लोकेस्मिन्न तिनक्रमत्मना ।
इति यानित्यापदमें विश्वामित्रस्य पवसंवादः प्रकारद्वयाध्याय ॥ ३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यदिवो
रं सम्यद्दिश्य मपश्वेद्दयपिवानन्तं ॥ अतिविंदस्त्रमर्योगायामहेयपरिवर्जयेत ॥ १ ॥ समस्यामिवि
षीदामिय स्मीयेषिथितिलोकते ॥ अथर्मनाधिगकामिकदाविस्वसिम्नायन ॥ २ ॥ भीष्मः वा
च ॥ वेवक्तुनागमादेवनवधर्मान मायमते ॥ प्रज्ञासमवहारोयंकविभिः संमतं मधुः ॥ ३ ॥
वाद्या प्रतिविधानज्ञः मस्ताप्नतानेननातः ॥ नैकयाविनयमेण पात्रैयांसंप्रवर्त्तते ॥ ४ ॥
बुद्धिसंजननोधर्मः आचारश्च सतां सदा ॥ तेयोमवतिकोरम्भसदानद्दिद्दिमेवच ॥ ५ ॥

मपहारः निष्ठाकल्पितेयमित्यर्थः ॥ एतदाशिद्देयवादिवादियेयेनप्रतिनकविभिवकरणेमहा
नेसेपयणंदिः कल्पितमितिमावः ॥ ३ ॥ ननन्ननः कोकिलवराद्दवकसिद्दादिमाः शिविता पद्म
यास्पप्रज्ञासंप्रनष्टेयासुपरसानववहि ॥ एकस्यात्रैनेकदेशिनायमेणापलविज्ञानंसंप्रवर्त्त
ते त्याः पराः बुद्ध्या प्रतिविधानज्ञाः सन्ति ॥ ४ ॥ पमोदितेयः ननचविषयेममवचोविहि ॥ ५ ॥ २९

अनिपर्यहिंसावदभस्यंभवल्मापस्यनरहे॥ शाकः शहयशातलत्मातीसानेपदे॥ तुपायएहेतनेभवा
हिंसाल्गोग्राहयवतह निभावः॥ अन्योन्यकार्यादिमेतनानिपापमामेणादत्तवृएणहिनत्विनाशं
यति॥ नेनस्थान्यायोत्पनिरत्नमनताक्षमपादियमेहानिरस्तीनिभावः॥२॥ अथ्यानेनः बोधनं

वित्थामित्रः॥ नेवातिणापभलमापापस्यहहेमरांतपीलापततीतिशहः॥ अन्योन्यकार्या
णांयथातथेवनपापमाणेणक्रतंहिनत्ति॥ यपचः॥ अध्यानतोहीननः क्रमितातानहि
हासंवाधतेमापुहतेस्थानपुनर्वाल्मनेभिग्रमनलेनापिह्रः सहिनमापव॥२॥ भीवाः॥
एवमयानिवहतेमानेनाः केपिकातथा॥ विषयामिगेनहारैवक्रतवृद्धियनावनी॥ ततोज
ग्राहस्यागंतीवित्ताथीमहामन्ति॥ अहारंतनमपाहत्पवनेभोगनमिपेवस॥ तथासनुहि
नभवतविथिनाहेयज्ञाहतीम॥ भवणमियथाकामहर्वसंतर्पदेवता॥ ततोग्रिमपस्सं
हत्यह्नाहतणविथिनामनि॥ पेहृग्रेयनवियिनाचरंमयवतस्य॥२॥ ततः समारभ
कर्मदेवपियंवभारत॥ आहयदेवानिहादीनयथाभगविविक्रमान॥ एतस्मिंनेवकाले
नप्रवरथेमवासवः॥ तंनीतयमना: सर्वांतनयाभासत्वेषणो॥ विषयामिगेपिभगवा
स्तपसादयानिः स्विषः॥ कालेनमहतामिहिमवाणपरमात्मता॥२॥ तसंहत्यचतत्कर्मं
शनावाधतनहविः॥ तेत्रयामालेवाग्रपितस्यहिनसतम॥२॥ यदाविहानदेनाना
असनस्थानिजीविष॥ सदापापहपायतादीनमात्मनमहरेत॥२॥॥

एहीनानहीननः बोधनः कामिनान॥ प्रहिसानः कदर्यान॥ अभिवंगान॥ प्रत्यग्रहानस्यानेलम
नेतेनापितेनेवदंडः सहितनः सोरनापवननदानपरंहोषालीनिभावः॥२॥॥

म.आ.
९०

२७

५॥ इंमिनेनिरदत्र्हे नमाजेनेति ॥ कृतत्रनिषेधः तेनव ॥ ५१॥ माकृतमाहनेति ॥ वाचाकेवस्य यावद्या
नर्के एवाकेवलेन धर्मे वचनं धर्मनिश्चयो नास्ति अपितु सम्यग्विचार्य नाम्नां धर्मे निर्णयः स्यात्
५२॥ नत्विति ॥ आनाय्याम्रस्य एणपिदं तमारस्या दिवचनं कामने जाह्वा इति नः अथ श्वितन्नविषयं
स्वने नविहरन्यमी यनिषारयान्नषवननेकोहितहेदयय धूमाघ्निलोके स्त्रिवानवेति वचनेन यथा दि
लेनाकायानकरोनो स्वतीकाषानि विधिपरं नतपुर्लोक फलसंदेहो धन्मास परं एवं श्रानना पिआ
श्राणावयवाकामपि आततायी सर्वथा ईतन्माराम्र्भ परननन्नाश्राणाकृषो प्याननायी हंतव्यः स्येवप

निरर्थे परविद्यानां सर्वविद्यां प्रापयंति च ॥ वागस्ता वा कृतरीमनाद्रस्य विद्या फलीश्व ॥ ५३॥
नानविद्यावरिणो जो विहितात्मसानिवभावत ॥ आजेनमाइहिंहितो धर्मालेपरिहास्यति ॥ ५४॥
नधर्मस्य वचने नवाचानेवरुद्देविनः श्रुतं ॥ यनिवादेस्यनं तानं शेवाचमनवावास्यये ॥ ५५॥ नतेव
वचनेकिंविरुनिमितारिहोच्यते ॥ सवितीतेनशगहेराणनश्चवसंव्यपापरे ॥ ५६॥ लोकपा
यमिहैकेनवधर्मंप्राद्रूस्मनीषिणः ॥ ममहिंसतावधर्मो स्वयमहेतवरिनः ॥ ५७॥

१॥ निकेश्चिद्रच्छत्वेअपरेतस्य विनीतेन तत्किमनतापिशास्त्रे त्यशितिलं आननापिवं धनश्चवस्यनि
कनेश्चतेननन निश्चिनेति ॥ अहिंसा शास्त्रप्रावल्यान्न आत्मवधार्थं उपायानहिंस्यातनापिनोध्यात्मा
नेरते पञ्चाग्निवते हत्यादि निनेषो भावः ॥ ५॥ लोपोति ॥ एके मध्यात्मवाचा धर्मः लोकपाय नमिवां
हमेव धर्मं प्राहुः स्मावचैरोगदीनां वधमेनरेण नसंभवतीत्यवश्यं हिंसापि कर्तव्या नितनेषामाशयः
नपायाहिकलकारः श्रुतिस्मृत्याहरेति ॥ अथ देभ्नात्रमाछिन्नेनात्मामिद्यमनिलेनः यवाको
जनिया वमन्ननसंगारे ॥ गरोपांजस्थापिणिध्यस्य स्त्रियश्चनर्त्मभिवारिणीति ॥ मार्द्दि यायमितिषेधः

प्रतिविधानमस्य चिकित्सनीयः ॥ ॥ यतः प्रमादपापवनकालेन पापहर्ताः ज्ञानिभिरिति श्रुतः दुर्बल
स्य वादेशात्प्रवृत्ताः प्रवृत्ता कृतः नकृतमितरस्य छेः ॥ ॥ ईदृशविप्रकारकस्यैवकर्मणः कलिकाले
धर्मलक्षणविरुद्धमेतन्मिति द्विप्रकारतेः ॥ न सिद्धमेतदनामितः सर्वधर्मसंकटप्रमाणानि ॥ अहिंसादयः
धर्मान्येपि चौरस्तत्पापाद्यभवतिनतदृष्टं दिद्दत्वेयं ॥ ॥ तास्वंतः पश्चात्करणं करणीयं ॥ विहृतमिताति

इति स्वसामर्थ्यज्ञानमन्यतस्त्रोतिवित्तर्येषिणः ॥ धर्मः प्रतिविधानमोक्षप्राप्तातालतत्त ॥ ॥ ने
कस्मात्तेन धर्मेण पातो धर्मविधीयते ॥ इत्येवं स्मृतः प्रवृत्तप्रमादेन पापहर्ता ॥ ॥ तदेव नाः प
तितद्धर्मसाध्यमानुमर्हति इति हे पदे दिन्नप्रमादेव धार्तः ॥ ॥ पार्श्वतेः करणं प्राप्तो विष
मितामकारयेत तन लक्षितं धर्मविज्ञानानामन्यथा न्यथा ॥ ॥ प्रमित्यमत्तानिनः के चिन्मि
थ्यानिवृत्तानिनः परे नहेममथ्यायत्तेनुधा त्वानमादृतः ॥ ॥ परितृष्टं निशाम्यतापि धर्मस्य प्रं
तिपत्तिनः वैषम्यमर्थविद्याना निरस्तो व्याप्रयोजितं ॥ ॥ प्रातिनीयविद्या विद्याप्रयुक्ताः कामे
समेनतः नेसर्वेन्तपापातिक्षयधर्मस्यापरितेपित ॥ ॥ प्रपञ्चमनयो मेदन्नमानेन तिपथा
लक्ष्य यथापिशास्त्रकृतादाः सर्वेषां धर्मनिहिताः ॥ ॥ परिक्लेशं निशास्त्राविशेषस्वदोषानदे
नः विज्ञानमर्थविद्यानां नसमागमनिवर्तते ॥ ७ ॥ विद्यापेमनसोप्रयास्यः षड्भागस्माद्वेअश
र्थं वा प्रश्नौ शास्त्रात्प्रिमेषायः ॥ प्रकारयेत ॥ पापकाले नमे वपट्ठार्गस्माद्वेयता संपादयता वाप्र
कर्षणा न ह्रीयान ॥ नत्क्षतेन्यदद्गाघामधर्मो भवतितत्त्रातिदुर्लभं स्थः ॥ ॥ स तो मनसि निरोधः
॥ मालं निधर्मप्राप्तविहितं तु ग्रंथे शास्त्रनादत्तं न मितिवदंति ॥ ये धर्मं प्रथमात्तं प्रधर्मेतना
॥ धर्मज्ञो रनिहादंशना नरुपनीविकोपिनिंदतिप्राप्तिर्नी विषदं इनिषाहै स्मृतसि ॥ ॥ ७ ॥

स.ग्रा.
२८

28

देयागमान अन्वेषत्सतस्व भूषणेपि सर्वथा लिप्सवै रागत्यागं पराजं सम्यग्ज्ञानं दर्शनं यथा नमस्कानेन
थाकृतं प्राणनामन्वेषतः स्वत्वं नध्यानं ह्युपयोगिं अस्मा लोक वदर्थं यद्यर्थं नप्रमोदते नान्नमोदते हि
स्मायमितिनिर्मा निर्दंतोपि भलोकार्थे नोवाचानः स्वहितमज्ञानानां अपि मया स्वलोकमापि
ना उपकारायैव नसत्वार्थाय एवं तमप्युपदेशकमेणा प्रज्ञाकृतहितायैव शास्त्राणि भावः॥ ॥ अ
न्यानि यथा जोयता एवं नीयते नहिंतायैवं अथ ज्ञातवीयाव पिसं आसार्थं नीयते नहितायेवाहू

आगमानन्वेषत्स्वरागजन्यायदृभूषणे॥ यथाप्रमत्तानेतस्मै यमर्थं न प्रमोदते॥ ५॥
अनोअस्तत्त्वमिथ्येन सद्दर्शनाभाणकृते॥ तस्माद्भीतां भक्तानां या प्रकाचित्स्फिष्यति
यत्नवध्यवधे दोषः सर्वथा सर्वप्रेक्षकान्॥ साचेव सचलमपाद्यामपर्यावर्जयेत॥ ६॥
तस्मान्नीत्याः प्रज्ञाराजा स्वधर्मोस्यापयेत नः॥ अन्योन्यमनुपनोहि पचरेणुह्वेकाइव
५॥ यस्य हृश्नगागराष्ट्रधातामनस्यान जलादिव॥ विहरंति परस्यानि सर्वैतान यपा
स्तनः॥ कुलीनानांविनातकृताव रविद्यासमन्वितान॥ पतोषि विशेषि वीराजतप्रजापमें
णापालयन॥ विहीनकर्मणाणां सायुः अनज्ञानिभर्मियः॥ उपायस्याविषवर्त्तते हैवर्जन
इसक॥ ११॥

नोवाआपपस्विस्वर्गं जिनानाभोह्यमेमहीमिस्रके:॥ तथापनेहसमानस्यपधोरापि स्वर्गमा
मिरंष्टा॥ पमुर्वेनीयमानः सर्वस्वं आपदृष्य न देवानां वतकामवनेनतदेवा अप्रव त्रिहिस्वर्गे
वैतालोकनामयिष्याम इति॥ ९॥ एवं संमुद्यामीन्याद्वेकृत नरकता ॥ लिखिहसम्मर्थादाइः
नस्त्रानरमाहयक्षिति॥ २०॥ १८॥ १-॥ अन्यायं नन्यायवजितं यथाप्रस्यानरथा प्रगज्ञानिचद्भाग
मदत्ते॥ कर्मणापालनास्मके नविहीनेसदे॥ २१॥ । २८

तस्मादस्मधीदीसत्का समहेसभायोगास्तवदेहत्वाचायेनाहसधीरिति ॥२॥ अगतागाम:
याश्रुह्याश्रुतत्रुपारद्धीतेननतकेणसादितेपतहृचनेनेनप्रणाणस्तेशाखेनामनतेरण ॥ तमस्त
त्मनहेतलानअनानतापकतयावचनेनतके णत्मानयाहसेवस्यापुमस्तेकन ॥ यवानान
२ ॥ अस्मः पुनः सनयाश्रुतमाहशास्ननेहथिनः तिहेनोरपायेकसचेमितिमन्यतेनदप्यता
नाहेव ॥ तस्यानकेणगानस्यायानेपानकेसवापमकतापदभयमनेतदेवानहेयमितिपुण
नसोपनहवेकेनवाहेस्यतेननानेनेवेगनमितिदर्शितं ॥ २ ॥ किंचयुपदेशप्रदिशानाससायि

असधोह्यासंसमोहाहविनानाचभारत ॥ नानेसानस्यवहनः सम्मूढपायदर्शिनं ॥ २०॥
आगतागमपाश्रुपावचननप्रशाम्यते ॥ अज्ञानात्मानहेतना हृचनेसाधुमन्यते ॥ २१॥
मनयाहतमेवेहशास्त्रमर्थमपार्थकं ॥ देतेयानशानाप्राहसेशयछेदनेपुरा ॥ २२॥
तानमप्यागदेणहियथानाचितयेवतत ॥ तेतथाविनमलेनमन्नादर्पितमिच्छ
ति ॥ अनव्याहितेयोवानेदेवाचार्यमपाश्रुते ॥ अयथेवरिहशोसिकसंगनवमोह
स ॥ २३ ॥
तेकोरिहयस्यर्पितानेसेशयहृपेननयथाना तितयेवथ्याकित्यर्थः ॥ अननेसंशये
किंचमलेनमलोकेदेनयथास्यानयासेनोदयितेशिकेनमहेशि ॥ तिः संशयंयत्ता
नतेदेवश्रयतेत्यर्थः ॥ २ ॥ योवाभवानमसदेनोतिवाकानउपाश्रुतेनाशीकवोनितनअन
यवहितेप्रागत्ते अवहितपदेनशदेनसमन्तेचेतनव्यवहितशबः संनिकृष्टवचनः त
रभावोनव्यवहितमितियोगोवहेयः ॥ कतापुनकमनआहउग्रायेतिपतः ॥ उग्रापदिसकः ॥
मोर्थेमेवतंसहशेसिनवतेनसमीतसेः तोममवचनेनवचेनमिनकिंचिलउमित्यर्थः ॥ ४

काकोलः काकविशेषः ॥ ४॥ अभिसंधत्ते ॥ विश्वासोत्पादनादिना हन्ति सो शेषः ॥ ७॥ ८ हारके
ग्राह्य ॥ ८॥ १२॥

तस्मै शुश्रूषमाणाय भार्गवो कथयत् कथां ॥ इमां यथा कपोतेन सिद्धिः प्राप्ता नराधिप ॥
निहत्य भक्षिता च ॥ २॥ धर्मं निश्चयसंयुक्तां कामार्थसहितां कथां ॥ शृणुष्वावहितो राजन् गदतो
मे महाभुज ॥ ३॥ कश्चित्क्षुद्रसमाचारः पृथिव्यां कालसंमितः ॥ चचार स महारण्ये घोरः श-
कुनिलुब्धकः ॥ ४॥ काकोल इव कृष्णाङ्गो रूक्षः पापः कालसंमितः ॥ यवमध्यः कृशग्रीवो ह्रस्वपादो महा-
हनुः ॥ ५॥ नैव तस्य सुहृत्कश्चिन्न संबन्धी न बान्धवाः ॥ स हि तैः संपरित्यक्तस्तेन रौ-
द्रेण कर्मणा ॥ ६॥ नरः पापसमाचारस्त्यक्तव्यो दूरतो बुधैः ॥ आत्मानं योऽभिसंधत्ते सोऽन्यस्य
स्यात्कथं हितः ॥ ७॥ ये नृशंसा दुरात्मानः प्राणिप्राणहरा नराः ॥ उद्वेजनीया भूतानां व्याला
इव भवन्ति ते ॥ ८॥ स वै जालं समादाय द्विजान्हत्वा वने सदा ॥ चकार विक्रयं तेषां पतगा-
नां नराधिप ॥ ९॥ एवं तु वर्तमानस्य तस्य वृत्तिं दुरात्मनः ॥ अगमत्सुमहान्कालो न चा-
धर्मं स बुध्यते ॥ १०॥ तस्य भार्यासहायस्य रममाणस्य शाश्वतं ॥ दैवयोगाद्विमूढस्य ना-
न्या वृत्तिररोचत ॥ ११॥ ततः कदाचित्तस्याथ वनस्थस्य समुद्धतः ॥ पातयन्निव वृक्षांस्तान्
सुमहान्वातसंभ्रमः ॥ १२॥ मेघसंकुलमाकाशं विद्युन्मण्डलमण्डितं ॥ संछन्नस्तु मुहूर्तेन नौ-
भिरिव सागरः ॥ १३॥ वारिधारासमूहेन संप्रविष्टः शतक्रतुः ॥ क्षणेन पूरयामास सलि-
लेन वसुंधरां ॥ १४॥ ततो धाराकुले काले संभ्रमन्नष्टचेतनः ॥ शीतार्तस्तद्वनं सर्वमाकुले-
नान्तरात्मना ॥ १५॥ नैव निम्नं स्थलं वापि सोऽविन्दत विहंगहा ॥ पूरितो हि जलेनासीत्तस्य पा-

५॥आद्यप्रणेतैकोगेवदेस्यमर्यादा आद्यप्रणेता नैवदेयो पितश्चज्येष्ठस्तस्याहआद्यप्रणेनेत्रि
३०॥हादशः पिता॥ ५।१९॥

नेवोत्रनेवत्रानश्रेष्ठधर्मेणोऽहप्रशस्यते॥७अथवेनत्यनिकामेहुआभूतत्यासइभवे॥३२॥का
ह: तानियधर्माणयसोहदेत्वोयमस्थिते॥७थकुर्मेणिसहेणसिनसाराज्यप्रशाधिवे॥३३॥
अगिहनिग्रहोनित्यंशिष्टस्यपरिपालने॥यवंमुकोप्रवीदीमानायस्त्वंभरतर्षभ॥३४॥
युधिष्ठिरउ॥आशानिवदिष्टमर्यादायामस्मौनाभिलवयेत॥एकाभिनांसतांश्रेष्ठतन्मे
ब्रूहिपितामह॥३५॥भीष्मउ॥आस्यप्रणेनेवसेवेनप्रियाश्चदानखप्रिन: ॥अन्नवाग्नि
सहनाथानाविन्नरोनहतनसे॥३६॥यादेवतासहन्तितेमाताविप्रेषुनित्यदा॥कृहेहि
त्रिमेः कर्माणिकृतानिवद्धात्यप॥३७॥प्रीतायशोभवेन्नप्रमप्रीतापरस्यभ
य॥प्रीतायत्रसत्तवर्द्धिप्रा: कुन्दाश्चैवविपिर्यया॥३८॥पराणिन्नापदमेर्मु॥७युधिष्ठिरउ
पितामहमहाप्राज्ञसर्वशास्त्रविशारद॥कामतोपात्यमानस्ययोधर्मस्तद्ब्रवीहिमे॥
भीष्मउ॥महान्धर्मोमहाराजशरणागतपालने॥यदृः प्रष्टभलाश्चैवमरम्भर
तसत्तम॥३९॥प्रमिसिप्रभत्तयाराजनत्रजानंशरणागतान॥परिपाल्यमहात्मानः
संसिद्धिपरमांगता॥४०॥श्रूयतेचकपोतेनशत्रुःशरणमागतः॥पूजितश्चयथान्यायं
स्वैश्चमांसैर्निमन्त्रित॥४१॥युधिष्ठिरउ॥कथंकपोतेनपुराशत्रुःशरणमागतः॥स्वमां
सभोजितः कांचगतिंलेभेसभारत॥४२॥भीष्मउ॥श्रृणुराजनकथांदिव्यांसर्वपाप
प्रणाशिनी॥नृपतेर्मुचुकुन्दस्यकथितांभार्गवेणवै॥ममत्थेष्टपुरापार्थमुचुकुन्देनपृच्छि

म. आ.
३

30

२ ॥ चतुर्दशः ॥ एवं विलपतः इति ॥ १३ ॥

अपि स्वस्ति भवेत्तस्याः प्रियायाः मम कानने ॥ तया विरहितं दीनं शून्यमद्य गृहं मम ॥ १४ ॥ शून्यपि
नवधूमस्येव कीर्णमपि सर्वतः ॥ भार्याहीनं गृहस्थस्य शून्यमेव गृहं भवेत् ॥ १५ ॥ न गृहं गृहमि
त्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ॥ गृहं तु गृहिणीहीनमरण्यसदृशं मतं ॥ १६ ॥ यदि सा रक्तनेत्रान्ता वि
चित्रांगी मधुरस्वरा ॥ अथ नायाति मे कान्ता न कार्यं जीवितेन मे ॥ १७ ॥ न भुंक्ते मय्यभुंक्ते या न स्ना
ते स्नाति सत्वरा ॥ नातेष्वपि निषण्णे शेते चशायिते मयि ॥ १८ ॥ हृष्टे भवति सा हृष्टा दुःखिते मयि
दुःखिता ॥ प्रोषिते दीनवदना क्रुद्धे च प्रियवादिनी ॥ १९ ॥ पतिव्रता पतिगतिः पतिप्रियहिते रता
यस्य स्यात्तादृशी भार्या धन्यः स पुरुषो भुवि ॥ २० ॥ सा हि धर्मान्तथा नित्यं च जानीते मां तपस्विनी
अनुरक्ता स्थिरा चैव भक्ता स्निग्धा यशस्विनी ॥ २१ ॥ वृक्षमूलेपि दयिता यस्य तिष्ठति तद्गृहं ॥
प्रासादोपि तया हीनः कान्तार इति निश्चितं ॥ २२ ॥ धर्मार्थकामकालेषु भार्या पुंसः सहायिनी
विदेशगमने चास्य सैव विश्वासकारिका ॥ २३ ॥ भार्या हि परमो ह्यर्थः पुरुषस्येह पठ्यते अस
हायस्य लोकेस्मिन् लोकयात्रासहायिनी ॥ २४ ॥ तथा रोगाभिभूतस्य नित्यं कृच्छ्रगतस्य च ॥
नास्ति भार्यासमं किंचिन्नरस्यार्तस्य भेषजं ॥ २५ ॥ नास्ति भार्यासमो बंधुर्नास्ति भार्यासमा ग
तिः ॥ नास्ति भार्यासमो लोके सहायो धर्मसंग्रहे ॥ २६ ॥ यस्य भार्या गृहे नास्ति साध्वी च प्रियवा
दिनी ॥ अरण्यं तेन गंतव्यं यथारण्यं तथा गृहं ॥ २७ ॥ इति श्रीपद्मे भार्याप्रशंसा चतुर्दशः
श्रीकृष्ण उवाच ॥ एवं विलपतस्तस्य श्रुत्वा तत्करुणं वचः ॥ गृहीता शाकुनिकेन कपोती वा
क्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ कपोत्युवाच ॥ अहोतीव सुभाग्याहं यस्या मे दयितः पतिः ॥ असतो वा सतो
वापि गुणानेवं प्रभाषसे ॥ २ ॥ ॥

३

पतितोऽयं वर्षवेगेन हता नीता लताभवन् ॥ मृगा सिंह वराहाद्या स्थलमाश्रित्य शेरते ॥ ५ ॥ महता
पीनवर्षेण आश्रिता स्तेन नौकसः ॥ मया तौ मृत्तथा तौ मृत्व धर्मः सहितावने ॥ ६ ॥ सतपीतरू
नैर्गो मैथुनं गममन न स्थितवान् ॥ ददर्श पतितां भूमौ कपोतौ शीतविह्वलौ ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा तौ पिहितावा
त्मा सतौ पञ्जरमध्ये स्थितौ ॥ स्वयं दः खाम्भिस्मृतौ पिङ्गुः खमेवाकरोन्नरे ॥ ८ ॥ पापापा त्मा पापकारो
ता त्या एमेव चकार सः ॥ सो पश्यद्दैन खंडेषु मेतु नीलं वनस्पतिं ॥ ९ ॥ से वा मा ने विहंगावेक्षा पा
वास फला श्रितिः ॥ धामाय रोप कारा य मृत्साय शिवनिर्मित ॥ तथा भवत्तरणैनेव विपद्विमल
नावकं ॥ महत्सरस्त्री मूकलं कमटकु शितोदकं ॥ १० ॥ ना रा उमनदाकार मा का शोनिर्मलं बकः ॥ मे
घैमुक्तं नभो दृष्ट्वा लुब्धकः शीतविह्वलः ॥ ११ ॥ दिशो विलोकया मास सविता तो प्रहृष्टवेरी ॥ इत
तोमे निवेशायात्र स्माद्दिशा दिनिप्रभो ॥ १२ ॥ कृत गृहे द्रुमेतस्मिन वसते नारंज नीतलः ॥ सोऽजलि
मणातिकृत्वा वाक्यमाह वनस्पतिं ॥ या रतायामिया न्यस्मिन्दैवतानि वनस्पतौ ॥ ता शेलायां
शिरः कृत्वा प्रणम्याली यभनतेऽ ॥ दुःखेन महता विह्वलतः स त्वा पपतिहा ॥ याद्वर्मक
मेन ॥ स्व संवादे ॥ १३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अथ हंसस्य शाखायां विहंगः समदृक्तनः ॥ दीर्घकोलो
षितो तां तत्र चिमनन्तरु हः ॥ १४ ॥ तस्यैक लगता भार्या चरितं ना भवनन ॥ प्रामां चरजनी
द्दृष्ट्वा सपत्नी पर्श्वेनप्यन ॥ १५ ॥ य नवर्षं महाज्ञासी त्रचागतं तिमे प्रिया ॥ किं न तत्कारणेये
न साद्या पिन निवर्तते ॥ १६ ॥

म.भा.
३९
31

शरणागतस्य कर्तव्यमातिथ्यं हि प्रयत्नतः॥ पंचयज्ञप्रवृत्तेन गृहस्थेन विशेषतः॥९॥ पंचयज्ञे
ष्वयो मोहान्न करोति गृहाश्रमे॥ तस्य नायं न च परो लोको भवति धर्मतः॥१०॥ तद्ब्रूहि मे सुविस्रब्धो
यत्त्वं वाचा वदिष्यसि॥ तत्करिष्याम्यहं सर्वं मा त्वं शोके मनः कृथाः॥११॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शकुनेर्लु
ब्धकोऽब्रवीत्॥ बाधते खलु मां शीतं हिमत्राणं हि विधीयतां॥१२॥ एवमुक्तस्ततः पक्षी पर्णान्यास्तीर्य भू
तले॥ यथाशक्त्या हि पर्णेन ज्वलनार्थं द्रुतं ययौ॥१३॥ स गत्वांगारकर्मान्तं गृहीत्वाग्निमथागमत्
ततः शुष्केषु पर्णेषु पावकं सोऽभ्यदीपयत्॥१४॥ स संदीप्तं महत्कृत्वा तमाह शरणागतं॥ प्रताप
य सुविस्रब्धः स्वगात्राण्यकुतोभयः॥१५॥ स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा लुब्धो गात्राण्यतापयत्॥ अ
ग्निप्रत्यागतप्राणस्ततः प्राह विहंगमं॥१६॥ हर्षेण महताविष्टो वाक्यमाकुललोचनः॥ तथैवं शाकु
निर्दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्मणा॥१७॥ दत्तमाहारमिच्छामि त्वया क्षुद्बाधते हि मां॥ स तद्वचः प्रतिश्रुत्य वा
क्यमाह विहंगमः॥१८॥ न मेऽस्ति विभवो येन नाशयेयं क्षुधां तव॥ उत्पन्नेन हि जीवामो वयं नित्यं व
नौकसः॥१९॥ संचयो नास्ति चास्माकं मुनीनामिव भोजने॥ इत्युक्त्वा स तदा तत्र विवर्णवदनोऽभव
त्॥२०॥ कथं नु खलु कर्तव्यमिति चिन्तापरस्तदा॥ बभूव भरतश्रेष्ठ गर्हयन्वृत्तिमात्मनः॥२१॥ मु
हूर्ताल्लब्धसंज्ञस्तु स पक्षी पक्षिघातकं॥ उवाच तर्पयिष्ये त्वां मुहूर्तं प्रतिपालय॥२२॥ इत्युक्त्वा शुष्क
पर्णैस्तु संप्रज्वाल्य हुताशनं॥ हर्षेण महताविष्टः स पक्षी वाक्यमब्रवीत्॥२३॥ ऋषीणां देवतानां
च पितॄणां च महात्मनां॥ श्रुतः पूर्वं मया धर्मो महानतिथिपूजने॥२४॥ कुरुष्वानुग्रहं सौम्य स
त्यमेतद्ब्रवीमि ते॥ निश्चिता खलु मे बुद्धिरतिथिप्रतिपूजने॥ ततः कृतप्रतिज्ञो वै स पक्षी प्रहसन्नि
व॥ तमग्निं त्रिः परिक्रम्य प्रविवेश महामतिः॥ अग्निमध्ये प्रविष्टं तु लुब्धो दृष्ट्वाथ पक्षिणं॥ चिन्तया
मास मनसा किमिदं वै मया कृतं॥२६॥ ३९

१७ पंचदशः॥ स पत्न्या वचनमिति नाचयन्मैधस्य मार्गः॥॥

न सा स्त्री ह्यभिमंतव्या यस्यां भर्त्ता न तुष्यति॥ तुष्टे भर्त्तरि नारीणां तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः॥१॥ अग्नि
साक्षिकमित्येव भर्त्ता वै दैवतं परं॥ दावाग्निनेव निर्दग्धा सपुष्पस्तबका लता॥२॥ भस्मीभवेत्
सा नारी यस्या भर्त्ता न तुष्यति॥ इति संचिंत्य दुःखार्त्ता भर्त्तारं दुःखितं तदा॥३॥ कपोती लुब्धकेनापि
गृहीता वाक्यमब्रवीत्॥ हंत वक्ष्यामि ते श्रेयः श्रुत्वा तु कुरु तत्तथा॥४॥ शरणागतसंत्राता भव
कांत विशेषतः॥ एष शाकुनिकः शेते तव वासं समाश्रितः॥५॥ शीतार्त्तश्च क्षुधार्त्तश्च पूजाम
स्मै समाचर॥ यो हि कश्चिद् द्विजं हन्याद् गां वा लोकस्य मातरं॥६॥ शरणागतं च यो हन्यात् तुल्यं तेषां
च पातकं॥ अस्माकं विहिता वृत्तिः कापोती जातिधर्मतः॥७॥ सा न्याय्या ह्यात्मवता नित्यं त्वद्विधेना
भिजानता॥ यस्तु धर्मं यथाशक्ति गृहस्थो ह्यनुवर्त्तते॥८॥ स प्रेत्य लभते लोकान् अक्षयानिति
शुश्रुमः॥ स त्वं संतानवानद्य पुत्रवानपि च द्विज॥९॥ तत्स्वदेहे दयां त्यक्त्वा धर्मार्थौ परिगृह्य
वै॥ पूजामस्मै प्रयुंक्ष्व त्वं प्रीयेतास्य मनो यथा॥ मत्कृते मा च संतापं कुर्वीथास्त्वं विहंगम॥ शारी
रयात्राकृत्यर्थमन्यान्दारान्गमिष्यसि॥१०॥ इति सा शकुनी वाक्यं पंजरस्था तपस्विनी॥ अतिदुः
खान्विता प्रोक्ता भर्त्तारं समुदैक्षत॥११॥ आपद्धर्मे कपोतेन लुब्धकसंवादकं॥ भीष्म उवाच॥ स
पत्न्या वचनं श्रुत्वा धर्मयुक्तिसमन्वितं॥ हर्षेण महता युक्तो बाष्पव्याकुललोचनः॥ तं वै शाकु
निकं दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्मणा॥ पूजयामास यत्नेन स पक्षी पक्षिजीविनं॥१२॥ उवाच स्वागतं तेऽद्य
ब्रूहि किं करवाणि ते॥ संतापश्च न कर्त्तव्यः स्वगृहे वर्त्तते भवान्॥१३॥ तद्ब्रवीतु भवान् क्षिप्रं किं
करोमि किमिच्छसि॥ प्रणयेन ब्रवीमि त्वां त्वं हि नः शरणागतः॥१४॥ अरावप्युचितं कार्यमाति
थ्यं गृहमागते॥ छेत्तुमप्यागते छायां नोपसंहरते द्रुमः॥१५॥

अष्टादश ॥१८॥ धिमानस्याविदिताध्यायो स्वधाश्रौ ॥ ॥१२॥५ ॥१॥

म.भा. ३२ 32 द्रुमाग्रेषु च रम्येषु रमिताहं त्वया सह ॥ आकाशगमने चैव विहृताहं त्वया सह ॥५॥ माकिंस्म
तृशाकांत तेनाहं स्मरामि किंचन ॥ मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः ॥ अमितस्य हि दा
तारं भर्तारं का न पूजयेत् ॥ नास्ति भर्तृसमो नाथो नास्ति भर्तृसमं सुखं ॥७॥ विसृज्य धनसर्वस्वं
भर्ता वै शरणं स्त्रियाः ॥ न कार्यमिह मे नाथ जीवितेन त्वया विना ॥८॥ पतिहीनापि का नारी
सती जीवितुमुत्सहेत् ॥ एवं विलप्य बहुधा करुणं सा सुदुःखिता ॥९॥ पतिव्रता संप्रदीप्तं प्र
विवेश हुताशनं ॥ ततश्चित्रांबरधरं भर्तारं सान्वपश्यत ॥१०॥ विमानस्थं सुकृतिभिः पूज्यमानं
महात्मभिः ॥ चित्रमाल्यांबरधरं सर्वाभरणभूषितं ॥११॥ विमानशतकोटीभिरावृतं पुण्यक
र्मभिः ॥ ततः स्वर्गगतः पक्षी विमानवरमास्थितः ॥१२॥ कर्मणा पूजितस्तत्र रेमे स सह भार्य
या ॥ इति श्री आपद्धर्मे कपोतलुब्धकसंवादे ॥८॥ भीष्म उवाच ॥ विमानस्थौ तु तौ राजन्
लुब्धकः स ददर्श ह ॥ दृष्ट्वा तौ दंपती राजन् व्यचिंतयत तां गतिं ॥१॥ ईदृशेनैव तपसा गच्छेयं
परमां गतिं ॥ इति बुद्ध्या विनिश्चित्य गमनायोपचक्रमे ॥२॥ महाप्रस्थानमाश्रित्य लुब्धकः प
क्षिजीवकः ॥ निश्चेष्टो मरुदाहारो निर्ममः स्वर्गकांक्षया ॥३॥ ततोऽपश्यत्सुविस्तीर्णं हृद्यं
पद्मविभूषितं ॥ नानाविहगसंकीर्णं सरः शीतजलं शिवं ॥४॥ पिपासार्तोऽपि तद्दृष्ट्वा तृप्तः स्यान्नात्र सं
शयः ॥ उपवासकृशोऽत्यर्थं स तु पार्थिव लुब्धकः ॥५॥ अनवेक्ष्यैव संहृष्टः श्वापदा
ध्युषितं वनं ॥ महांतं निश्चयं कृत्वा लुब्धकः प्रविवेश ह ॥६॥ प्रविशन्नेव स वनं निगृहीतः
स कंटकैः ॥ स कंटकैर्विभिन्नांगो लोहितार्द्रीकृतच्छविः ॥७॥ ॥ ३२

२४॥ घोररूपा ॥ ततः स्वप्नादेशः ॥ धिक्कारपूर्वक उपदेशः ॥४॥१०॥ षष्टिदंडेर्यष्टिशलाकाभिर्निपाते पतितं सं

श्रेहो मम नृशंसस्य गर्हितस्य स्वकर्मणा ॥ अथ धर्मैस्व मांसानतो रोमविष्ठति नृशंसाय ॥४॥ एवं
बहुविधं भृशं विलप्य पसल्लुब्धकः ॥ गंतय न स्वानि कर्माणि हिंसन्नधान वागतं ॥५॥ निशाप
हृदि कपोत लुब्धक संवादः ॥१०॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ततः स लुब्धकः पश्यन् तथा भिन्ना दीनः ॥ क
पोतमग्नि पतितं वा करुणकृपाचरः ॥५॥ अविद्यास्य सद्बुद्धिः सदा निकृति निश्चयः ॥ शुभंकु
र्मपरित्यज्यसंहसाकृतिलुब्धकः ॥६॥ नृशंसस्य ममपापप्रत्यादेशो न संशयः ॥ दत्तः स्वमांस
दत्ता कपोतेन मद्दात्मना ॥७॥ सोहं त्यक्ष्ये प्रियान् प्राणान् पुत्रान् दारान् स्तथा परान् ॥ त्यक्तोपा
ह्यानपसद्भः कपोतधर्मं निसं तनः ॥८॥ उपवासैश्च विविधैः सर्वथा हिता पारलौकिकं ॥ अहो देहप्रद
नेन दर्शितानि शिष्टजना ॥९॥ तस्मात् धर्मे चरिष्यामि धर्मो हि परमा गतिः ॥ दृष्टो धर्मो हि धर्मि
ष्ठ याद्दशे विहगोत्तमे ॥१०॥ एवमुक्त्वा विनिश्चित्य रौद्रकर्मा स लुब्धकः ॥ महाप्रस्थानमाश्रि
त्य प्रययौ संशितव्रतः ॥११॥ ततो यष्टि शलाकां च लोपकं पंजरं तथा ॥ तां च बद्धां कपोतीं स प्रमु
च्य विससर्ज ह ॥१२॥ निष्क्राम ह्यपि कपोत लुब्धक संवादः ॥१२॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ततो गते शाकु
निके कपोती प्राह दुःखिता ॥ संस्मृत्य भर्तारं रुदती शोककर्शिता ॥ नाहं ते विप्रियं कां
त कदाचिदपि संस्मरे ॥ सर्वा हि विधवा नारी बहुपुत्रापि शोचति ॥ शोच्या भवति बंधूनां
पतिहीना तपस्विनी ॥ लालिताहं त्वया नित्यं बहुमानाच्च पूजिता ॥४॥ वचनैर्मधुरैः स्नि
ग्धैरसक्लिष्टमनोहरैः ॥ कंदरेषु च शैलानां नदीनां निर्झरेषु च ॥५॥

यावंशे विरुहाग्रेषु रेमेऽहं तेन ॥ होदंडे यष्टिशलाकाभिः संपतितं सेन दृष्ट्वा ॥ १ ॥ सम

म. मा.
११

33

पारिक्षित ॥ पारिक्षितः ॥ ६ ॥ पापकृत्या पापकृत्यया ॥ ५ ॥ पठीयमेहोनाय ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अथ सरस्वती

श्रीसूत उवाच ॥ अथ ते वर्तयिष्यामि पुराणमृषिसत्तम ॥ इतिहासं शौनकं विप्रो यदाहृष्टजनमे
जय ॥ १ ॥ आसीद्राजा महावीर्यः पारिक्षितजनमेजयः ॥ अश्वमेधं समागच्छन्नश्वमेधं महीपति
पति ॥ २ ॥ ब्राह्मणाः सर्व एवैते तत्र ते सपुरोहिताः ॥ स जगाम वनं राजा दह्यमानो दिवानि
शं ॥ ३ ॥ प्रजाभिः सपरित्यक्तः सुकार्यकफले महत् ॥ अनिर्वेलनपलेपे दह्यमानः सम
न्ततः ॥ ४ ॥ ब्रह्महत्या मनोदाहं महद्दुःखमवाप्तवान् ॥ पर्यटन्पृथिवीं कृत्स्नां देशे देशे न
राधिप ॥ ५ ॥ न तेन निहा संवत्सामि यत्र स्यामेषा पर्यहृत ॥ दह्यमानः पापकृत्या ब्रह्मणा जन
मेजय ॥ ६ ॥ वरिष्ठमाणाद्दृष्टो न शौनकं संपतिनर्तनं ॥ नमस्कार्याय पञ्चराहपादयोः परिपा
लयत ॥ ७ ॥ ऋषिर्दृष्टानयंतत्र जनताहं मर्मशांतदा ॥ कृतापापस्य महतो भूपाहा किमिहा
गत ॥ ८ ॥ किं त्वया सामुकर्तव्यं मामास्थायाः कर्तव्यं न ॥ गच्छ गच्छ नने स्थाने यो गण्यस्माति
निवृत्तन ॥ ९ ॥ रुधिरस्पैव तेगंधः शवस्येव च दर्शनं ॥ शिवः शिवसंकाशो मन्तो जीवन्निवात्
सि ॥ १० ॥ ब्रह्मस्य न रमत्रात्मा पापमेवानचिंतयन् ॥ प्रबुध्यसे प्रसादविपिषि वर्तसे परमेस्वले
मोर्वते जीविते न राजन् परि लिखेद्वज्जीवसि ॥ पापाय वै हि सृष्टोऽसि कर्मणा हन्यतीयसे ॥ ११ ॥
वक्तव्यं कल्याणमिमं कतिं ईहते पितरः सतानन् ॥ तपसा देवतेजोभिर्वेदनेन निलितया ॥ १२ ॥
पितृ देवान्समिसं प्रयत्नात्सहनेन नरकं गतं ॥ निरर्थाः सर्व एवैते माया यावं धालस्पृशा ॥ १३ ॥
पान्तु न ये न तो विंदति स्वर्गमायु धृशः ॥ प्रजा ने वृत्त सनतं दृष्टाब्रह्मा तेषु निरर्थकं ॥ १४ ॥
मंल्लोकं विप्र व्यतस्य वाक्यं न कर्णपातिव्याहि ॥ ब्रशान्ती ॥ शास्वती सम्यताः पापेन कर्म
सर्वे स्वापि कर्मणो भवतात ॥ शास्वतीः वक्तान ॥ १ ॥ णा ॥ १ ॥

११

१९॥ एकोनविंशः॥ अथ द्वि॥ लुब्धकरणेनेन बुद्धिर्वैकृत तस्यापि पापस्य महता तपसा परिहारो

बभ्राम तस्मिन्विजने नानामृगसमाकुले॥ ततो ऽश्मासारमहता पवनेन घनेन तदा॥ १३॥ उद
भिन्नसंवर्षात्स महानद्यम्वाहनः॥ तद्वनं वृक्षसंशीर्णलताविटपसंकुलं॥ १४॥ ददाह पा
वकः क्रुद्धो युगान्ताग्निसमप्रभः॥ मज्जालैः पवनोद्धूतैर्विस्फुलिंगैः समंततः॥ १५॥ ददाह तद्व
नं घोरं मृगपक्षिसमाकुलं॥ ततः स देहमोक्षार्थी संप्रहृष्टेन चेतसा॥ १६॥ अभ्यधावत तं वह्नि
ने यावत्केलुब्धकस्तदा॥ ततस्तेनाग्निना दग्धो लुब्धको नष्टकल्मषः॥ १७॥ जगाम परमां सि
द्धिं ततो भरतसत्तम॥ ततः स्वर्गस्थमात्मानमपश्यद्विगतज्वरः॥ १८॥ यक्षगंधर्वसिद्धानां
मध्ये भ्राजंतमिंद्रवत्॥ एवं ते लुब्धकपोतश्च कपोती च पतिव्रता॥ लुब्धकेन सह स्वर्गं
गताः पुण्येन कर्मणा॥ या स्त्रीदेवं विधानारी भर्तारमनुवर्तते॥ विराजते हि सा क्षिप्रं
कपोतीव दिवि स्थिता॥ एतदेवं तस्य वृत्तं लुब्धकस्य महात्मनः॥ कपोतस्य च धर्मिष्ठा ग
तिः पुण्येन कर्मणा॥ यश्चेदं शृणुयान्नित्यं यश्चेदं परिकीर्तयेत्॥ २०॥ नाशुभं विद्यते तस्य
मनसापि प्रमादतः॥ युधिष्ठिर महानेष धर्मो धर्मभृतां वर॥ २१॥ गोघ्नेष्वपि भवेदस्मि
न्निष्कृतिः पापकर्मणः॥ न निष्कृतिर्भवेत्तस्य यो हन्याच्छरणागतं॥ २२॥ इतिहासमिमं श्रु
त्वा पुण्यं पापप्रणाशनं॥ न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति॥ २३॥ इति श्रीपद्मे क
पोतलुब्धकसंवादः॥ युधिष्ठिर उ॥ अबुद्धिपूर्वं यत्पापं कृत्वा इह तत्र सत्तम॥ मुच्यते स कथं त
स्मादेतन्मे प्रब्रूहि मे॥ १॥

एवं तत्संगादबुद्धिपूर्वं स्यापि परिहारस्तत्तपसा ध्यानात्प्रायश्चित्तादेकेनि ...॥ १॥

म. भा. नकेवलमकोपएवप्रज्ञाफलं च प्रणितसाहस्यमलीमाहप्रज्ञेति ॥ ८ ॥ यः साधुष्वनिर्विशिष्टमाविनः
२४ पुरोलक्तहृष्टियथात्रयेत‌ः तेमूर्थिकुलक्षितप्रज्ञानचोपलभ्यतेनाहशाम्यनहलाभः सेत्राम्र
यमपितकर्वतेष्वतः समस्तानिनाप्रज्ञाकुलेभैवत्यर्थः ॥ ९ ॥ नायंआत्मप्राप्स्यतिशेष ॥ वेदेश्च वे
दार्थेआगमेस्वार्थयोनकेवलमात्मज्ञानः पारगा रहिता ॥ यथाशांति ॥ संमतिमनतिक्रम्य ८

34

प्रज्ञाप्रमास्मात्महस्यप्रशोच्यः शोच्यतेजनान् ॥ जगतीस्थानिवाद्रिस्थः प्रज्ञयाप्रतिपश्यति
नवोपलभ्यतेतेनन्नचात्मार्थाभिजःवेति ॥ निर्विण्णात्मा पश्चात्तापतिकृतः पूर्वसाधुषु ॥ १० ॥
विदितेभवतोवाक्यंमाहात्म्यंवेदआगमे ॥ कष्टहृदयोयाहिनिवृत्ताशरणमस्तमे ॥ ११ ॥ तदै
पारत्रिकंतातश्रात्मण्णानामकृत्यतां ॥ अपवादत्यसेपापेधर्म्ममेवानपश्यते ॥ १२ ॥ नत
मेतयद्वाच ॥ अनतप्येचपापेननवधर्म्मेविलोपयेत् ॥ शुभंभजमानेचप्रीतिमात्मभव
शौनक ॥ १३ ॥ शौनकउवाच ॥ क्षित्वाहंभवमानेचप्रीतिमिच्छामिनेरप ॥ सर्वभूतहितंनि
ष्ठधर्म्मेवेवप्रतिस्मर ॥ १४ ॥ नभयान्नचकामात्मज्ञलोभान्नात्मपापहृय ॥ तामेदेवीगिरंस
त्यांश्रुणनेत्रासमीप्सह ॥ १५ ॥ मोहंनकेनचित्तार्थोत्तावयमोकुपाहृये ॥ कोपात्तोमखम
तानीहाहाथितानिजल्पतां ॥ १६ ॥ वदतानिपापधर्म्मतस्यप्रतिकृहृदोजना ॥ तावाकःस
हृदः श्रुत्वासत्त्रधिष्ठतिमेस्मशं ॥ १७ ॥
पतत्कृतंतहैपारत्रिकमिममात्मनस्त्यां ॥ १८ ॥ शुभंशुभंश्रेयोलिप्तंभजमानेकोप्रतीतिशेषः १९
सर्वभूतहितंहितंचपंचयेतेतिष्ठत्रनुतिष ॥ हितेरमितस्मम्यतपापः स्पष्टार्थे ॥ २० ॥ उपाहृयेपि
षकरोमीत्यर्थः ॥ २१ ॥ यौनकपापिष्टस्यहीनारथितानिजल्पतां ॥ नातनाहत्पउपहृयेत्यर्थः २५

नाथे लोकः ॥ ५ ॥ त्रिंशत् ॥ एवं ॥ ६ ॥ नाहं नाम महोसार्थः ॥ ६ ॥ इक्कृतमभिसंधायेति संबंधः ॥ ७ ॥ प्राणेति यम
यानन्ताभोगानेतु इक्कृतं नं शल्यं मुग्धामिथ्यातीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ब्राह्मणानां मकरानिशेषः ॥ ९ ॥ ब्रह्मशालादि
सिनेवैसिषां ॥ १ ॥ संविदं एकमनोमज्जातीये ॥ महालभमानामिति एवोन्वयि विदनिश्चितानमुख्या
न्यतिमृयीवद्यामि ९ निर्जनाः निष्परिग्रहाः योगिनो यथाऽनिर्धनादीन रक्षंति एवं मामवंतो द

ग्रहं मानोयज्ञमस्तः पितिकं दैरयो मवे ॥ नतस्य पुनराहकं पापयो लिंगमिथ्यासि ॥ यादृंस
न्मे यानज्ञायमतिकृतः परः ॥ प्रतिसंपारपितारक्षेत्ययमहूतायमहत्यं ॥ ५ ॥ आपद्वमेदो
पारी हितीये ॥ ३ ॥ श्रीमद्वाच ॥ एवमनकः प्रश्नवाचतमनिन्नमेनूयः ॥ न हि भवानानु यम्से
निय्यनिदनिमापुन ॥ ॥ यिक्तात्मसंगापिकृ हनेतस्माना हमसादयः ॥ सर्वे होदेइकृतमे
जलापत्राविनाहितः ॥ स्वकर्माप्यभिसंधायनाभिनंदतिमेमनः ॥ आपदोरमधयनं नमया
वैवस्तनादपि ॥ ६ ॥ नतपालमनिर्दे त्यकृशात्मामिंप्रापत ॥ प्रकृतियोगकुलक्ष्यास्यमापराभ
दिदेकले ॥ ७ ॥ नहिनोब्रह्मणान्नानांपुंसमविनमहीति ॥ लनोरलभमानानां सविदेवदः
निश्चितान ॥ ८ ॥ निर्विधमानसत्यान्नेनमयोनदत्तामिषान्ध्यते ॥ मय्येवामिरतेन निहेना
मिनेनायत ॥ ९ ॥ नत्वप्रवृत्तास्रकंजातप्राप्नमवतिकथं चन ॥ आपानाथानिनिदेति पुलिदशव
रा१० ॥ ११ ॥ प्रतिज्ञाथैवमेप्रोताबालक्षेवमयप्रदिति ॥ ब्रह्मन्नितेवृषु बस्यप्राणिमान्भवशोनक
१२ ॥ शौनकः ॥ किमाश्चर्यं यदस्मतो वहङ्कयासमाप्रने ॥ इतिवेपरितोम्नामभ्रनानानान कथा

यथैव स्वस्मात्येनरहोणितस्योर्थः ॥ १ ॥ अपानान ॥ नरकान ॥ प्रलिंगः शवराः ह्लेच्छमेदाः ॥ ११ ॥ मयं
हितः योयदोषानज्ञायानिनलन्तः स्यात्प्रवृत्ताशरणागतो हमित्यवं रूपा मतमयं दितः ॥ १२ ॥ ब्रह्मन्ना
शणतामिः ऊर्ध्वितीमनोप्रसादप्रनस्य नकमथिक्तयोगत ॥ ब्रह्मकिं पाश्चात्येन किमपी त्यर्थः यत
एवमनेः प्राणेस्तु हिंसानानि एवं प्रकारे पापिनो विवेकवान्नम्नाम्भता नं भनेनेपुनान ऊर्ण

प.आ.
१५

35

॥१॥ एकान्ततो नियमेन ॥४॥ न पपच्छाह ब्राह्मणमिति ॥५॥ मानसः इति पुरुषमात्रं ॥३॥ पवित्राणां पाव
नानां मध्ये त्यागधर्मः ॥ दानात्मकोयं धर्मः ॥ पवित्रतरः संन्यासेन परंपरया धर्मेन तोप्रयिकं मनरव
वीन ॥५॥ क्रमात् बालः सन्यो रागद्वेषशून्यतात ॥ तथाविधिप्रदिनं पृथ्व ॥५॥ न हीनि सार्द्धः सखिदुःख

अत्राप्युदाहरंतीमां गाथां गीतां यायातिना ॥ कोयं धर्मः प्रतिपद्येत प्राग्जीवितमात्मनः ॥१॥ य
नमे कोनन्तः कृत्वा नमेत्वपस्यनु पश्येत प्राणमागुः कृत्त्वेन कृत्त्वा ग्रासस्य स्वतो ॥२॥ सर्वस्मा
छूनीयानिनीयो त्वमस्मद्युदके ॥३॥ यथा वाग्रायशानाद्वनैन श्रीमरणानयेत ॥४॥ महाशस्तथ
कृशानि प्रमाशो नरमानसे ॥५॥ कालोदकं च गतानि मिलथा ग्रग्जीवितेपुन ॥६॥ सत्सूतो हृद
ह्रयोः समसोमानसः पर ॥७॥ त्यागध्यायशीलाख्याने पुण्यसैवेष्ठवमनपरस्पेन ॥८॥ त्यागधर्मः
पवित्राणां सन्यासमनंतर श्रीवीन ॥९॥ अत्राप्युदाहरंतीमा गाथाः सत्यवताकृताः ॥ यथाक्र
मारः सत्यो वैनेद पूर्णेन पापहृतं ॥१०॥ नहास्ति सर्वभूतेषु दुःखमस्मिन्कृतः सुखं एवं
प्रकृतिभूतानां सर्वसंसर्गयायिनां ॥११॥ त्यजतां जीवितं प्रायो निहृते पूर्णपापके ॥ यत्रैवं
गोत्ता नापि धिक्कार्याणां नजीवामिति ॥१२॥ बलेन संविभागो यत्र तत्र सर्गो जने स्वर ॥ यस्यैव व
लमाना शमस्य धर्मस्य प्रभवे रः ॥१३॥ ब्रह्मणोर्थं स्वकोर्थो हितं यावद्दिवसं यानयाः ॥ यथैव ता
पूर्वादनो नित्यं धनेन्यमाद्य ॥ अपि विक्रममाणो पि त्यजमानोप्यनेकधा ॥१४॥

वो भयमपि कल्पिनमिति त्यर्थः ॥ एकं निर्वेदन कृत्तानां वा स्वल्पवलपाणां ॥ सर्वाणि यानि संसर्गभूमा
णि पापानि मया नि लक्षतो प्रावियकसंगाहन्यानं भ्रमः स्त्रादिभिः तामिनित्यर्थः ॥१॥ बलेन यैयैर्णसेवि
भागे दाने ॥२॥ प्रोजरं हिय पादवं ॥८॥ विक्रममाणाः कर्मणि पानव ॥ नीचेः क्रियमाणाः इत्यर्थः ॥ स

१५

तास्येनिमदमिप्रायेनमेवनानीहीति॥ १॥ तेआयत्समात्कृतेमनिमिलतेत्वतः॥ ५॥ ४४॥ एकविंशः
नस्मानयस्मात्श्रीमान्नविद्यावानासितस्मात॥ ४॥ सम्भवान्नाटशालावकः॥ २॥ प्रभिभूतात्मावधर्मे

केविदेवसहायामतिताम्यनिततत्वतः॥ नानीहिमेकृतेनानआत्मज्ञानव्यतिभारत॥ ७॥ य
यातेमत्कृतेदेमेलभनेतेनथाकृत॥ प्रतिमानीहिचाद्यो हेत्रात्मज्ञाननान्तराचिप॥ ८॥ तनमेन
यउवाच नेवगाचानमननसाप्रनतीत्नकर्माणि॥ होरयासिद्धात्मज्ञानविप्रचरणवपिते
स्थले रतिश्राप्रदर्शिरंद्रोतयारितिनीय॥ १॥ येनकउवाच॥ नस्मातेद्रप्रवस्मिथर्ममाटत
चेतसे श्रीमान्महाबलस्तुप्रः स्ययधर्ममवेत्रसे॥ १॥ एरलादाकृणोभूता सचिन्नतरमेवतत
श्रनगरत्नानिभूतानिस्वेहतेनवपार्थिवः॥ ३॥ कर्मन्नतेसहानियतिलोकोत्रवस्पनि॥ प्रवते
नाटशोभूतानधर्ममनप्रण्णानि॥ ४॥ हितानसचिरंमहेयोगेपायतपश्चास्थितः॥ तेनटमि
भूतानामद्भुतेजननमेजय॥ ५॥ योट्टलेमोभवेदनालरूपोपनानपोयनः॥ श्रना सर्वेनदिशा
द्भुमीतिहरेणवर्तते॥ ६॥ एनदेवहिकापंण्यसमग्रसममीतितं॥ यश्चैत्समीतयेवस्यातथ
वेनसिलतोगुणाः॥ एतोदानदयावेदाःसावचपृथिवीयत॥ पवैतानिपविजाणिषद्वेस
वरितंतप॥ नदेवसंज्ञापरमंपवित्रंजननमेजय॥ तेनसप्तकरहीनेनकेर्यासंधर्ममाः
स्पसि॥ प्राणदेशामिगमनेपवित्रेपरमेस्रते॥ ८॥

ऐतिशेषः॥ मान्तिडलेभंयस्यसोडलेभः सेपन्नः॥ १॥ यनत्वसमीविनं पोर्वापर्थ्यानालो
चितं॥ एनदेवसमग्रंकमक्रकार्यपंचैतकार्येसमीतयेवस्यान्ननासिन्कायेततः समीद्य्वत.

म.आ-
३६
36

शुभमर्षणं स्नानं च मन्त्रं चेति स्मकं त्रयं ॥ २९ ॥ अनुत्तमप्रदानाद्यं स्वर्गं केऽपि त्यागमुक्तिर्विपाद्यः धर्मे
धर्मो स्वर्गफलेऽस्मन् त्वन्नृपवेशणं ज्ञातीये ॥ तथान्यकं फलं दुःखं न ददाति तस्य ॥ ३० ॥ यस्य पापानि दुःखेषु
पि स्वलेऽऽः तेन दृष्टा ॥ यस्य च तनं न योऽदयो मत्तं त्याज्य योऽस्ति ननं ॥ शामान्याभावे पिकिं पुण्यस्य
अपि चाप्यनिमज्जनं नरो वस्त्रिरतमर्षणं ॥ यथाश्वमेधावभृथस्नानं यातन्मन्त्रं ब्रवीत ॥ ३१ ॥ त
त्सिप्रनदने पापं स्मकारं तमने तथा ॥ अपि चैनं सर्वपनिर्भुजानि तदस्मकं वत ॥ ३२ ॥ यद्
स्यानि देवगरूं स्मान्यस्या । स्वर्गे स्मेत्या भूनयुज्यन्नन ॥ धर्मफलं वेस्य फलं महर्षेन थै
वनास्मि स्वर्गकेणगरलोके ॥ ३३ ॥ उभेनयस्य महद्यो भवेन्नाश्मि स्मिन यो नव जयो थत स्यात
आचलनः पुण्यफलं महद्धि कर्त्तुं पापं नुदते यमेषील ॥ ३४ ॥ तदस्याति रूवा त ॥ कृत्वा पापं
शुभं मधुहित्पर्वं पुण्यं निचक्रमने शुद्धिपूर्वं ॥ सततं पापं नुदते कर्मशीला वासायथामलिनं
त्यायुक्तं ॥ ३५ ॥ अपापं पुरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते ॥ यथादित्यः प्रातरुद्यंस्तमः स
मपोहति ॥ पापं कृत्वाभिमन्येत नाहमस्मीति पूरुषः ॥ नचिकीर्षति कल्याणमश्रद्धानो न स
यकः ॥ ३६ ॥ छिद्राणि निहन्ता रोव साधुनावाहरेत्यविधः ॥ यः पापं पुरुषं कृत्वा कल्याणमभिपद्य
ते ॥ ३७ ॥ यथादित्यः प्रातरुद्यस्तमः सर्वमपोहति ॥ कल्याणमाचरन्नेव सर्वपापमपोहति
भीष्म उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो राजा नान्मिद्रोतो जनमेजयं ॥ याजयामास विधिवद्धाजिमेधेन शौ
नकः ॥ ३८ ॥
फलेकर्थं स्नान श्रोणेन पापं नुदति नराश्चतेति हयोः संबंधः ॥ ३० ॥ अथ हिमित्यस्य प्रश्नस्योत्तरस्मा
द् ॥ कृतेति ॥ ३१ ॥ पापमिति ॥ कृत्वाभिमानं मन्युः पापं कृत्वे मपिनकरोत्येवेन्तद्दस्यार्थः ॥ ३२ ॥
अन्यानि विधत्ते ॥ सकल्याणं चिकीर्षतीति संबंधः ॥ ३४ ॥ ३६

आत्मनो दर्शनात् आत्मौपम्येन मार्गयन्ति ये ॥ १५ ॥ हिमवच्छीतः अग्निवत्क्रूरः घोरो यमः तद्वत्ग-
णो दोषविचारकः ॥ लांगलवद्दृढमूलो मूलनपरः अश्मनिवदाकस्मिकपातो डंडेषु ॥ १६ ॥ अस्माद्युष्मत्प्र-
सक्ते भीति विहृताद्दिनाहेतुना अविच्छिन्नेन साम्यात्स्नेन त्राम्रणत्वादिना धर्मेण च नगांतकांतप्राप्तयोके
नापि हेतुना त्वलेषु संगेन कतव्यत्स्थः ॥ तत्र हेतुमाहुनेति ॥ जातु कदाचित् अहं न आसीमिति न आ-

आत्मनो दर्शनादि मात्रमहं नासीमिति मार्गय ॥ वर्तमानः स्वकार्येषु कुरुतिष्ठये सेपरं ॥ १७ ॥ हि-
मागिन्दो रसदृशो राजा भवति कश्चन ॥ तांमूलानामानिकस्यावा भवेदन्यः परंतप ॥ १८ ॥ न विशि-
षेण गगनस्याम विच्छिन्नेन वा पुनः ॥ न जातु नाहमसीति स प्रसक्तमसाधुषु ॥ १९ ॥ विकर्मणा
तप्यमानः पापादिपरिमुच्यते ॥ नैनं कार्यं पुनरिति हितीयात्परिमुच्यते ॥ २० ॥ चारित्रे यस्मिं-
स्तेवेति वशीयात्परिमुच्यते ॥ [illegible] नवकृत्यात्परिमुच्यते ॥ २१ ॥ कल्याणमनुक-
तेषु गुरुषेण भवता ॥ यस्तु गांधीति सेवते तत्यागं या भवतितिने ॥ २२ ॥ येद गांधीति सेवते तत्या-
गं या भवतिते ॥ न पश्यर्थी परः सद्यः पापादिपरिमुच्यते ॥ २३ ॥ सेवतस्य मपश्यात्रिमभिषज्ञः
प्रमुच्यते ॥ वीणाविधीएषु पश्यन् शिष्यगण्हादिप्रमुच्यते ॥ महासरः पुष्करात्रिप्रभासीते रसा-
नसे ॥ अभीनायेतनशांतभ्रणहादिप्रमुच्यते ॥ यावतः प्राणिनो हत्वा मजानीयांस्तावतः
अभीयमानान्नेस्मो च अपाशिहादिप्रमुच्यते
वसीत्येवमत्वेति शेषः ॥ हानायार्थी विलम्बः ॥ न
कुर्यादिति भावः ॥ २५ ॥ विकर्मेणेति सकलकृतानां याज्ञ्यरतापमानेन मुच्यते ॥ हिंसानाम्नवने
करिष्यामीति ॥ निगहनमात्रेण विमहत्तां तयानि विरुद्ध स्त्रीकारमात्रेण वकृत्वानदभ्यस्ता-
तीर्थादिना मुच्यते इति श्लोकद्वयार्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ यावन इति प्रकृतोपयोगि ॥ २८ ॥

म.भा.
१०

गृहीता ये न गच्छन्ति ते प्रयान्ति न तस्करान् ॥ नेषाद्रुघः प्रमाणेन स्वेष्टपीडं निजं नवः ॥ ४ ॥ अस्तं स्थि-
ता समयानेस्मिन् नरः अग्रेणासा शुभेक्रुते ॥ कंकालवद् दह्येते हंसरूंध प्राणिभयंकरे ॥ ५ ॥ न पुनर्जीवितः
कश्चित्कालधर्ममुपागतः ॥ प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां नियतिर्ध्रुवा ॥ ६ ॥ एवं गुणवल्लुसर्वे
मर्त्यलोके प्रसयता ॥ कृतान्तविहिते मार्गे सतां कोभीवयिष्यति ॥ ७ ॥ कर्मान्ते विरते लोके अस्तं
गच्छति भास्करे ॥ गम्यतां स्वमधिष्ठानं सुतस्नेहं विसृज्य वै ॥ ८ ॥ ततो गृध्रवचः श्रुत्वा प्राक्रोशन्त
स्तदा नृप ॥ बान्धवास्ते प्रगच्छन्त पुत्रमुत्सृज्य भूतले ॥ ९ ॥ विनिश्चित्याथ च तदा विक्रोशन्तस्ततस्त-
तः ॥ मृतमित्येव गच्छन्तो निराशास्तस्य दर्शने ॥ १० ॥ निश्चितार्था यदा सर्वे संत्यजन्तः स्वमात्मजं नि-
राशा जीविते तस्य मार्गमास्थाय तस्थिरे ॥ ११ ॥ ध्वांक्षपक्षसवर्णस्तु बिलान्निःसृत्य जम्बुकः गच्छ-
मानान् स्म तानाह निर्घृणाः खलु मानवाः ॥ १२ ॥ आदित्योयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत मा भये ब
हुरूपो मुहूर्तोयं जीवेदपि कदाचन ॥ १३ ॥ भूमौ कुशास्तरे निक्षिप्य पुत्रं स्नेहविनाकृताः श्मशा-
ने सुतमुत्सृज्य कस्माद्गच्छत निर्घृणाः ॥ १४ ॥ न वोस्त्यस्मिन् सुते स्नेहो बाले मधुरभाषि-
णि ॥ यस्य भाषितमात्रेण प्रसादमधिगच्छत ॥ १५ ॥ न पश्यत सुते स्नेहो यादृशः पशुपक्षिणां
न येषां धारयित्वा तान् न कश्चिदस्ति फलागमः ॥ १६ ॥ चतुष्पात्पक्षिकीटानां प्राणिनां स्नेहसं-
गिनाम् ॥ परलोकगतिस्थानां मुनियज्ञक्रिया इव ॥ १७ ॥ तेषां पुत्राभिरामाणामिह लोके परत्र
च ॥ न गुणो दृश्यते कश्चित् प्रजाः संधारयन्ति च ॥ १८ ॥ अपश्यतां प्रियान् पुत्रांस्तेषां शोको न ति-
ष्ठति ॥ न च पुष्णन्ति संवृद्धास्ते मातापितरौ क्वचित् ॥ १९ ॥ मानुषाणां कुतः स्नेहो येषां शोको
भविष्यति ॥ इमं कुलकरं पुत्रं कथं त्यक्त्वा गमिष्यथ ॥ २० ॥

37

३०

१॥ इहैव पापिनि तृतीये द्वाविंशः ॥ न देवं ध्यायन्तस्मरान्तो ऽद्य हि श्रुतं मया हि पूर्वं वा कृते पापं च न स्यादी-
ति परलोकभयाभावो दर्शितः ॥ इह लोके ऽपि संतापं च स्मरतः कस्य स्याद्भयो महति क पापं श्रित-
मेवेति तस्य केन चित्कारणेन कं चित्कालमवस्थितस्य का चिद् निरस्ति न चेति दर्शयति ॥ कश्चिदि-

ततः स्वराज्याच्च्यवनीनकल्मषः श्रेयोहृतः प्रज्वलिताग्निरूपकान् ॥ विवेश राज्यं स्वमपि
त्रकर्शी नो यथादिवं पूर्णं वपुर्विराकरः ॥ २२ ॥ इति श्रीपद्मपुराणे इहैव पापिनि तृतीये ॥ २३ ॥ ऋषि-
रुवाच ॥ कश्चित्पिता महेनाशीकुलं तवाटमेवच ॥ कश्चिन्मनोऽस्ती राजन्सुतकृती
वितो भवत् ॥ २४ ॥ श्रीयम उवाच ॥ पुरा राजन्नयथा हतमिति हासं पुरातनं ॥ राजन्त्रक स्वा-
द्योषितो नैमिषे पुरा ॥ २५ ॥ कस्यचिद्ब्राह्मणस्यासीन्दुःखलब्धः सुतो मतः ॥ बाल एव विशा-
लाक्षो बालग्रहनिपीडितः ॥ २६ ॥ दुःखिताः केऽपि दायादा यवालमप्राप्तयौवनं ॥ उत्सङ्गे स्व-
मृतं वै रुदन्तः शोकविह्वलाः ॥ २७ ॥ बालं मृतं गृहीत्वा च श्मशानाभिमुखा स्थिताः ॥ एकैकेन व-
च संक्रान्त्य करुणं भृशदुःखिताः ॥ २८ ॥ पूर्वचरितानि स्मरन्त्यः कामार्थिनो व्यासकन्यतः ॥ तं बाल-
मृतं हित्वा प्रतिगन्तुं न शक्नुवन् ॥ २९ ॥ तेषां रुदितशब्देन गृध्रो ऽभ्येत्य चोऽब्रवीत् ॥ एकपुत्रा-
मिमं सोकं त्यक्त्वा गच्छत मा चिरं ॥ ३० ॥ इह पुंसां सहस्राणि स्त्रीसहस्राणि चैव हि ॥ समानीतानि
कालेन हितानि बान्धवा ॥ ३१ ॥ लोकपश्यत जगत्सर्वं संयोगे दुःखेऽपि हितं ॥ संयोगविप्रयो-
गश्च पर्यायेण प्रलभ्यते ॥ ३२ ॥

निनाद्य शास्त्रप्रजीवनं कश्चित्तम मृतमिति प्र उराशयः ॥ ३ ॥ अद्येति नरं गृध्र्यगो पुष्पाण्युरान्यर्थं ·
मानसाशीशोः स्वजन निगो यान्कंचित्कालमवस्थितस्य रेणा यथा जीवनं दत्तं एवमेव या-
रेण गृहाणां व्यापिकामरणेन तीव्रमूर्च्छया पार्थे त्या दित्ता ॥ १ ॥ स्वहाताय्येर्भाव्ययो मम ॥ २२ ॥

38

यौवनस्थां च बालां च वृद्धां न गर्भिणीं गतानति॥ सर्वान्नाविशतेनन्तभेवमनमिदं जगत् ४४ जं
तु कस्तव च॥ अहो मे दोकृतः स्नेहो गतप्रेतोहीनबुद्धिना॥ एवं स्नेहाभिभूतानां एषां केशोव
नीमसृषे॥ समैः समपकृप्रवृत्ते स्नेवचैनः प्रत्ययानरैः॥ यद्भवति जनेभ्यो यस्नेहमस्सृजउ
त्पाते॥ ४६॥ अहो पुत्रवियोगेन मम तनश्चेष्टा एषेवनानत॥ कोपानां सहस्रपांडुः रवि विवस्वानोग
तामिव॥ ४७॥ अव शोके विनानामिमानघाणम मद्दीनले॥ स्नेहं हि कारणं कृत्वा संप्राप्य
मृत्युपातनं॥ ४८॥ यस्नोहि समनेनकार्यं ल्लनो देवेन किञ्चनि॥ देवपुरुषकारस्य कृतं
नेनोपपद्यते॥ ४९॥ अनिर्वेदः सदा कार्यो निर्वेदाद्धि कृतः सुखं॥ प्रयत्नात्प्राप्यते ह्यर्थः
कस्माद्भवति निर्दया॥ ५०॥ आत्मनो शोभ्यमाने च शरीरे हे मपीनके॥ पितृणां वंशकर्तार
वनेन सत्ता कपावृया॥ ५१॥ अथ तं नेगतं मृत्युं कालः प्रस्थितो॥ ततो न घोरया पुत्रे
रक्षा मानं भविष्यय॥ ५२॥ मृत्युरुवाच॥ अपि वर्षसहस्रेण साध्यं जातमिमानघाः नचव
मयापि निर्नीता वेन हृते स्तोः पृनपुसके॥ ५३॥ मत गर्भे भूता येते ना न माज्ञ निर्दयंनि च॥ चकेर
नोस्ति यनेच यौवनस्या कृत्यापरैः॥ ५४॥ अनिस्य नी ह भागपानि च न व्यानवाहिताम पि
तेगमानां महस्नाणां न श्रेष्ठानां शतानि च॥ ५५॥ अस्सृजे ह प्रधानादैवो यथा प्रतस्मात
ने॥ ५६॥ नासकृती व स्वचेता स्व कस्याद्भिज्ञानगच्छथ॥ ५७॥ निरर्थकोऽयं संदेहो निष्फल
स्य परिश्रमः॥ ५८॥ वृत्तं मंत्रं च कर्म अंते संस्थापानि निरीक्ष्यते॥ कस्मादेनं समस्तज
नगच्छानाकृतान्सुवे॥ ५९॥ मोत्तय यमस्मि निर्जितेकेदैतमद्भिः सन्निष्ठैः॥ मयैवकागच्छ
न हि प्रसंभमेव निवेशनो॥ ६०॥ प्रज्ञा विज्ञान युक्तेन बुद्धिसंस्था प्रदीपिना॥ वचने ब्राह्मवि
ज्ञानते मानघाः संस्थवर्तिन॥ ६१॥

३८

विरंमे च तन्वाक्षं च विरंस्ते हेन पश्यतः॥ एवं विधानि ही ह्यानि दुःखजानि निशेचनः॥२८॥ श्री
णास्य प्याप्त्रिय न स्य मम शाना भिन्न स्वस्य च॥ बांधवा एव नि हंति न ज्ञात्यो ना यिनि हंति॥२९॥
सर्वस्य दयिताः प्राणाः सर्वः स्नेहेच विंदति॥ निर्धनो निधनं प्राप्य स्तानेहे प्रतपताहशी॥३०॥
त्यक्ता कथं गच्छ रक्षियं यम लोकालयं नादिकं॥ पुत्रा नवो हा हत्क तं स्मान मा भ्य विमृ घितं॥३१॥
नेष्ठ कस्य वृचः प्रस्ता कपणां परिदेवतः॥ एवं तेन तदा सर्वे प्रार्थयंतस्म मानवः॥३२॥ यम
उवाच अहो वतनन्न शोभेन नंवके नाल्मसे यमा॥ नादेषेण कामहा सतामानं द्यः किं निवंतय
पं तम्भनपरितप्के मृस्यं काष्ठ तमागतं॥ कस्मा कोव यानिहंत मात्मानं किं नु शोचथ॥३३॥ नरः
कृतन वैनीं भ्रम चापि येन किं विधानं॥ न पश्यालम्यने सर्वे विलापः किं करिष्यति॥३४॥ अनिहा
निच भाषणा नि ता ना नि स दृश सिनां॥ येन गच्छ तिवा लोयं दृ शापे क मतेनके॥३५॥ धर्म गा
वः स्तवर्णे च भाणिरत्न मपापि व॥ अपरं च तयो मलं न पाथो गाखलम्यने॥३६॥ यथा क
लाच भने श्रप्रा प्यते स्त रङः विना॥ तस्सीना ज्ञायते जंतुः लानि च स लानि च॥३७॥ न कः
स्मृणा पितः श्रमः पिता वा पुत्र कर्मणा॥ स्मगीणा मे नगच्छं ति व द्धाः स्वकर्तडः कृतैः॥३८॥
धर्मे चरत यत्नेन न वाधर्मे मनः कृथाः॥ वर्त यंथ यथा कालं दैवते षु द्विजे षु च॥३९॥ शो
कंत्यजत दैन्यं च सुत स्नेहा न्निवर्तत॥ त्यज्यतामय मात्मा पापथ स्तनुः शीघ्रं निवर्तत॥४०॥ य
त्करोति शुभं कर्म तथा कर्मस्य दारुणं॥ तत्तामेव समश्नाति बांधवानां किमत्र हि॥४१॥
इत्यकानाति हंति बांधवा बांधवं प्रियं॥ स्नेहमत्स्य ज्यगच्छं ति बाष्पपूर्णं विलेचना॥ प्रा
ज्ञो वाय दि वा मूर्खः सधनो निर्धनो पि वा॥ सर्वः कालवशं याति शुभाशुभसमन्वितः॥ किं
करिष्यथ शोचित्वा मृतं किं मनुशोचथ॥ सर्वस्य हि प्रभुः कालो धर्मतः समदर्शनः॥४२॥

39

अधर्मं मन्यंते वेदहास्यात्सो विवर्जयेत॥ यस्मैस्नेहकृतेन्माछमहृतो प्राणिनोदयं॥५५॥आ
त्मिहतं सम्यक्च यत्नतः परिमार्यते॥ मानसं पीनसं वापि कोपवान्सहदलघा॥५६॥ जीव
नो येन प्रमं निते बोधधर्मे विपर्यय॥ योनपणनि च हर्षेनेगतेचकथं च न॥५७॥ नस्यनि
ष्ठावस्मानेते हृदनः किंकरि घ्पथः॥ ३मस्कास्तसहृतेस्पकाभमोशोकपरिस्वतं॥ रत्याग
वाः स्नेहस्नेहान्यपुत्रांधवागहे॥५८॥ नेत्रकउवाच॥ हकणोमपेलोको घमहंधप्राणिवि
नाशनः॥ इहैवं धनियोगाप्तनश्येहात्वचनीविते॥५९॥ वद्कलोकमप्तहवाध्वनिताप्रिय
वद्॥ ये ये प्रेस्पृशन्भांवंद्रः लशोकविवर्द्धनं॥६०॥ नमेमानघलोको यमहृतं मयिरोचते॥ ग्र
होविक्रमप्रवाहीनपश्चैवाद्वदयलक्षा॥६१॥ कथंगहुनविश्लेहाः स्नेहह्विसस्य च प्र
हीमाः पुत्रशोकेन संत्रियंतेनमानवाः॥६२॥ अन्नाग्यधस्यवचनं पास्येहाकेगतात्मनः
सत्वस्थानंनरेंद्रः स्वंद्रःतस्थानेनरंसव॥६३॥ स्वावद्ः स्वाहृतेलोकेनेहाल्पकमनेनतं॥ सम
हितिनतुलेस्पकाबालेह्रूपसमन्वितं॥६४॥ कलशोभाकरंसृहः पुत्रंस्वकाकपासथ॥ रूप
योवनसंपन्नंयोतमानामिवश्रिया॥६५॥ जीवंतमेनपश्यामिमनस्तानामसंशयः॥ विनाः
शोनास्यनहिवैहास्तंप्राप्स्यथमानघाः॥६६॥ पुत्रशोकाभिनमानोमत्तानामनघवःहमे
स्वत्वस्भावेनकृतांधारयितासवंसयं॥ नकामाग्निध्पथ्यकायसम्यत्स्यास्यतुद्वितत
भीर्भः स्वाच॥ नकपधर्मविशेयेनप्रियमिष्यासियापिता॥ स्मशानवासिनानित्यमाय
स्वायतानरम॥ १०॥ ततोमध्यस्थतोनीतानाथचनेरस्मनोपसै॥ जंबुकेनस्वकापार्थवाथ
कलस्य निष्ठिता॥२३॥

शोकोद्विग्नमनायाति दृष्ट्वा स्वत्वा च चेष्टितं ॥३॥ तेन तद्वचनं श्रुत्वा सत्रिहनामानस्मानघाः ॥ श्र
पपपनेन तदासत्तु त्वेद्भुतमागतः शंभुकः ॥४॥ शंभुक उवाच ॥ श्मेकनकवर्णाभंभूषणैः समलं
कृतं रथचावावाकर्णश्रुतंतज्जपंपित्रपिंद्वं ॥५॥ नत्वेहस्य च शिके हो विना मरुदितस्य च
मृतस्यास्य परित्यागाभावो वै भविता ध्रुवं ॥ श्रूयते शंभुके स्पृष्टे हते ब्राह्मणदारकः ॥ जीवितो
यं स मासाच्युरामा त्वन्यपराक्रमान् ॥ नशास्येन तस्य राजन्येर्षं वा लोकदिक्षेन संगतः ॥ येनेन सर्वं
निषेनस्तः सजीवितः पुनः ॥६॥ नस्याकश्चिद्वेतिश्चेम निधोदेवतापिदा ॥ कृपणो नाम
न शोशांकूर्णोदाहरुदिनाभिसृ ॥७॥ इत्युक्त्वा स तेन तपवंनेनशोकार्तः पुत्रवत्सलाः ॥ अंकेषिरस्य
मायाय रुरुदुर्गं दृ विलपं ॥ तेषां रुदितमाहेन न ग्रामेप्यत्य वचोब्रवीत् ॥ नरउवाच ॥ अप्रपा
न परिस्तिनः पातिस्पर्शयपीडितः ॥ धर्मे राजन्प्रयोगाच्च दीर्घनिद्रांप्रवेशितः ॥८॥ नपस्यापि
ह्रिसगन कापयने वेनामहापिप ॥ सदेहस्य वर्षाणि निनिरिदं ब्रजपत्रते ॥९॥ बालहहसहस्रा
णिसदासत्यजश्चोथवा ॥ दिनानि चैव रात्रीष्व रोदितिस्तेनिमृतले ॥१०॥ अलेनिर्वंधमा
गन्त्व शोकस्य परिघा शरं ॥ अप्रत्ययं कृतो न्यस्य पुनरुच्छि दृजीवितं ॥११॥ मृतस्यान्तः पदे
दृश्य पुनर्देहेन विद्यते ॥ नैवम स्मिप्रसादेन शंभुकस्पर्शतेश्यपि ॥१२॥ ताकेनीवषितं ह्येष
बालो वर्षशतेरपि ॥ मध्यरुद्धः कुमारोवा वृद्धोवापितरैव च ॥ वरमस्मेप्रयच्छे पुत्रस्तेत्
जीवदर्शयामि ॥ नैवव्याप्य विमोचेणानाय वासहतेन च ॥१३॥ नदीर्घरुदितेनायं पुनर्जी
वंगमिष्यति ॥ अहं च कोपुकस्यैव सृष्टे तेचास्य वांधवा ॥१४॥ धर्मो धर्मो गृहीतेहस्मेवै
वनोमहेश्वर ॥ प्रमियपहंबंचापिपरके हं परस्त्रियं ॥१५॥ ॥

म.भा.
४०

२२॥ स्यगोमायुसंवादस्त्रयोविंशोध्यायः॥२३॥

देव्या प्रणोदितो देवः कारुण्यार्द्रीकृतेक्षणः॥ ततस्तानाह मनुजान्वरदोस्मीति शंकरः॥१॥
तेपमन्युत्तरितवाक्येन स्थिताः प्रणताः स्थिताः॥ एकपुत्रेण हीनानां सर्वेषां जीवितार्थिनां॥१॥
पुत्रस्य तो जीवदानाज्जीवितस्य नमद्दे ह्रि॥ एवमुक्तः स भगवान्वारिपाणिं नचक्षुषा॥२॥
जीवितं स्मकुमाराय प्रादाद्धर्षयतानिवै॥ तथा गोमायुरप्यासौ प्रादद् तत्वहितासनं॥२॥
वरं पिनाकी भगवान्सर्वभूतहिते रतः॥ ततः प्रणम्य ते देवं प्रयोहर्षसमन्विताः॥३॥ कृ
तकृत्यास्तथा हृष्टाः प्रतिष्ठन्त तदा विभो॥ अनिर्विण्णेन दीर्घेण निश्चयेनैकवेण च॥४॥ देव
देवप्रसादाच्च क्षिप्रं फलमवाप्नुते॥ पश्य देवस्य संयोगं बांधवानां च निश्चयं॥५॥ कृप
णानां तु रुदतां कृतमस्त्रुप्रमार्जनं॥ पश्य चाल्पेन कालेन निश्चयान्वेषणेन च॥६॥ प्रसा
दं शंकरात्प्राप्य दुःखिताः सुखमाप्नुवन्॥ ते विस्मिताः प्रहृष्टाश्च पुत्रसंजीवनात्पुनः॥७॥ ब
भूवुर्भरतश्रेष्ठ प्रसादाच्छंकरस्य वै॥ ततस्ते वै रितास्त्यक्त्वा शोकं शीघ्रमेव वै॥८॥ विविधः
पुत्रमादाय नगरं हृष्टमानसाः॥ एषा बुद्धिः समस्तानां चातुर्वर्ण्ये न दर्शिता॥९॥ धर्मार्थ
मोक्षसंयुक्तमितिहासमिमं शुभं॥ श्रुत्वा मनुष्यः सततमिह प्रेत्य च मोदते॥१०॥ इति
श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि गृध्रगोमायुसंवादः॥ त्रयोविंशोध्यायः॥२३॥

५

गृध्र उवाच ॥ अयं प्रेतसमाकीर्णो यक्षराक्षससेवितः ॥ दारुणः काननोद्देशः कौशिकैरभिनादि
तः ॥ भीमः सुघोरश्च तथा नीलमेघसमप्रभः ॥ अस्मिंश्छवं परित्यज्य प्रेतकार्याण्युपासत ॥ ११ ॥
भानुर्यावन्न यात्यस्तं यावच्च विमला दिशः ॥ तावदेनं परित्यज्य प्रेतकार्याण्युपासत ॥ १२ ॥ नदंति प
रुषं श्येनाः शिवाः क्रोशंति दारुणाः ॥ मृगेंद्राः प्रतिनंदंति रविरस्तं च गच्छति ॥ १३ ॥ चिताधूमेन नी
लेन संरज्यंते च पादपाः ॥ श्मशाने च निराहाराः प्रतिनर्दंति देवताः ॥ १४ ॥ सर्वे विक्रांतदेहाश्च ह्यस्मिन्देशे
सुदारुणे ॥ युष्मान्प्रधर्षयिष्यंति विकृता मांसभोजिनः ॥ १५ ॥ क्रूरश्चायं वनोद्देशो भयमत्र भविष्यति
त्यज्यतां काष्ठभूतोऽयं मृषा जांबुकं वचः ॥ १६ ॥ यदि जंबुकवाक्यानि निष्फलान्यनृतानि च ॥ श्रोष्यथ भ्र
ष्टविज्ञानास्ततः सर्वे विनश्यथ ॥ १७ ॥ जंबुक उवाच ॥ स्थीयतां नेह भेतव्यं यावत्तपति भास्करः ॥ तावदस्मि
न्सुते स्नेहादनिर्वेदेन वर्तत ॥ १८ ॥ स्वैरं रुदंत विस्रब्धाः स्नेहेन च पश्यत ॥ स्थीयतां यावदादित्यः किं च
क्रव्याद्भाषितैः ॥ १९ ॥ यदि गृध्रस्य वाक्यानि तीव्राणि रभसानि च ॥ गृह्णीत मोहितात्मानः सुतो वो न
भविष्यति ॥ २० ॥ भीष्म उवाच ॥ गृध्रोऽनस्तमित्याह गतो गतो नेति च जंबुकः ॥ मृतस्यतं परिजनमूचतु
स्तौ क्षुधान्वितौ ॥ स्वकार्यबद्धकक्षौ तौ राजन्गृध्रोऽथ जंबुकः ॥ क्षुत्पिपासापरिश्रांतौ शास्त्रमालं
ब्य जल्पतः ॥ २१ ॥ तयोर्विज्ञानविदुषोर्द्वयोर्मृगशकुंतयोः ॥ वाक्यैरमृतकल्पैस्तैः प्रातिष्ठंत व्रजंति
च ॥ २२ ॥ शोकदैन्यसमाविष्टा रुदंतस्तस्थिरे तदा ॥ स्वकार्यकुशलाभ्यां ते संभ्रांता नेह नैपुणात् ॥ तथा
तयोर्विवदतोर्विज्ञानविदुषोर्द्वयोः ॥ उपागमत्ततः स्थानं नानाचापि पुनातिहतः शंकरः ॥ २३ ॥

२५ ॥ वनपर्व स्वः ॥ अथ वेद धूमादिति पवमानानि निननो निम्बितेनि वाध्याय त्रयं स्पृष्टार्थे ॥ १ ॥

म.भा. शोषयत्येव पानालेव ह्न्नोपवहः श्रुतिः ॥ स्वरो सिसरित स्त्रैव सागरांश्रुनथैव च ॥ ४ ॥ संरत
४१ निनापवनः सर्वतिनेन नसंशयः ॥ तस्मात्त्वह्न्याणा वोपि पर्णान्य छवानपि ॥ ५ ॥ वहेद
मणीयते प्रतिभानि वनस्पते ॥ यद्दिमं स्पर्षिता लानरंमते मादितात्स्वयि ॥ ३ ॥ एवाह प्रत्यक्ष
मलानाष्ठ्यतेमपुरस्वरः ॥ ७ ॥ एवं सर्वमाह्नेकाले वाशानो स्तु मनो हरं ॥ ८ ॥ तथैव सरांसि नाना
गाः स्वपेण्धकुलशोभिता ॥ सर्वाणां स्वां मना मानाय सर्वाविंदनिराणस्य ले ॥ ९ ॥ तथैव वस्तात्रा
तो भिः कस्मानिरमि शोभसे ॥ तथा सर्वां थिवसे सुशो भसे महवन्तुम ॥ १० ॥ तास्मरोत्रु नयः शि
हैलापसैः प्रमरोस्तथा ॥ शिविषूपसमन्येन नवायनन्तमेवहं ॥ ११ ॥ सर्वानि आपदमेपवनसा
ल्मलिसंवादे ॥ १२ ॥ नारदउवाच वेषुना दृष्यवा समस्ताकाल्मलेलनात्र संशयः ॥ नालयसेवसन
तं भीमः सर्वतोगानिलः ॥ १३ ॥ मरुषावपरमेवायोः शाल्मलेत्वमगातनः ॥ नवाहमस्मीत्रिसह
पनरक्षतिमारुत ॥ १४ ॥ ननैवपश्यणामह्नमहंते पवंतेवेषुमचेहयं ॥ पवनावस्तुवनाऽस्पृष्टरप्यमा
मितिमेमतिः ॥ १५ ॥ तेएनः कारणमेनेरव्पसे शाल्मलेपणा ॥ वायुनासपरसेवारक्षलेनातिपन
संशयः ॥ १६ ॥ शाल्मलिरुवाच ॥ नमेवायुः सखा बन्धुर्नचमेसुहृत ॥ परमेष्ठीतथाने
त्येनरक्षतिवानिलः ॥ १७ ॥ ममतेजोबलं भीमं वायोरपिहिनारद ॥ कलामष्टादशीमाणो
र्ममायाति मारुतः ॥ १८ ॥ आगच्छत्स्व रुषोवायुर्मयाविष्टंभितो बलात ॥ भंजन्द्रुमान्पर्व
तांश्चान्यद्यपिकिंचन ॥ १९ ॥ समयावहुशोभग्नः प्रभंजन्सेपभंजनः ॥ तस्मात्रविभ्येदेवर्षे
क्रुद्धादपिसमीरणात ॥ २० ॥ नारद उवाच ॥ शाल्मलेविपरीतंतेदर्शनं नात्रसंशयः ॥ नहिवायो ४१

वलिनः प्रत्यमित्रस्य तस्मादिनायकाप्रद्योरात्तादेवेन नान्नरस्थानेन तदा तमेव शरणं गत्वा ॥ यदि तव
कश्चरन पानेन सहविशेषं करोमि तदा कृतं स्वपरिग्रहं स्वयमेव त्वत्का सामान्नमाङ्ग्रहेण ॥ पल्वस्य

प्रतिश्रुतं ॥ बलिनः प्रत्यमित्रस्य नित्यमास्सव्रवर्तिनः ॥ उपकारोपकाराभ्यां समर्थस्तोयतः
एव च ॥ ॥ मोदाहिकस्यमानानि रसारोत्पवलालसु ॥ बाभिरप्रतिरूपाभिरभिरुद्धापितामह
प्रात्मनो बलमाख्याय कथं वर्तेन मानवैः ॥ प्रागकृतो निष्कृद स्थनस्थे हरणकामयया ॥ ॥ भीष्म
उ ॥ अत्राप्युदाहरंतीमभिनिहासं पुरातनं ॥ संवादं भरतश्रेष्ठ शल्मलेः पवनस्य च ॥ १ ॥ हिमवं
ते समासाद्य महानासीद्वनस्पतिः ॥ वर्षपूगाभिसंवृद्धः शाखी स्कंधी पलाशवान् ॥ २ ॥ तत्र
स्म मत्तमातंगा घर्मार्ताः श्रमकर्षिताः ॥ विश्राम्यंति महावाहो तथान्यामृगजातयः ॥ ३ ॥
नल्वमात्रपरीणाहो घनच्छायो वनस्पतिः ॥ सारिकाशुकसंजुष्टः पुष्पवान्फलवानपि ॥ ४ ॥ सा
र्थिका वणिजो भ्यापि तापसाश्च वनौकसः ॥ वसंति तत्र मार्गस्था ॥ सुरम्येतु महत्तमे ॥ ५ ॥ ततस्ता
ना विपुलाः शाखा दृष्ट्वा स्कंधं च सर्वशः ॥ अभिगम्याब्रवीदेनं नारदो भरतर्षभ ॥ ६ ॥ अहोनु
रमणीयस्त्वमहोवासि मनोहरः ॥ प्रीयामहे त्वया नित्यं तरुप्रवर शाल्मले ॥ ७ ॥ सदैव श
कुना स्तात मृगाश्चाथ तथाप्रजाः ॥ वसंति तव संहृष्टा मनोहर मनोहराः ॥ ८ ॥ तव शाखा म
हाशाखस्कंधाश्च विपुलास्तथा ॥ न वै प्रभग्नान्पश्यामि मारुतेन कथंचन ॥ ९ ॥ किं नु ते पवनस्ता
त प्रीतिमानथवासुहृत् ॥ त्वां रक्षति सदा येन वनेऽत्र पवनो ध्रुवं ॥ १० ॥ भगवान्पवनःस्था
नाद्वृक्षानुच्चावचानपि ॥ पर्वतानां च शि

वनशाल्मलीनि संवादो ध्यायिकं पादशोषयन्ति ॥ अरण्यानी
न्सारिता ॥ ११ ॥ तल्लः हस्तानां शनचनपुष्पं परिग्रहः स्फुलंबवै पुत्र मितिपावन ॥ तोषं स्मा

॥ षड्विंशः ॥२६॥

म.मा.

५२

42

नरपतिरुग्रमपाप्रदेवप्रसादेनमुक्तः नकलव॥ रतुम्रेनवड्गुंट्टेनाल्मीर्यांनडुमायम॥१॥य
न्मानमवज्ञानीषयथाप्रमामृतनथा दृष्टयाम्येषवाल्मानेयथाप्रमानावमनसे॥२॥
भीरुउवाच॥ एवमुक्तनतःप्राहशाल्मलिः प्रहसन्निव॥ पवनत्वंचमेक्रुद्धो दृष्टयात्मा
नमात्मना॥३॥मयिवैत्यनामोयःकिंमेक्रुद्धःकरिष्यसि॥ नतावैमेमिपवनयप्रणिनेव
येषम॥४॥बलाधिकोहंत्वत्तश्चनभीःकार्यामयानव॥ येनबुद्ध्याहिबलिनहिभवेतिव
लीयसः॥५॥प्रज्ञाबलाय्बलायेवैनेवनेवलिनोमनाः॥ इत्येवमुक्तःपवनःशाल्मलिंप्रतीहवः
॥६॥हर्षोयोप्यामिनेनेजलनायाधिरूपागमन॥ अथानिश्चितमनसाशाल्मलिर्वातनकारि
ते॥७॥पश्यमानलहान्मानंममनेमानरिष्यना॥ मयस्येघन्मयाप्रोक्तंवचनप्रतिनस्यषा॥८॥
श्वसमर्थोम्यहंवायोवलेनवलवानिम॥ साकृतोवलगाम्निस्येयधैवनाय्होप्रवीत॥९॥
हन्तइवेलो यथेभ्यो हलेभ्योनामसेशाय॥ किंनतुर्यो समेनालिमयाकश्चिद्धनस्पति॥१०॥
नदृष्ट्वुद्धिमाश्चायमयंमेहेममीरणान॥ यदिनाबुद्धिमाध्यायतिष्ठुःपर्णैरावने॥११॥
अरिष्टाःस्युःमहाक्रुद्धास्यवनामायमेशायक॥ नेमेबालानजानातियथावैनानसमीरणः॥१२॥
समीरयतिसंक्रुद्धोयथाज्ञानामहंतथा॥१३॥ इतिश्रीपद्मेपवनशाल्मलिसंवादे॥१४॥भी
ष्मः॥ ततोनिश्चित्यमनसाशाल्मलिःक्षुभितोनरा॥ शाखाःस्कंधानुपशाखाश्चस्वयमेवव्य
शातयत॥ सपरित्यज्यशाखाश्चपत्राणिकुसुमानिच॥ प्रभातेवायुमायान्तप्रत्यैक्षतवन
स्पतिः॥१५॥ ततःक्रुद्धःश्वसन्वायुःपातयन्वैमहाद्रुमान॥१६॥

५२

इति श्रीपद्मे पंचविंशः ॥ २५ ॥

इंद्रो यमो वैश्रवणो वरुणश्च जलेश्वरः ॥ नैनेपि न स्मा महतः किं पुनस्त्वं वनस्पते ॥ १ ॥ यच्चापि
त्विरिहस्माणी चेष्टनेयाल्मलेभवि ॥ सर्वव्रभगवान्वायुश्चेष्टमाणकरः प्रभुः ॥ २ ॥ एष चेव
यतेसम्यक्प्राणिनःसम्यगायते ॥ सम्यग्यतेम्य यश्चेष्टनेविक्रनंन्द्र ॥ ३ ॥ सत्वमेवुवि
धवाद्यसर्वसत्वस्त्वंतांचवं ॥ नरत्वयसिपुत्रवं तंकिमन्नद्रुदितलाहमान ॥ अस्मार्स्मापितुमेधाः
केवलंवरुमायसे ॥ कोथापिमिविरवद्धंस्रो मिथ्यावदसिशाल्मले ॥ ४ ॥ समकोपः सम त्वमह
येवस्समभ्यायति ॥ कुवीप्पयस्तयेवायोस्त वहुभोषिनवक्रु ॥ ५ ॥ चंदनैः स्पंदनैः शालैः सर
लेदेवदारुभिः ॥ वेतसैधंन्वनैश्चापि येचाप्यन्येवलवनरा ॥ नैश्चापिनैवस्तुं हितिशोवा
युः कृतामभिः ॥ नेपिजानंति वायोश्चवलमालनपवच ॥ तस्मान्नैनमस्यंमि श्वसनंत
रुसत्तमाः ॥ वंत्तमोहान्तत्नामोदैवायो वंतुमनंतकं ॥ ६ ॥ एवंतस्माहमिथ्यामिसकाशेमा
नरिश्वनः ॥ ७ ॥ इति श्रीपद्मेपवनशाल्मलिसंवादे ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच ॥ एवमुक्त्वातुराजेंद्र
शाल्मलिंब्रह्मवित्तमः ॥ नारदः पवनेसर्वंशाल्मलेर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥ नारदउवाच ॥ हिमवत्प
ष्ठजः कश्चिच्छाल्मलिः परिवारवान् ॥ वहन्मूलो वहत्स्कंधः सवांलाचोचमन्यते ॥ ९ ॥ वहून्या
त्वेयवतवानित्वाभाहक्यवंनास्मिस ॥ नत्वत्तानिमयावोधानानिवक्तेनवाग्रतः ॥ नानाभिता
महंवायोसर्वप्राणभृतांवर ॥ वरिष्टं चगरिष्ठं चक्रोधवैवस्वतंयथा ॥ १० ॥ भीष्मउवाच ॥ एतत्तु
वचनंश्रुत्वानारदस्यसमीरणः ॥ शाल्मलिंतमुपागम्यक्रुद्धोवचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ वायुरुवाच
शाल्मलेनारदेगत्वेत्वयोक्तोमद्विहर्गणा ॥ अहंवायुः प्रभावंतेदर्शयाम्यात्मनोवलं ॥ १२ ॥ अ
हंत्वामभिजानामिविदितश्चासिमेद्रुम ॥ पितामहः प्रजासर्गेत्वयिविश्रांतवान्प्रभुः ॥ १३ ॥

आदृश्तु महोयासकर्ता॥ ॥ केन लोभेन जनाः पापकृतो भवंति। परासुता पराधीन प्रमाणं॥१॥ अभि
ध्याय विना॥ अप्रख्यता प्रकीर्तिः॥ ॥ अत्यागाद्यः कार्यक्रियानां सर्वदोषाः लोभात्प्रवर्तंते

श्रीभगवानुवाच॥ पापस्य यदधिष्ठानं तत् शृणुष्व नराधिप॥ एको लोभो महाग्राहो लोभात्पापं
प्रवर्तते॥१॥ अतः पापमधर्मश्च तथा दुःखमनुत्तमं॥ निकृत्या मूलमेतद्धि येन पापकृतो
जनाः॥२॥ लोभात्क्रोधः प्रभवति लोभात्कामः प्रवर्तते॥ लोभान्मोहश्च माया च मानस्तंभः
परासुता॥३॥ अक्षमा ह्रीपरित्यागः श्रीनाशो धर्मसंक्षयः॥ अभिध्या प्रख्यता चैव सर्वं लो
भात्प्रवर्तते॥ अत्यागश्चातितर्षश्च विकर्मसु च याः क्रियाः॥ कुलविद्यामदश्चैव रूपैश्वर्यमदस्त
था॥४॥ सर्वभूतेष्वभिद्रोहः सर्वभूतेषु सत्कृतिः॥ सर्वभूतेष्वविश्वासः सर्वभूतेषु मार्जवं॥५॥
हरणं परवित्तानां परदाराभिमर्शनं॥ वाग्वेगो मनसो वेगो निंदावेगस्तथैव च॥६॥ उपस्थो
दरयोर्वेगो मृत्युवेगश्च दारुणः॥ ईर्ष्यावेगश्च बलवान्मिथ्यावेगश्च दुर्जयः॥७॥ रसवेगश्च दु
र्वार्यः श्रोत्रवेगश्च दुःसहः॥ कुत्सा विकत्था मात्सर्यं पापं दुष्कारिता॥८॥ साहसानां च स
र्वेषामकार्याणां क्रियास्तथा॥ जातौ बाल्ये च कौमारे यौवने चापि मानवाः॥ न संत्यजंत्या
त्मकर्माणो न जीर्यंति जीर्यतः॥ यो न पूरयितुं शक्यो लोभः प्राप्त्या कुरूद्वह॥ नित्यं गंभीरतो
याभिरापगाभिरिवोदधिः॥ न प्रहृष्यति यो लाभैः कामैर्यश्च न तृप्यति॥९॥ यो न देवैर्न गं
धर्वैर्नासुरैर्न महोरगैः॥ ज्ञायते नृप तत्त्वेन सर्वैर्भूतगणैस्तथा॥ स लोभः सह मोहेन
विजेतव्यो जितात्मना॥ दंभो द्रोहश्च निंदा च पैशुन्यं मत्सरस्तथा॥११॥

निघृष्टेष्वन्वयः॥ ॥ ॥ भवंत्येते जन्मनि॥ ॥ यो न पूरयितुं शक्यस्त्याहीनाः स लोभो जेतव्य इति तत्त्वतो

॥श्री॥ ॥ ५१

समविषमः ॥ न देवमापद्यमानं का रत्नामरा तांच सर्वाय म्मलम्भग्ना तानं तन प्रामि वंथ कानु

आनगामाघतं देशीमालेपत्र सशाल्मलिः ॥ ३ ॥ न हीन वर्णाय नि नप्रशांते विलीर्णः ७ छं
प्रसमीरणवायुः ॥ उवाच वाक्यं स्मयमानं एवं महात्मनः शाल्मलिमुग्रशावं ॥ वायुरुवा
च ॥ अहमग्रे वमेवत्तो कुर्वाणः शाल्मले रुषा ॥ आत्मनाय त्कृतंकर्त्तं शाल्लानां सप कर्म
णा ॥ हीनपुष्पाग्रशाखस्त्वं शीर्णांकुरपलाशकः ॥ आत्मदुर्मंत्रितेनेह मद्वीर्यवशगः कृतः
भी मऽवाच ॥ एतत्कुत्वा वचो वायोः शाल्मलिर्व्रीडितस्तदा ॥ अतप्यत वचः स्मरन्नारदोय
नराब्रवीत ॥ ७ ॥ एवं हि राजशार्दूल दुर्बलः सन् बलीयसा ॥ वैरमारभते बालस्तप्यते शाल्म
लिर्यथा ॥ ८ ॥ तस्माद्वैरं न कुर्वीत दुर्बलो बलवत्तरैः ॥ शोचेद्धि वैरं कुर्वाणो यथा वै शाल्मलि
स्तथा ॥ ९ ॥ नहि वैरं महात्मानो विवृण्वंत्यपकारिषु ॥ शनैः शनैर्महाराज दर्शयंति स्म ते बलं
वैरं न कुर्वीत नरो दुर्बुद्धिर्बुद्धिजीविना ॥ दुर्बुद्धिर्बुद्धिमंतो यातिनर्ण्णोऽग्निवत्तृणं ॥ नहि बुध्याः
समं किंचिद्विद्यते पुरुषे नृप ॥ तथा बलेन राजेंद्र न समोस्तीह कश्चन ॥ ११ ॥ तस्मात्क्षमेत वा
लाय जडायांधबधिराय च ॥ बलाधिकाय राजेंद्र तद्दृष्टं त्वयि शत्रुहन् ॥ १२ ॥ अक्षौहिण्यो दश
का अष्टौ समग्रैव महाद्युते ॥ बलेन न समा राजन् अर्जुनस्य महात्मनः ॥ १३ ॥ निहताश्चैव भग्रा
श्च पांडवेन यशस्विना ॥ चरता बलमास्थाय पाकशासनिना मृधे ॥ १४ ॥ उक्तास्ते राजधर्मा
श्चापद्धर्माश्च भारत ॥ विस्तरेण महाराज किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १५ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि
णि शाल्मलिसंवादः ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ पापस्य यदधिष्ठानं यतः पापं प्रवर्तते ॥ एतदिच्छाम्यहं

श्रोतुं तत्त्वेन भरतर्षभ ॥ भीष्म उवाच ॥ पापस्य यदधिष्ठानं तच्छृणुष्व नराधिप ॥ एको लोभो महाग्राहो लोभात्पापं प्रवर्तते ॥

म भा.
शा.
४४

44

हृत्वयधर्ममिति शेषः ॥ १८ ॥ क्रियाय्यत्याहारादयः ॥ १९ ॥ तद्योगोपनीयं किंचित्यारूपं धर्म ॥ २० ॥ प्रमोदयतीति खेदः येषां तत
मिति शेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥ हेतुमहेमहद्म वैवाकुप्रलापाः ॥ तादृशा वेत्ता भवति तान् देवान् प्रथानाम ॥ प्रयत्नेन सुहानो

तेषु स्थितो न व्यपलाम गोमाः सत्पथे स्थिताः ॥ तेषु व्यासः स्मायुष्मि नित्यं येषु अहिंसा प्रतिष्ठिता ॥ २० ॥ काम
क्रोधव्यपेता ये निर्ममा निरहंकृताः ॥ सुव्रताः स्थिरमर्यादास्तानुपास्व च पृच्छ च ॥ न धनार्थं यशोर्थं
वा धर्मस्तेषां युधिष्ठिर ॥ अवश्यकार्य इत्येव शारीरस्य क्रिया तथा ॥ २० ॥ न भयं क्रोधचापल्यं न शोक
स्तेषु विद्यते ॥ न धर्मध्वजिनश्चैव न गुह्यं किंचिदास्थिताः ॥ २० ॥ येष्वलोभस्तथामोहो ये च सत्यार्जवे स्थि
ताः ॥ तेषु कौन्तेय रज्येथा येषां न भ्रश्यते पुनः ॥ ॥ ये न हृष्यन्ति लाभेषु नालाभेषु व्यथन्ति च ॥ निर्ममा
निरहंकाराः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः ॥ २२ ॥ लाभालाभौ सुखदुःखे च तात प्रियाप्रिये मरणं जीवितं च ॥ स
मानि येषां स्थिरविक्रमाणां बुभुत्सतां सत्त्वस्थाः समदर्शिनां तान् सत्पथे स्थितानां ॥ धर्मप्रिया
णां सुमहात्मनां भावान्तरात्मा प्रमतः समबुध्या ॥ देवान् सर्वान् गुणवतो भवति शुभाशुभेषु वाक्प्रलापा
त्यात्वे ॥ २४ ॥ इत्यापद्धर्मे ॥ युधिष्ठिर उवाच अनर्थानामधिष्ठानमुक्तो लोभः पितामह ॥ अज्ञानमपि
वै तात श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ॥ करोति पापं योऽज्ञानान्नात्मनो वेत्ति च क्षयं ॥ प्र
द्वेष्टि साधुवृत्तांश्च स लोकस्यैति वाच्यतां ॥ अज्ञानान्निरयं याति तथाज्ञानेन दुर्गतिः अज्ञाना
त्क्लेशमाप्नोति तथापत्सु निमज्जति ॥ २ ॥

वाक्प्रलापाः शुभेऽशुभे शुभाशुभमेवं भवन्तीति शेषः ॥ लोभेन ते कामेन संसाराः कर्तव्यत्वम् ॥ २४ ॥ अज्ञ
विशः अनर्थानां ॥ १ ॥ वाच्यतां निघ्नतो ॥ २ ॥ ४४

ज्ञेयो विधाना दौर्बुद्धिर्योनेः स्वगृहयोलङ्गारस्पृशेः ॥ १ ॥ धर्मे वैनेशासिकाः धर्मेष्वाज्ञेन नरा नादि
सः धृति नान्यधर्मव्यापकाः ॥ २ ॥ हेतावलं येन केनाप्युपायेन यस्य कस्यापि देहिनः संतोषं तेन
येत्मा तत्तद्देवश्वरः हजन्न नमिनागमबलेन अन्यान्यसंतान वदतेनन यापारदायोद्र पिथर्मैव व्याय

भवेन्नेव्हानि कोरवा लङ्घा नाम सुकृतान्यनां ॥ समस्तोस्यापि शास्त्रानि पारंगं तिव हस्मनाः ॥ १० ॥
कुनाद्यः सपयानां वालिश्यतीहा स्वगृहयः ॥ हिंसाः कोपयमता स्वभिक्षा चारवाहि हिक्रता ॥ ११ ॥
आत्ततः कृतावा पपुरः कृपा सञ्जमानस्पोति व ॥ धर्मवैनस्विकालडाम स्वादि धाजिनो जगत ॥ १२ ॥
कुर्वते च वृहन्नाधोषान्तेन वलमाश्रिताः ॥ सत्ता मायो वितिगति लोभ स्थाने ष्ववस्थिताः ॥ १३ ॥
धर्मस्याहिंसमा ता भवेलो भयश्चेतो इगात्माभिः ॥ पापां विक्रियते नमस्यात्मतः सापिप्रपद्यते ॥ १४ ॥
दर्पः क्रोधो मदः लाभो हर्षः ओकांति मानिता ॥ एत एव हि कोरवाः स्वर्पणे नलभावहि षु ॥ १५ ॥
मानविज्ञासु पनिलोभ समानिनान ॥ पिंसा व परोक्षे वा याघ्वस्वामि श्रुचिस्तनात् ॥ १७ ॥
येषां रतिभवं नास्ति परलोकमयं न च ॥ नास्ति केषु धर्मा तानि नः प्रियेषु प्रियेषु च ॥ १८ ॥ शि
ष्टाचारः प्रियो येषु दुर्मार्गेषु घुशनि ध्रिन ॥ सत्सङ्गः स्वसमयेषु समयेषां परायणाः ॥ १९ ॥ हाना
सेन गृहीता रत्या वनलस्त्येव च ॥ पिरहिता नित्यथा श्रु निरपा श्रुकालस्थेव च ॥ २० ॥ सर्वोप
कारिणो धीराः सर्वधर्मा नपालकाः ॥ सद्भूतहिता श्री वबन्दनीयामुभावनः ॥ २१ ॥ नन्ते वाल
पितेशका धर्मे माधारकारिणः ॥ नन्तवासियतेरतं यत्नश्रेणी साधुभिः क्रतं ॥ २२ ॥ ॥

नीतिभावः ॥ ३ ॥ संख्या स्थितिः विक्रियते स्वथाभवति ॥ स्तानश्चेव प्रपद्यते ग्रंथाकति २५
सर्वशास्त्राणां पदार्थं तमपि देयं पराक्षेत्रान्तयो यं पने षां ते ॥ २७ ॥ २६ ॥

स॰मा॰ ५५

तस्यकालमृतस्य वा तद्भयमाहः ॥ अज्ञानकारणो लोभः कार्यं फलं ॥ एवं लोभादज्ञानमित्येतयोरुतं

तस्माज्ज्ञानाद्धि लोभो हि लोभादज्ञानमेव च ॥ सर्वदोषास्तथा लोभात्तस्माल्लोभं विवर्जयेत् ॥ जनको यु

वनाश्वश्च वृषादर्भिः प्रसेनजित् ॥ लोभक्षयाद्दिवं प्राप्तास्तथैवान्ये जनाधिपः ॥ प्रत्यक्षं तु कुरुश्रेष्ठ त्य

ज लोभमिहात्मना ॥ त्यक्त्वा लोभं सुखं लोके प्रेत्य चानुचरिष्यसि ॥ ५९ ॥ युधि

ष्ठिर उवाच ॥ स्वाध्याये कृतयत्नस्य ब्राह्मणस्य च ॥ धर्मकामस्य धर्मात्मन् किं नु श्रेय इहोच्यते ॥ बहुधा

45 दर्शने लोके श्रेयो यदिह मन्यसे ॥ अस्मिँल्लोके परे चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २ ॥ महानयं धर्मपथो बहु

शाखश्च भारत ॥ यन्मूलं परमं तात तत्सर्वं ब्रूहि तत्त्वतः ॥ ३ ॥ भीष्म उवाच ॥ हन्त ते कथयिष्यामि ये

न श्रेयोऽवाप्स्यसि ॥ पीत्वामृतमिव प्राज्ञो ज्ञानतृप्तो भविष्यसि ॥ धर्मस्य विधयो नैके ये वै प्रोक्ता

महर्षिभिः ॥ स्वं स्वं विज्ञानमाश्रित्य दमस्तेषां परायणं ॥ ५ ॥ दमं निःश्रेयसं प्राहुर्वृद्धा निश्चयद

र्शिनः ॥ ब्राह्मणस्य विशेषेण दमो धर्मः सनातनः ॥ नादान्तस्य क्रियासिद्धिर्यथावदुपलभ्यते ॥ द

मो दानं तथा यज्ञानधीतं चातिवर्तते ॥ ७ ॥ दमस्तेजो वर्धयति पवित्रं च दमः परं ॥ विपाप्मा तेजसा

युक्तः पुरुषो विन्दते महत् ॥ ८ ॥ दमेन सदृशं धर्मं नान्यं लोकेषु शुश्रुम ॥ दमो हि परमो लोके प्रश

स्तः सर्वधर्मिणां ॥ ९ ॥ प्रेत्य चापि मनुष्येन्द्र परमं विन्दते सुखं ॥ दमेन हि समायुक्तो महान्तं धर्ममश

श्नुते ॥ १० ॥ सुखं दान्तः प्रस्वपिति सुखं च प्रतिबुध्यते ॥ अतर्थांश्च बहूनन्यान्नरः जन्मान्तरेषु

जन विशः ॥ स्वाध्याये ॥ १४ ॥ दमः शौचं संयमः परायणं ॥ परा काष्ठा अत्रैव सर्वे धर्मोऽमृतमत्र नारत्यर्थः ५५

अज्ञानस्यस्वरूपं येनमासादृशं ज्ञानादयोमूढदृशाप्रज्ञाः॥५॥स्वरूपमाहहाभ्रांतामगृति॥कार्यंकाम
गोपचारादज्ञानादयपवातानपापाना किंयाहिमाटय॥६॥एतस्यएतत्सहनेःप्रहति॥नचेरचरणपू
ण॥७॥स्वाक्षमतानस्वरूपमाह॥अज्ञानिनि॥एवंविधंवंकाजंगाकाजोपचारः॥८॥लोभप्रभवंलो
भानस्यप्रहृतिः लोभद्देषोद्देहिंलोभस्थानेसापस्थानेसमतालोभंदीणंदीणंमवति॥९॥ति
ज्ञेटति॥लोभस्यादय३देतीत्यर्थः॥विविधांगति॥१०॥दुःखसंतापमोहादिदुःपाप्राणयितलथितिशो
कुपितिहित्व॥११॥अज्ञानस्यप्रहृतिवस्थानेद्विलयोदयो॥नलंभोगेगतिकालेकारणेहेतुमे
वच॥१२॥अज्ञानमित्रंकामितनेनयथावदृिष्टपाथिव॥अज्ञानप्रसवेहींदयतडःखंस्वरूपस्यते ।
भीस्य३॥रागोद्वेषस्तथामोहोहर्षःशोकोभिमानिता॥कामःक्रोधश्चदर्पश्चतंद्रालस्य
मेवच॥१३॥ऋकादेषलस्यातापःपरवृद्ध्युपतापिता॥अज्ञानमेतन्निर्दिष्टंपापानांचैवयाःक्रि
याः॥१४॥एतस्यवाप्रहृतेषुवृद्धौदोषाप्रपंकुति॥विस्तरेणमहाराजस्रृणतत्वविशिषतः
अभावतोसमफलोसमदोषोत्रभारत॥अज्ञानंचातिलोभस्यप्येकंजानीहिपार्थिव॥१५॥लो
भप्रभवमज्ञानंवृद्धंभूयःप्रवर्द्धते॥स्थानेस्थानेभवेलीणंसपैतिविविधांगति॥१६॥मूल
लोभस्यमोहोवैकालात्मगतिरेवच॥छिन्नेभिन्नेतथालोभःकारणंकालएवच॥१७॥
यः नदेवेपसंगेअज्ञानानास्ततरसक्तौ॥१८॥लोभस्यज्ञानानास्मकस्यमूलंमोहोवैचितंकार्योकार्यं
प्रतिदूपंएतनेवमोदेहयोगएवाज्ञानेयोगरत्नप्रसस्याप्युतरं॥कोलात्मज्ञानिमित्तेनात्मनस्य
गतिः स्वर्गादनुरकनरस्यरातिर्येगमूपतिनवमस्येजनं॥लोभस्यछेदभेदादिदुस्यकालःप्रदातिप्र
मानायोविध्रिलोभवति॥नदेवेवेचितनुपस्यास्ताजस्यकालरतिदर्शामस्यानेरकाराणानितान
हेतुःफल॥१९॥

म भा·
शां·
४५

तत्र सम्यक् कर्मोक्षेष्वस्यागात् तेषां यथा सर्वभूतेभ्यो ऽभयदानं ॥ २२ ॥ अनेन देवयानेन नास्ते नाय यद्यागतश्रुतिनस्तो
यतेऽक्रमणाभावात् ॥ ततस्य प्राणा उत्क्रामंति अत्रैव समवलीयंते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः ॥ रतिमा
वः ॥ २८ ॥ २४ ॥ ३ ॥ कामेभ्योऽपि सत्यकामः त्वयः अनाहृतः ॥ सर्वव कामानामारभाक् ॥ तस्य सर्वेषु लोकेषु कामा

शक्तीनामिवाकाशे जलेवारिचरस्य च ॥ यथा निर्गतिर्नेदृश्येत तथा तस्य न संशयः ॥ वदन्तु तस्य
योगात्म्यं सोऽन्तमेवाभिपद्यते ॥ लोकान् जो ममेति तस्य कल्पते यः स्वतीसमाः ॥ २४ ॥ तत्र सर्व
कर्माणि सत्यस्य विधिवत् पः ॥ सत्यस्यापि विधा विद्याः सर्वं सत्यस्यैव वह ॥ २ ॥ कामेषु वरेनाहतः अ
सत्वात्मा त्वविकुर्विः ॥ प्राप्येह लोके सत्कारं स्वर्गं समभिपद्यते ॥ ३ ॥ यच्च पैतामहं स्थानं ब्रह्म
राशिसमुद्भवः ॥ गुहायां पिहितं नित्यं तदमेनाभिगम्यते ॥ ३ ॥ ज्ञानाग्निमस्य तु दृश्यस्य सर्वाभूतवि(
रोधिनः ॥ नाहृतिभयमस्तीह परलोकभयं कुतः ॥ २२ ॥ एकपदं समेदोषो हि तो योनोपपद्यते (
यदेनं क्षमया युक्तं मन्यते वेत राजतः ॥ २४ ॥ एको सम महाप्राज्ञ दोषः स्यात्सह समहानगुणाः त
मया विपुलालोकाः स्यालमोहिमहित्मता ॥ ऐसमक्षिमरापनतथादान्तस्य भारत ॥ ए वैवनि
वसेदा तत्र दर्शयेत् सवायमः ॥ २९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचन ऋता राजा युधिष्ठिरः
अमृतेनेव संतृप्तः प्रहृष्टः समपद्यत ॥ २७ ॥ पुनश्च परिपप्रच्छ भीष्मं धर्मभृतां वरं ॥ ततः प्रीता स
वोवाच तस्मै सर्वं कुरूद्वह ॥ २८ ॥ शान्ते अ पद्मे ॥ २० ॥ वारभाक् ॥ तस्य सर्वेषु लोकेषु कामाचा
रो भवतीति श्रुतिः स्मृतिः त्यक्तकामः सत्कारं सत्यसत्कारं वा हिरण्यगर्भयोगेन सत्त्वात्म इह प्राप्य स्वर्गो
अभिपद्यते विदेहकैवल्यकाले ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे पाहत्य ऋषीके पैतामहं ब्रह्मलोकाख्यं ॥ २१ ॥ २९ ॥ ५२

अज्ञानस्य स्वरूपं येन प्रसादात् प्रज्ञा स्यादयो भूरदृशा प्रज्ञाः ॥४॥ स्वरूपमाह ह्राभ्रांतराम इति ॥ कार्यं कार
णं पचाराइगणादयः पवा तो लपापानो किया हिंसादयः ॥५॥ मतस्य पतनमहेत्नः प्रवृत्ति ॥ तदेव युक्त
ण ॥६॥ स्वरूपमज्ञानस्य रूपमाह ॥ अभावि इति ॥ एवं विपरीतबन्धकारणं कार्यं पञ्चाशः ॥७॥ लोभ प्रभवं लो
भानस्य प्रवृत्तिः लोभ हेतो दोषे हिंलोभस्थाने साधस्थाने समन्तात् लोभमेलीणादीनां सर्वत्र ॥ ये ति
हेतुनि ॥ लोभस्योदये हेतौ तत्त्वेन ॥ विविधा गतिः ॥८॥ स्वसत्ता पमोहादिरूपा प्राप विनिमिति शे
पुथिहिर ३ ॥ अज्ञानस्य प्रवृत्तिं च स्थाने हेतुर्दृष्टौ ॥ मूलं भोगनिकालेकारणे हेतुमे
व च ॥४॥ क्रोधमिश्चाभिनिवेन यथा वदृष्टा पीव ॥ अज्ञानप्रसवे हीयते ३ः स्वमपलमेते
भी कस ३ ॥ रागो हेतु पल्लया मोहो हर्षः शोको भिमानिता ॥ कामः क्रोध स दर्पेश्च तद्भावास्य
मेव च ॥५॥ का हे पलताथा तापः परहद्ध पतापिता ॥ अज्ञानमतत्त्वादिरूपापानो चरयाः कि
या ॥६॥ एतस्य ब्राह्मते मृहका दीपा सपदकृति ॥ वित्तेरणमहावास्य स्वतलं विशेषतः
उभावेतो समफलो समदोषौ च भारत ॥ अज्ञानं चाति लोभस्य पकेनाविहि पार्थिव ॥७॥ लो
भप्रभवमज्ञानं सदं भूयः प्रवर्तते ॥ स्थाने स्थाने भवे दोषा मपेलिविविधा गतिः ॥८॥ मूलं
लोभस्य मोहो वै कालात्मगतिरेव च ॥ छिन्ने भिन्ने तथा लोभः कारणं काल एव च ॥९॥
घः न देवं घ संकंश ज्ञानाम तरमत्तो ॥५॥ लोभस्य ज्ञानात्म कस्य मूलं मोहो वै चित्त कार्याकार्य
प्रतिरूपं एतेनैव मोहं संयोगापवादानेयागरास्य ममता पुनः ॥ कालात्मकानिमित्तेनात्मनस्य
गतिः स्वर्गनरकनरपशुतिर्यग्रूपेति न च समस्यानं ॥ लोभस्य छेदे भेदादितस्य कालः प्रदालय
माना यो विशिनो भवति ॥ न देवं वे चित्त पस्यात्तानस्य कालरतिदर्शमस्यानेरकारणं निदान
हेतुः फल ॥१॥

म भा॰
शा॰
९५

46

ततस्सत्यकर्मा स्वेच्छया ब्रह्मलोकात्मेघायत्तो सर्वभूतेभ्यो ये भेदान ॥२३॥ अनेनैव हेतुना नैनाम्येकाग्र्यात्तद्भूतिनेत्ता
यतेऽत्क्रमणाभावात् ॥ ततस्स ब्रह्मणोऽत्क्रामतिं प्रवेशं समनुनीयं तेन ब्रह्मणैव सन्ब्रह्माप्येतीति श्रुतिप्रोक्तेर्नातिम
व: ॥२८॥२९॥३॥ कामेश्वेति सत्यकामः सत्यसंकल्पः नान्यत: ॥ सर्वेषां कामानामारम्भात् ॥ तस्य सर्वेषु लोकेषु कामा

शक्रलीनाभिनाकाशे सलिलेनाग्निरूपस्य च ॥ यथान्यान्निर्देशेपतत्तथा तस्य न संशयः ॥ देहान्ते तु स्य
योगान्नूनं मोक्षमेवाभिपद्यते ॥ लोकान्त्रोमस्य काम्यकल्पते यान्स्वतीसमाः ॥२४॥ तस्य सर्व
कर्माणि सन्त्यस्य विविधव्रतपः ॥ तस्य सर्वा विविधा विद्याः सर्वे मंत्रस्य चैव हि ॥ कामेषु वस्तुतः अ
मन्तात्मात्मविकुर्विः ॥ प्राप्यहलोके सत्कारं स्वर्गे समभिपद्यते ॥२५॥ यश्च पैतामहे स्थाने ब्रह्म
राशिमन्महे: ॥ गुहायां पिहिते नित्यं तस्मे नाभिगम्यते ॥२६॥ ज्ञानं तत्र समस्य ब्रह्मस्य सर्वाभूतवि
गोपिन: ॥ नाहत्तिभयमप्तीह परलोकभयं कुतः ॥२७॥ एकपवर्गमे दोषो हि नीयो नोपपद्यते
येदेनेतम याथुम्ने मन्यते वे तराजनः ॥२८॥ एकोस्य समहाम्प्राज्ञ दोषः स्यात्तेह महामुनाः ते
मयाविष्टलोलोकः सप्तमोहिस महीस्थिता ॥ तत्तस्य किमनापत तथा तत्तस्य भारत ॥ य वै वनि
वसेदातस्तद्दयाप्यसवाश्रम: ॥२९॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचनं कृत्वा राजा युधिष्ठिरः
श्रमत्तेनेव मतिमानः प्रहृष्टः समपद्यत ॥३०॥ पुनस्त्वपरिपप्रच्छ भीष्मं धर्मभृतां वरं ॥ ततः प्रीतास
वोवावततस्मिन्सर्वे कुरुद्वहह ॥३१॥ शान्ते आपद्धर्मे ॥२०॥ वारभाक ॥ तस्य सर्वेषु लोकेषु कामाचा
रो भवतीति श्रुतेः स्वविः न्यकृ काम: सत्कारं सत्यमंत्रकारं वा दिग्गाज योगेन सस्तान दुह प्राप्य ब्रह्मो
अभिपद्यते विदेहकैवल्यकाले ॥३१॥ गुहा पाहृत्ये श्रीके पैतामहं ब्रह्मलोकाख्यम् ॥ २३२९ ॥ ९५

॥ येमुनेत्नंतो नैव लिपिवेत्मुनरेगान्वय:॥ स्तति निंदयो विमन्नेने॥१५॥ इंपेगावे केभे आविनयं ८
अन्येष आनित्य लविश नकथ्यं च न आसलोकलाभे पिनकृयंते॥ नत्समाभवति॥१६॥१५॥ वर्णाचा

आत्मसंवृतकर्मणांदेसमसेवोनसंअतं॥ नस्पलिंगानिवल्या मियेषासु भरद योदस:॥१६॥
लमात्मति रहिंसा चसमतासत्यमानेवं॥ इयापि नपोलल्प मादेवनार वापते॥१४॥
अकाणाणए मसंयम: संतोषा प्रियवादिना॥ अविहिंसानसत्या वाचा वैषासमयादस:॥१७॥
गाकृतज्ञा च कोपवर्ज्याभूत वपेशुन॥ न नवाहुरबावादस्तति निंदाविवर्जनं॥१८॥ का
मक्रोधवलोभंचदंभत्व भविकल्पन॥ तावस्योबोवमान च ने वशा ने निषेवते॥१९॥ सं
निहितो यका मात्मा नाल्पबय्योनसयक॥ सनवस्रलप: सनोगानक थ्यं च न स्र्पंते॥२०॥
अहेतवपिसमनवसमपितेब्रत यास्पद॥ एवं सवेथ सयोगानेनदातो निषेवते॥२१॥ सदो
गास्मात श्रावापा या स्र्लोक प्रहतय:॥ निरं चेव प्रशासाच यानामयनिमसूचने॥२२॥
सेवो यथा शील सम्पन्न: अमरना ...विवर्जय॥ मनः सिदि विधे: सगो त स्पश्च संफ लंग्रह
न॥२३॥ सवत: शीलसंपन्न: प्रपन्नात्मा निबुध:॥ माप्नोहलोकेममा रस्मग तिं प्रति निपद्य
ते॥२४॥ कर्मणां ततयसेवेदसं डिर गविते ब्रुपता॥ नर ललानतकसम्म नवे वैभ न हीय
ते॥२५॥ निश्चयेनवनमास्त्या यदानमस्कालिने रिप:॥ कालाकोलीचरे ये नेवसुलभयाप
कल्पने॥ अभयेयप्रथमेनभ्योभ्यतानामभयं यत:॥ तस्माद्हामिक्त सभयसालि कनाम्य
न॥२६॥ अवाविनोति कर्माणि न च सं प्र विनानि ह॥ सम: सर्वभूते भु ये वायपणानिश्च

भाविक: यथा:॥ या इयोंधा विहितंतमानिन: सभाव सिहमिनमथे:॥२७॥ निष्क्रमणमहादिनि
ष्यां: संक्रोपसमथे:॥१॥१२॥ अवचिनोति संयेगनवगीकरोति न च संविनोति संवरद्धानि॥२॥

स मा
सू ९१

47

१॥ सत्यासीनां परानां यशोदशानां अर्थीष्याचष्टे सत्यं नामेत्यादिना॥ ११॥ अत्र माया विषयेन पालमायाइतिदृश
तार्थ॥ १४॥ सद्बुद्धिपरायणोत्कटोद्भवदर्शनं॥ तद्धृतिनितायामसमभवानितितावद्याख्यानेनैवतद्याख्यानेसि
सत्यं समिल्लतो योगस्य स्वप्रलिमनाजनं॥ सत्यं परः परं प्रोक्तः सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितं॥ ५॥ प्रवाणानिह सत्य
स्य यथावदस्य सूर्वेशः॥ ललतां वपुर्वत्याभिसत्यस्पृहयाक्रमं॥ ६॥ प्राप्यते वपयामस्त्यं नन्वधोतिमिह
हेसि॥ सत्यं यशोदशाविधं सर्वलोकेषु भारतः॥ ७॥ सत्यं वस्तु ममतां चैव रमसे व तमेभायः॥ समात्मस्यपं त
मा चैव ह्रीं क्लिलिता न स्पृयतां॥ ८॥ त्यागी ध्यानं सू स्थार्थं वृत्ति सम मतं नदया॥ अहिंसा वैवराज्ञे इसत्या
कारा ह्वयोर्श॥ ९॥ सत्यं कामार्थयनित्यमविकारितयैवच॥ सर्वधर्माविरुद्धे वृयोगेन्नैतदवाप्यते॥ १०॥
आत्मीतिष्ठेत यातिष्टैरिपोवसममतां तथा॥ उक्तो इह षड्गुणप्राप्यकामक्रोधलयेनया॥ ११॥ शमो नाम
स्पृहानित्यानां भोग्येषु येषु मे वच॥ प्रमयं योगसमतेनालं नैतदवाप्यते॥ आत्मार्थेषु धर्मः प्रा इदं तेथ
में वृसमः॥ अवस्थितेवानित्यं वमद्रीनामत्सरो भवत्॥ १३॥ अत्र अपः तमायस्मप्रियाणि हास्य
यानि च॥ दमनं तैः मतः साधुः सायायो निवसत्ववाक्॥ १४॥ कल्याणं ज्ञकृतेवादेर्धी मात्रलायते
कांचित्॥ प्रशांतवाश्मनानित्यं फुल्लस्वयैर्यादवाप्यते॥ १५॥ धर्मार्थहेतोः तमतितिनितितांशांतिकस्य
ते॥ लोकेस्महगार्थेवसानृयैर्योगालभ्यते॥ १६॥ त्यागः स्त्रीहस्मनत्यागो विषयाणां स्मैवच॥ त्या
गहेयमहीणांस्यत्यागो भवतितान्यथा॥ १७॥ अर्थितालानमभूतामोपः करोति भयत्नसः॥ अत्र मक
र्मानिराकारेनीतरागमयस्मच॥ १८॥ सिद्धमितितसायस्मयजालान्यात्मेनस्मोकोलमइतिवानाम
आत्मापस्ताध्यात्मातित्यागमेरतिसद्बाह्मोकेत्यागोध्यानमितित्यमानमंयानात्मः॥ यदृष्टयोपात

सर्वे ॥ ५ ॥ नेतिमातरमतिक्रम्य आश्रमेन ॥ सर्वेष्वप्याश्रमेषु स्मान्तापालनी लेमात्स्यागसत्व्यासिनो प्ययोगात् ॥ पालं

भीष्म उवाच ॥ सर्वमेतत्तपोमूलं कवयः परिचक्षते ॥ न ह्यतप्ततपा मूढः क्रियाफलमवाप्नुते ॥ प्रजापतिरि
दं सर्वं तपसैवासृजत्प्रभुः ॥ तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ १ ॥ तपसैव ससर्ज फलमूलानि यानि च
त्रीँल्लोकांस्तपसा सिद्धाः पश्यंति सुसमाहिताः ॥ औषधान्यगदादीनि क्रियाश्च विविधास्तथा ॥ तपसैव
हि सिद्ध्यंति तपोमूलं हि साधनं ॥ २ ॥ यद्दुरापं भवेत्किंचित्तत्सर्वं तपसा लभेत् ॥ ऐश्वर्यमृषयः प्राप्तास्तप
सैव न संशयः ॥ ३ ॥ सुरापोऽसम्मतादायी भ्रूणहा गुरुतल्पगः ॥ तपसैव सुतप्तेन नरः पापाद्विमुच्यते ॥ ४ ॥ तप
तपसो बहुरूपस्य तैस्तैर्द्वारैः प्रवर्ततः ॥ निवृत्तानां वर्तमानानां तपो नानशनात्परं ॥ ५ ॥ अहिंसा सत्यवचनं दान
मिंद्रियनिग्रहः ॥ एतेभ्योऽपि महाराज तपो नानशनात्परं ॥ ६ ॥ न दुश्चरतरं तस्मान्नास्ति मातरमाश्रमैः ॥ त्रैवि
द्येभ्यः परं नास्ति संन्यासः परमं तपः ॥ ७ ॥ धीरस्यादौ हि दृष्टंति सर्वमर्थमभिगमच्छये ॥ तस्माद्धर्म्ये च धर्मे च तपो
नानशनात्परं ॥ ऋषयः पितरो देवा मनुष्याः पशवो मृगाः ॥ यानि चान्यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च
तपः परायणाः सर्वे सिद्धिं तपसा यते ॥ तथैव तपसा देवा महत्त्वं प्रतिपेदिरे ॥ ९ ॥ इमानीष्टविभोगानि
फलानि तपसः सदा ॥ तपसा प्राप्यते प्राज्ञैर्देवत्वमपि निश्चयात् ॥ एकविंशोध्यायः २१ ॥ सत्यं किंलक्षणं
राजन्कथं वा तदवाप्यते ॥ सत्यं वाऽप्यमथो किंचिद्वकथं वै तावदुच्यते ॥ भीष्म उवाच ॥ वर्णानामाश्रमाणां
संकरेण प्रशस्यते ॥ अविकारितमं सत्यं सर्ववर्णेषु भारत ॥ १ ॥ सत्यं सत्सु सदा धर्मः सत्यं धर्मः सनात
नः ॥ सत्यमेव नमस्येत सत्यं हि परमा गतिः ॥ २ ॥

तरेस्य एवप्रचार्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥ इमानि नव राजेन्द्र नीतिसंकृतानि पतानि ज्येष्ठो यैषि गणाणीति स्मृतेः ॥ एकविंशः ॥ सत्य

48

क्रोधादीनामुत्पत्तिस्थितिलक्षणानि व्याख्याति लोभादिना लोभात्केनापि निमित्तेनोपहतात्क्रोधो भवति
स च परदोषेक्षणेन हृदि मोहो भवति तमयाति क्षमया निवर्तते चेति एवं सर्वत्र द्रष्टव्यं ॥ ९ ॥ परस्मिन्नुत्पादे दोषद
र्शनात्क्रोधाल्लोभमोहो भवतः दयया निवर्तते ॥ अत्र क्रोधादीनां स्वस्वादनप्रसंगे हे शक्र मोहना तेषां
स्वरूपाच्च अन्यपूर्वदर्शनात्परस्मिन्दोषदर्शनात्प्रतिपद्येत नत्वतान्नात वस्त्वेनानिर्दोषत्व सामादत्र्या
धीमता निवर्तते अस्य च वेगः सारूप्या कोपः ॥ मोहो विपरीतबुद्धिः स्याद्विपिनात्मा रूपं समावरणं ॥ इदमुभयं
लोभात्क्रोधः प्रभवति परदोषैरुदीर्यते ॥ तमयाति क्षते राजन्न तमया विनिवर्तते ॥ संकल्पाज्जाय
ते कामः सेव्यमानो विवर्धते ॥ यदा प्राज्ञो विरमते तदा सद्यः प्रणश्यति ॥ ॥ परासूयया क्रोधलोभा
वंतरा प्रतिमुच्यते ॥ दयया सर्वभूतानां निर्वेदाद्विनिवर्तते ॥ अवद्यदर्शनादेति तत्त्वज्ञानाद्धीम
तां ॥ अज्ञानप्रभवो मोहो पापाभ्यासात्प्रवर्तते ॥ ४ ॥ यदा प्राज्ञेषु रमते तदा सद्यः प्रणश्यति विरुद्धा
नीह शास्त्राणि ये पश्यंति कुरूद्वह विधित्सा तत्त्वपतेन तत्त्वज्ञानान्निवर्तते ॥ प्रीत्या शोकः प्रभवति वि
योगात्तस्य देहिनः ॥ ५ ॥ यदा निरर्थकं वेत्ति तदा सद्यः प्रणश्यति ॥ परासूयया क्रोधलोभमोहमात्सर्य
प्रवर्तते ॥ दयया सर्वभूतानां निर्वेदात्स निवर्तते ॥ सत्यत्यागात्तु मात्सर्यमहितानां च सेवया ॥ ५ ॥
एतत्त्रैलीयते तात साधूनामुपसेवया ॥ कुलात्ज्ञानात्तथैश्वर्यात्मदो भवति देहिनां ॥ ६ ॥ एभिरे
विरुद्धानि लोके कानि शास्त्राणि ये पश्यंति तेषां जायते ॥ तत्त्वार्थे सम्यक्वेदिकार्थज्ञानात्तु विधासा
निवर्तते ॥ ७ ॥ प्रीतेति प्रत्यक्षप्रियवस्तुनाशः शोकः जायते स च शोको वर्तते पितृवत्कुलमरणादि निरर्थकं शनैर्ज्ञाना
न्नश्यतीत्याह प्रीत्येति ॥ परासूयात्तान्यस्वतं स्वकार्येण स्वरूपं ॥ अप्रसाद्य सहसाक्रोशतः दयया क्रोधपरासूयातानिव
र्तते निर्वेदादेशरापलोभादिजेतिमैरः ॥ ८ ॥

९८

सर्वथेति श्लोके एतिशब्देनोद्देशप्रामाण्यमात्र ॥ २ ॥ २९ ॥ द्वाविंशः यतः सत्यवात् ॥ १ ॥ रूपस्यामित्यंतान्त्रयोदश ॥ १
एतिनीमस्तावेद्दुःखे यथा नाम्येति विक्रिया ॥ तां मन्ये तस्य हा प्रा प्राज्ञोदीयक्षे इति मात्मनः ॥ २५ ॥ सर्वथा सामि
णा मामे न यामस्त्यपरेणा च ॥ वीतरागभयक्रोधो एति मामेति पंडितः ॥ २ ॥ अद्वेष्टा सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा
गिरा। अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः ॥ १ ॥ एते श्चैव दश कारणाः एषु क सत्येवलत्गणाः ॥ भजते
सत्यमेवेदं सर्वं गांतेषमास्त ॥ नातः शक्यो गुणालोचवकं सत्यस्यपार्थिव ॥ अतः सत्यं प्रशंसंति विप्राः स
पितृदेवताः ॥ २ ॥ नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतात्पातकं परं ॥ श्रुतिर्हि सत्ये धर्मस्य तस्मात्सत्यं
नलोपयेत ॥ ३ ॥ उपैति सत्याद्दानं हि यथा यज्ञाः सदक्षिणाः ॥ त्रेताग्नि होत्र वेदाश्च ये चान्ये धर्मनिश्चयाः
अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतं ॥ अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ सत्यं पद्मं ममायासः ॥ यु
धिष्ठिरउवाच ॥ यतः प्रभवति क्रोधः कामो वा भरतर्षभ ॥ शोकमोहौ विधित्सा च परासुत्वं तथा हि दः
लोभो मात्सर्यमीर्ष्या च कुत्सासूया कृपा भयं ॥ एतत्सर्वं महाप्राज्ञ याथातथ्येन मे वद ॥ भीष्म उवा
च ॥ त्रयोदशैते विपुलाः शत्रवः प्राणिनां स्मृताः ॥ उपासते महाराज समंतात्पुरुषांस्तिह ॥ एते प्रमत्तं
पुरुषमप्रमत्ता स्तुदंति च ॥ वृकाइवाविलुंपंति दृष्ट्वैव पुरुषं बलात् ॥ ६ ॥ एभ्यः प्रवर्तते दुःखमेभ्यः
पापः प्रवर्तते ॥ ७ ॥ इति प्रातो विजानीयात्सततं पुरुषर्षभ ॥ ॥ एतेषामुदयं स्थानं क्षयं च पृथिवीप
ते ॥ हंत ते कीर्तयिष्यामि क्रोधस्योत्पत्तिमादितः ॥ ९ ॥ यथा तत्वेन तिति पते नदिहैकमनाः श्रृणु ॥ १ ॥

॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥९॥ ॥

म॰ भा॰
४९

इत्यमनुकीर्तयतीतिदत्तानुकीर्तितंमस्यवदान्यात्वप्रकाशकः पात्रांतरेकीर्तिशङ्कविस्त्रासमितियावत्॥ विश्वस
नःविदोशशाकलालङ्घीनोपाकर्मकारीनैष्कृतिकःस्लेहप्रदृष्णवंचकःसत्यैर्पिमासंख्येहाविस्त्रंचकःपल्लीश
काकइवचेवलात्पिस्याश्रमहेषःसंकरश्चाखत्तीतिश्राश्रमद्वेषसंकरी॥ ८॥ चलविशः॥ हताश्रेइति॥ प्रवृत्ता

49

इत्तानुकीर्तिर्विशान्तःतङ्कोनैष्कृतिकःशवः॥ श्रमंविभागीमानीचलयासंगीविकत्थनः॥ ५॥ सर्वातिः
शंकीपरुषोवाल्मीशःकृपणोयथा॥ वर्णप्रशंसीसततमाश्रमद्वेषसंकरी॥ ६॥ हिंसाविहारःसत
तमविशेषगुणागुणः॥ वहूलीकोमनस्वीचलुब्धोत्यर्थनृशंसवत्॥ ७॥ धर्मशीलगुणोपेतंपा
पमित्यवगच्छति॥ आत्मशीलप्रमाणेननविश्वसतिकस्यचित्॥ ८॥ परेषांयत्रदोषःस्यात्तद्गुह्यंसं
प्रकाशयेत्॥ समानेष्वेवदोषेषुवृत्त्यर्थमुपघातयेत्॥ ९॥ तथोपकारिणंचैवमन्यतेवंचितंपरं
दत्तानिविघनकालेमतपस्तपकारिणो॥ १०॥ भक्ष्यपेयमथालेह्यंयच्चान्यत्साधुभोजनं॥ प्रेक्षमाणो
मन्योभ्रीयान्नृशंसइतिभवदेत्॥ ११॥ ब्राह्मणेभ्यःप्रदायाग्रंयःसुहृद्भिःसहाश्नुते॥ संप्रेत्यलभतेस
र्गमिहचानंत्यमश्नुते॥ १२॥ एषतेभरतश्रेष्ठनृशंसःपरिकीर्तितः॥ सदाविवर्तनीयोहिपुरुषेण
विजानता॥ १३॥ मृष्यायःभीष्मउवाच॥ ग्रसार्थोपयमाणोश्चसर्ववेदांतगश्चये॥ आचार्यपितृका
र्यार्थेस्वाध्यायार्थमथापिच॥ १४॥ एतेवैसाधवोदृष्टाब्राह्मणाधर्मभिक्षवः॥ निःस्वेभ्योदेयमेतेभ्योदा
नंविद्या
चभारत
यादीतीनप्रतिकारादिकमुक्तेइदानींसामान्येन॥ सर्वेषामांपदांमूलंपापंतन्नाशकंतत्प्रायश्चित्तंनाष्टेहृषे
णावाधतेशंतसाधारणंप्रायश्चित्तमाह॥ इतरेष्विइत्यध्यायेनइसार्थस्त्रोरेलेविनःस्रोनिहनः॥ १॥ ४९

१८ इतिकर्तव्यतायोगं प्रतिकार्यं कर्तं ॥ १७ ॥ क्रियापि वैतोऽन्यथाकारीति हेयैवेत्यभिप्रेत्याह कृपणा निंदितान प्रभस्तो
तोमवत्पश्लोमपदेतमधयाधेत्वामम्पवायाप्योततत्वात् ॥ कृपामयामितिमवम्पापिप्रागर्दिष्टत्वात् ॥ यस्तस्वितो
य ॥ आत्मशांसमतायमंशंति पृष्ठपि सामान्यतो ज्ञा ना मित यापित्वशंसतेनातानेतरभावरूपमात्मशंसाविशे
ईष्णाकामात्मसंवर्तितसंहर्षाद्वेव जायते ॥ मनेषांत सतानां घ्नायांस्ता प्रणाश्यति ॥ विषमालोकवाया ।
नाहंघेवांवेषस्समते ॥ ऊत्सामुजायतेरागतनुलाकान्नुस्वामि प्रापयति ॥ १८ ॥ इति कहेन शक्ता येनलस्या ।
पापकारिणो ॥ शरूयानायतेतीश्राकारूपणोह्नेनिवर्तते ॥ १९ ॥ कृपणोन्मतेन हृष्ट्वा ततः संजायते कृपा
धर्मनिष्ठो यदावैतिन दासम्प्यतिसाकिया ॥ २० ॥ अत्तानप्रभवोलाभोक्षुतान्नाद् प्रपेतेमदा ॥ श्रुत्विरतं च भो
गात्तादुष्टा तात्तानि वर्तते ॥ २१ ॥ एतानेवनितान्याकृष्णयामायप्रयोदश ॥ एतेहियातेराष्ट्राणां सर्वदोषा
स्तयोदश ॥ २२ ॥ तथा सत्यार्थिनानित्यं विजितात्रो ह्यसेवनात् ॥ इति यातिपवीणाप्यापद्धर्मे भा ॥ युधि
ष्ठिर उवाच ॥ आत्मशांस्पाविजानामिदर्शनेनसतामत ॥ त्वं हि शंसानविज्ञानामितेषांकर्मचभारत
कादूकाक्त एमसिंधे वक्तव्यातियथातथा ॥ तथा त्वशंसकर्माणावर्तयंतितथा वदंति ॥ त्वशंसोहितवा
तम्प्रेत्यचेदवभारत ॥ तस्मात्वमहिंकोरमत त्यम्य मेविनिश्चय ॥ १ ॥ भीष्म उ ॥ स्पहास्याउहिंतावैव
विधित्सात्वेवकर्मणां ॥ आक्रोष्टाक्रोश्यते चैव वंचितोवंच्यते सदा ॥ ८ ॥

एतःसतेयमतोन्त्यपांशुस्यैव तद्रूपादिकंचहीतिप्रश्न ॥ ३ ॥ यस्यस्पहावाविधित्साचवयश्वेनादिविषयाप
हिंताष्यात् ॥ योतिदकोतिभ्रयो हिवेनाहर्वाविततोस्मियदीकाकुकर्मकरोमीतिश्रुयते ॥ करोतिवाकृत्य
मस्मात्मदात्वशासकादितिवत्तर्येनात्वयः ॥ ५ ॥

म भा
५०

यत्नकल्पेमानमार्द ॥ विस्थेरिति ॥ ९ ॥ सांपरायिकं पारलौकिकं चैवात् ॥ ३ ॥ निवेदेते ॥ यद्ब्राह्मणोऽस्मीति न
निवेदयेत् ॥ ९ ॥ २ ॥ परिवेष्टाश्याकृति प्रतेत्याकन्यापुत्रवमास्मात् तस्मिन्होमे स्वयं पत्यापि वा पुत्रः क्रमायते वासी
विस्थैर्वै स्वसार्थं स्वब्राह्मणो स्वमहर्षिभिः ॥ आयत्त मरणादीते विधि प्रति मिथो कृतः ॥ ६ ॥ प्रभुः प्रथ
मकल्पस्य यो नु कल्पेन वर्तते ॥ न सांपरायिकं तस्य दुर्मते विद्यते फलं ॥ ७ ॥ न ब्राह्मणो निवेदेत किं
चिद्राजनि वेदवित् ॥ स्ववीर्येण राजवीर्याच्च स्ववीर्यं बलवत्तरं ॥ तस्मात् स्वेनैव वीर्येण निगृह्णीयादरीन् द्विजः ॥
[illegible] ॥ कृती शास्त्रा विधाता च ब्राह्मणो देव उच्यते ॥ ८ ॥ तस्मिन्नाकुशलं ब्रूयान्न शुष्कां गिरमीरयेत् ॥
श्रोत्रियो वा कृवीर्य[illegible] ॥ ५ ॥ पत्नी वै यस्य [illegible] होमे स्वर्गे विहितः ॥ नैव कन्या न
युवतिर्नाम विद्यातवालिशा ॥ १० ॥ परिवेत्ता [illegible] ॥ नरके नियतं यान्ति [illegible]
नाः सहयस्य [illegible] ॥ ११ ॥ तस्माद्वैतानकुशलो होता स्याद्वेदपारगः ॥ १२ ॥ प्रजापत्य[illegible]
हितानि ॥ १३ ॥ अविहिता[illegible] धर्मदर्शिभिः ॥ १४ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ १४ ॥ [illegible] ॥ इंद्रिया
णां यशः कीर्तिं [illegible] ॥ १५ ॥ उदका [illegible] केचिद्दनयाः होमवा श्रोत्रि
यं येषां ते सर्वपापकर्माणः ॥ ३ ॥ उदपानोदकग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः ॥ उषित्वा द्वादशसमाः शूद्रक
त्वं [illegible] ॥ २२ ॥ २४ ॥ आसते मिथ्याभिर्वा [illegible] सर्वथ
यापि ॥ २५ ॥ नरयानः कूपः ॥ [illegible] ॥ २७ ॥

अन्यमतेभ्यो ऽन्यत्रापि ब्राह्मणेषु ॥ अन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यः अकृतान्नं पक्वान्नं ॥ विधीयते तेभ्यो ऽप्यकृतान्नं देयमिति भा
वः ॥ २५ ॥ ब्राह्मणस्यैव ततः पक्वेनाशेनास्याधिगन्नाशेन प्रतिरुद्धः स्यात् दितिश्चेन पार्थिवो यज्ञार्थं इत्यैतत् द्वितीयेन
अन्यमतीनामशान्तेर्यमरत सततम् ॥ अन्येभ्यो ऽपि वादिभ्यो ऽपि नाकृतान्नं विधीयते ॥ २६ ॥ सर्वरत्नानि राजा निय
यो ऽर्हे प्रतिपादयेत् ॥ ब्राह्मणाय वेदाश्च यज्ञाश्च वकृदाता ः ॥ अन्यो ऽपि विमला चारा न्यज्ञेत् गुणतः सदो
पस्थिरि नार्थिकं भक्तं पथ्यात्मा त्यजति ॥ नार्थिकं चापि विधेन म मे मीयानमहे सि ॥ २७ ॥ यज्ञ श्रेयसे न रुद्धः स्या
द्देशे नैकेन यत्नतः ॥ ब्राह्मणस्याविशेषार्थामिके मतिरानीता ॥ २८ ॥ यो वै यः स्याद्रूप प्रहीनकृतं रसामयः
कुर्वात स्वतर्वितयता थ पार्थिवो ऽहरेत् ॥ २९ ॥ आदरेण्य वा किं विप्रकाममुद्द्रस्येत् यत्नतः ॥ नाहियते प्रयः
स्यां किं चिद्दात्त परिग्रहः ॥ ३० ॥ यो नाहतामिषयातनजपज्ञावसहस्रशः ॥ तथा श्रीपक्व द्वास्मात् रे देविवाश्य
न् ॥ ३१ ॥ आदाय तं हरे है तं विद्याप्यम स्वपतिः सदा ॥ तथैवाचरतो धर्मः स्वपते स्मार ध्योबलः ॥ ३२ ॥ तथैव श्र
णे मेभक्तं भक्तानि पडेन ततः ॥ अस्या तानां विधातेन हतं संदीन कर्मणः ॥ ३३ ॥ बलास्याना तथाराभाघतो
वा प्रपद्यते ॥ आख्यान वांत स्यैतत्स्वते: शक्तोपिवा ॥ ३४ ॥ न तस्मै धार्येद्दण्डं राजा धर्मार्थमवित् ॥ तां
पस्यतबालिशणाब्राह्मणान्हिंसयतेत्यथा ॥ ३५ ॥ अतपाङ्गेममाना यहीनिमस्य प्रकल्पयेत् ॥ अथैतं परिय
क्षेत पिताप्रज्ञमिवोरसं ॥ शेषे वैश्यानरीनित्यानिर्वधे हुंउपर्यये ॥ अन्नकल्पः परोधर्मो धर्मवादैस्त केवलं ॥ ३६ ॥

संबंधः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ भक्तं पक्वा स्पर्यात्पं यात्वं ॥ भक्तानि षड्स्रतः ॥ अहमपोषितस्य ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ बालिशणादिन्यलेन त
चियप्रवस्तदो षरत्नकं ॥ ३१-३४ ॥ अन्नपर्यये प्रत्यवकर्तव्यस्य श्रपणापञ्चस्तामादेकरणो धर्मवादेय मैसैहक्क
इति शेषः ॥ १५ ॥

आ० म
५१

51

पतानि पंचमहापापानि ॥ अन्यानि तन्निर्देशानि सप्रायश्चित्तानि निर्दिष्टविशोध्य ॥ अथ समस्तो जनः पापरहित
न स्यात् ॥ ४९ ॥ अन्नं मांसं तु सर्वेषु निष्पन्नं राजपन्नं तु ब्रह्महतं तस्यां शुभं तेषु प्रेतकर्मण्यपातिते पिंडे हस्तकरणे पिप्र
न्न वीर्याहिरण्यं च गृहीतं यतेषु मतेषु मपिसलामाशौचाभावात् तेषां प्रेतकर्म निषेधात्त्वेतिभाव ॥ ५ ॥ अम
त्या येन पतितानं जयारे च धार्मिकस्ते मदमविदं तं कुर्यात् ॥ यत ते प्रायश्चित्तानि नाहंतीति ये न नापावांत
पत्यानि हिंसा तेत्यानि निर्दिष्टानीति भावः ॥ निर्दिष्टानेन विधिना कालेनाय समस्तो भवेत् ॥ अन्नं वीर्यं
गृहीते तु प्रेतकर्मण्यपातिते ॥ निवृत्ते तु सर्वे तु न कुर्वीत विचारणां ॥ प्रमादान्मानवा गत्वा पिजायाहम्
धार्मिकः ॥ प्रायश्चित्तानि कर्माणि नैतेऽर्हन्ति मविदं ॥ अथ मकारो यमेणातपसा हंति किल्विषं ॥ कृवं
तेन तेन तावत्स्नातीति किल्विषं ॥ ॥ अन्तेन तेन ... कादिशाणो पापमान्यान् ॥ त्रिमार्गान्तु लह
त्यायात् कन्या प्राप्नोति दुष्यति ॥ ५ ॥ यस्तु हर्षयितः तस्याः शेषं प्राप्नोति मानवः ॥ प्राणानवा ह्रदं
स्पृष्टा गुरुतरं भवेत् ॥ ५२ ॥ वर्षाणां सतते तावत्प्रातिष्ठानाधिगच्छति ॥ सहस्रं चैव वर्षाणि निपतन् रकेच
मेत् ॥ ५३ ॥ तस्मान्नैवाव गायेत नैवजा न निपातयेत् ॥ शोणितं प्रावतः मास्मृत्वं रकतो द्विजदंतता तत् ॥ ५४ ॥
तावतीः समस्ताः राजन् नरके प्रतिपद्यते ॥ मृगाहां च समध्येतद्युष्यते शस्त्रपातनैः ॥ प्राते न कुर्याद् मोक्ष
मिद्वेतेन श्रुयते ॥ मृगयावाहणी प्रष्ठापीत्वा पायाहि मनुष्यते ॥ ५५ ॥
रेसगतं ॥ ५ ॥ धुवात्तितिस्पलत्वणामिरहोमांतरागां ॥ ५ ॥ दुष्यतोऽप्रमापिमे शुलं गच्छती ॥ शेषं भागाह ये
अवगन्धं प्रलपित्वा स्पृष्ट्वा ह्रदं च ह्रादिता ॥ यतो गुरुतरं शेषं सर्वपत्रिकं पातकेन तस्य फलं तावत शेषकालप
र्यंतं प्रतिष्ठानाधिगच्छति प्रेत तान्न मुच्यते वलहत्यास्तीयायां मद्ययस्य च पातं भोगलावतं कालेमि

५१

श्रमार्यामपरिणीतां शयने विप्रश्चाण्डालात्तथा शूद्रं स्वदं महानिमित्यमान ॥ तथा अश्चालगांतशिय वैश्य वाहुद्रमा
न्यमानः स्त्रियाश्चएतः स्त्रीणां पुपंफासीतत उपविशेषस्य यथा सप्तद्दोनतत्वाश्रृणुश्रानिमांद्दोषः विहरन्नकरोतीतिस
वंधः ॥२५॥२१॥ अनिर्दृष्टपानि तुहिह्रर्विकानि वेदस्वाध्याय श्चितकालोत्थेयः ॥ किं तर्हि मरणांतमेव आयश्चितमिति
श्रमार्या शयने विप्रः स्वद्दं स्वदुंववैहिजः ॥ अश्चालगास्त्वयमानः स्त्रीणी श्रामीतश्चतः ॥ तथा सप्तद्दतेरात्तक
मृशाय वाश्ववोमम ॥२२॥ यदेकरात्रेण करोति पापं निकृष्टवर्णाश्चालगः सेवमानः ॥ स्थानाश्चनाभ्यां विहर
न्नवती सीचभिवर्षैः शमयेदात्मपापं ॥ नममंयुक्तमन्दनेहिनोति स्त्रीभूयात्तनुविवाहकाले ॥ नचवर्षेना
त्मनोज्ञी विताथीं पंचान्दतः त्वाफुरयात काति ॥२३॥ अस्थानः कुभोविघाहीनादपिसमान्यात् ॥ सव
णीमपिचामध्यासादसीताविवाश्यत ॥ स्त्री वृत्तडस्कलारापि विवादयुक्ततां पिवेत ॥ अहश्चादिखियाव
तमायश्चित्तेवधमतः ॥२४॥ गोश्चालगादिनारोवयानां नासःकरेषुव ॥ वेश्यो दत्तोत श्चागोवायिरचाणा
थिमात्मतः ॥२२॥ श्रूयणात्तश्चालदत्ता गृहतस्तमक्षीणां ॥ अनिर्देशपालिमन्यन्तं प्राणांतमिति धारणा
३३॥ सवर्णी हत्वांस्तैन्यं विप्रस्वंचेति पातकं ॥ विहरन्नयमानासाञ्श्चाम्यगमनादपि ॥२५॥ पतितैःसंप्र
योगाश्चश्चालगीयोनितस्तया ॥ अविरेणमहाराज पतितो वै भवत्यत ॥ संवत्सरेण पततिपतितेन
सहाचरन् ॥ याजनाध्यापनाद्योनादौनात्तपनाशनान् ॥२६॥

धारणानि अयः चाण्डाली योनितः अश्चालगी ब्राह्मणी गमनादित्यर्थः याजनादिनयेन सद्यः पतति नत
भानादितीति नतवर्षेण पतितेत्यर्थः ॥ यौनविवाहादिना संबंधः ॥२६॥

पूर्वस्मोकोक्तं निराकर्तुं पदं व्याचष्टे त्यजतीति ॥ ८९ ॥ ग्रामेति सार्द्धः ॥ ९० ॥ श्रेयांसं ज्ञातिम् आत्मनः स्वपतिं हित्वा यत्स्यापि सेव
ते । न्तावर्णां प्रतिशयनं शय्यां गच्छति तस्याः दण्डः स्वामिरिति ॥ ९१ ॥ अभिशस्तस्य प्रायश्चित्तस्य वकुर्वतः तु
स्य पतितस्य समदण्डो मे विवृति मे सागराणां प्रायश्चित्तेन कुर्वतः पृथिवी पर्यटनं ॥ ९५ ॥ परिवेत्ता कनिष्ठः परिविन्नं
एवमेव निराकर्तुं परस्त्रीगमनं भ्याति ॥ ५१ ॥ स्वजनस्य कारणाय स्थापितं रमात रंगरं ॥ पतितः स्यात्स
कौरव्य यथा यमे भुक्ति स्वयः ॥ ८ ॥ ग्रामाक्रान्दनमार्जनं दयां कृतेति दर्शनं ॥ भार्यायोऽभिचारिण्यां निरु
द्धा या विशेषतः ॥ ८१ ॥ यस्मान् परदारे भुक्त्वा देवाचार ये हुतं ॥ ८ ॥ श्रेयांसं शयने दृष्ट्वा तां न त्यक्त्वा प्रतिगच्छ
ति ॥ स्तुभिस्त्रामसंयेद्वा तां संस्थाने बहुविस्तरे ॥ ९२ ॥ भ्रमां समव च पेत्यात्त शयने तम सापसं ॥ अ
प्पादर्थे नेदारकाणां न च दत्तेन पापकृतं ॥ ९३ ॥ यम दण्डे महाराजन्न स्त्रीणां भर्तृ व्यतिक्रमात् ॥ सवत्स
रोऽभिशस्तस्य दुष्यद्धि गुणाम वेत् ॥ ९४ ॥ हेत स्परीणां वर्षाणां वत्सस्मि दुसेवितो ॥ कुर्वतः पंचवर्षा
णि वरे स्वन्निवृतः ॥ ९५ ॥ परिवित्तिः परिवेत्ता च यया चैव परिविद्यते ॥ पाणिग्राहस्तु धर्मेण सर्वे ते प
तिताः स्मृताः ॥ ९६ ॥ चरेयुः सर्वे पवेत्ते री रशपित्र्यं वरेत् ॥ वाग्दायणी बरेन्मा संकृच्छ्रं वा णप स्तु हये
परिवेत्तास्य यच्छेत परिवेत्ता यतो हि या ज्येष्ठेन व भ्यत्रु सतां यवीयान यनेनरं ॥ ९७ ॥ एवं वमोस्तमा
मोतितो वसा चैव यमतः ॥ अमानुषी भ्रूणो वत्स्यश्च ता हाष्ठु नडष्याति ॥ अधिषितावत तारं यभ्रूताशुरु
छ्या यभार्या स्वषावेत प्रयच्छेत् एतानि ता भुक्ता तेवे येस्तु पतिमान सर्वकं समपर्यपेत् ॥ तदाज्ये स्वानु ला
ता यवीयात नरं तरतां स्वीकुर्यात् ॥ पाणिग्राहेण स्वदोषेत मापितेन यो पि पापान्न च्यन्त इति सार्द्धः श्लो
कार्थः अमानुषीपशुजातिभ्रमनार्थात् अस्त्री वनां हिंसेत्यर्थः इष्यते शतिकर्माणाद्रदंडं पथ्यं शीतिपा ५२

स्याकारं प्रांतमासलत्यामिति शेषः ॥ लिंगस्थ लिंगस्य ५० ॥ ५१ ॥ अल्पे पापे ग्रहस्थितिं पूर्वं कृते कोरव्यारो ॥ यो चैत स

नयास्य कोपेनिर्दग्धे प्रेत्यता प्रेत्य स्फुट्यति ॥ लोकां स लभते विप्रो नान्यथा लभते हि सः ॥ ५२ ॥ गुरुत
ल्पमभिगम्यापि षड्गत्वा पापवेत न. ॥ ५३ ॥ स्याकार प्रतिम लिंगस्य स्फुटनाल्लोम्य स्फुटति ॥ सपुत्राशिष्यस
घाणा वा हायानलिनास्व यः ॥ ५४ ॥ नैस्कतां दिशमास्थाय विद्यते सत्व निस्रग ॥ ब्राह्मणार्थेपि वा प्राणा
न्संत्यजंमेन स्फुट्यति ॥ ५५ ॥ स्वस्थमेथेन वाथी स्वा स्व स्ववा गोमरेन वा ॥ यदि होमेन वा सम्यग्गोह प्रेत्य
वमुच्यते ॥ ५६ ॥ नयेच्च हादशसमा कपालं च स मिहाभवेत ॥ ब्रह्मचारीभवेत्लिस्वकर्म हापयन्स्मने
५७ ॥ एववातयस्तोपुत्तो ब्रह्महास मतिमवेत ॥ एवंत समसिताता पाणेभोगं निवातयेत ॥ ५८ ॥ हि
गुणा ब्रह्महत्याया श्राद्धेयोनिपतनमवेत ॥ सरापो नियताहारा ब्रह्मचारीतितोशिखः ॥ ५९ ॥ ऊर्ध्वं त्रिवर्षो
पिवर्षं स्यो यजनामिषुता परं ॥ स्वघ्नेकदलवा गादत्वा गो चमवान्नपात ॥ ६० ॥ वैश्यं हत्वा तु वर्षे
तु स्वघ्नेक शतंवगाः ॥ शूद्रं हत्वा सुमवैकस्व घमेव शतं वगाः ॥ एवयुन्द्ववान्दत्वा गो उपेषव्रतंव
रेत ॥ मार्जारं चाप मंडूकान् काकं व्यालं च मूषकं ॥ ६१ ॥ उक्तः पशुसमादेवाराजत्वा गोगा निपातना
त् ॥ प्रायश्चित्तान्यथान्यानि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ अल्पे वाप्यधिके यो वेतुष्यभ्युसवत्सरं वरेत ॥ यौगा
श्चो त्रियभार्यायां परदारे च वदेम्लते ॥ ६२ ॥ काले वत्सं थमं जातो ब्रह्मचारी व्रतेमवेत ॥ स्यातामसतामथो
विद्देवेविरक्तोम्युपपन्नयः ६ ॥

स्यातापंकुर्यात ॥ तावतैवत च शुद्धिरिति भावः अन्ययत्न गोवधात्तयच्छपके कस्योपपातकस्य प्रायश्चित्तं

॥ प्रा० ॥ ५३
॥ प्रा० ॥ ५३

म भा
२२

53

॥ यातमानोरिकवानकथयिरोत्तितम्नात् ॥ १० ११ १२ ॥ १५ ॥

कथं वोत्पादितः स्रष्टा कस्मिंश्चार्थे यथेच ॥ सर्वं चार्थं च वक्तुमर्हसि प्रपितामह ॥ ॥ वैशंपायन उवाच
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मार्कंडेयस्तथीमतः ॥ मतो बोधलमेतं कृत्स्नं विज्ञार्थमेमत ॥ १ ॥ ततस्तस्मोत्तरवाक्य
स्वरवर्णाथिपादितं ॥ शितायां चोपपन्नायां नो योगेशिष्या यमा यत ॥ ३ वाक्यमनघमर्हं तो धर्नं वेदस्य पारगः
शास्तन्यगतो भीष्मो नकुलायमहात्मने ॥ भीष्म उवाच ॥ ततो मृगयमादेय यदे तन्यरिपृच्छसि ॥ प्रबोधि
तो स्मिभ्र वता धातः मानि वपर्वतः ॥ सलिलैकार्णवं तात तपुरामवं मभूदिदं ॥ निःप्रकंपमवाकाशमनि
देशमहीतलं ॥ तमसा संवृतमस्पर्शमाति गंभीरदर्शनं ॥ निःशद्वंग्राप्रमेयं च तत्र युक्तेपितामहः ॥ सोमं त
होत मसृजं चभास्करं वायुं ततो यं तान् ॥ आकाशमसृजद्देवं मयोभूमिं चतेस्ततिं ॥ नभः सचंद्रतारंच
नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा ॥ संवत्सरान्तून् मासान् पक्षानथ लवान् क्षणान् ॥ ततः शरीरं लोकस्थं स्थाप
यित्वा पितामहः ॥ जनयामास भगवान् मसजानुत्तमतेजसः ॥ ५ ॥ मरीचिमृषिमत्रिं च पुलस्त्यं पुलहं क्र
तुं ॥ वसिष्ठांगिरसौ चोभौ रुद्रं च प्रभुमीश्वरं ॥ ६ ॥ प्राचेतसस्तथा दक्षः कन्याः षष्टिमजीजनत् ॥ तावै
ब्रह्मर्षयः सर्वाः प्रजार्थं प्रतिपेदिरे ॥ ७ ॥ ताभ्यो विश्वानि भूतानि देवाः पितृगणास्तथा ॥ गंधर्वाप्सरस
श्चैव रक्षांसि विविधानि च ॥ ८ ॥ पतत्रिमृगमीनाश्च प्लवंगाश्च महोरगाः ॥ नयापक्षिगणास्सर्वे जलस्थ
स्थितिविचारणाः ॥ ९ ॥ उद्भिजाः स्वेदजाश्चैव अंडजाश्च जरायुजाः ॥ ततेजातं जगत्सर्वं तथास्थावरजंगा ५३
मं ॥

कुर्यं बालवत्सरी पुत्रः परित्या यावद्गोव्रतं चरन् ग्रामान्तरे एवं तत्प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ २० ॥ तथैव समयद्वेषयेन परित्या
नेन देवमूर्तेनैवं बालेयः स्फीतिति छिन्नति स उकं प्रतंसवत्सरं चरेत् ॥ २० ॥ अनाहितके अग्नाहितकेषु २२०९

परित्या योर्द्धं बालं तं गावमाद्य सत्सर्पं ॥ चरेत्सत्प्रसहान्तिसं स्वकर्मं परिकीर्तयन् ॥ २० ॥ तथैव लज्जो मं
नीस्मातद्वात्स स्पृष्टाति ॥ चरेत्संवत्सरं वा पितद्वतं येन कृतं ति ॥ तदेवमानुषे वेदे प्रायश्चित्तमनन्तरं स
नवा दानतणकेषु समवमेतत्प्रकल्पयेत् ॥ २१ ॥ अनाहितके अग्नौ मासं दानमेकं ॥ एव स्वराहमतक्षाणोक
कृष्णा चरस्य चरस्य च ॥ २२ ॥ मासमन्नं प्रीषवा प्राश्य पस्कारमर्हति ॥ बलाणात्त्व सराप स्पृणायमा
हायसोमपः ॥ २४ ॥ अयस्सुद्वि पिवेद्रुक्मं ग्रहसुस्तपयः पिवेत् ॥ अहमस्त्व पयः पीत्वा ताद्रुमतोभवेत्
यहं ॥ २५ ॥ एवमेतत्समुद्दिष्टं प्रायश्चित्तं सनातनं ॥ त्रालोसा स्पविशेषाणां परं ज्ञानेन संभवेत् ॥ २६ ॥ इ
त्यापद्धर्मे प्रायश्चित्तीये ॥ ३५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ कथान्तरमथासाद्य खड्गयुद्धविशारदः ॥ विशीर्णो
कार्मुके राजन्प्रस्ती णेभ्व वाजिषु ॥ खड्गेन याकाते युद्धे साधान्मा परिवर्तितं ॥ १ ॥ शारामनथरा श्चैव
गदा शक्ति धरास्तथा ॥ एकः खड्गधरो वीरः समर्थः प्रतिसंतिनायितौ ॥ ४ ॥ एतन्मे संशयं चैव कौरव
द्वलमतो वद किंचित्प्रहरणो श्रेष्ठं सर्वयुद्धेषु पार्थिव ॥ ५ ॥

प्रायश्चित्तीये पंचत्रिंशः ॥ कथान्तरं आपद्धर्माणां समाप्तत्वात् ॥ कथायां अवसानं आसाद्य प्राप्य समत
सनः खड्गेषि यतः स्वशंसितः ॥ संप्रविलीन आत्मा खड्गे न रहितं शक्यते द्विती येनातपः ॥ २ ॥ ३ ॥ ५ ॥

म॰ मा॰
५५

54

त्रिकूटं श्रीगिरिकूटतिलकपट्टनिवासश्रीयोरम्भेव तीर्थानाथरङ्गपाणिपरंविदारकान्ति यस्मिन् ॥ १० ॥

तथाब्रह्मर्षिभिर्जुष्टं सम्मदं स्नेहपूर्णाभिरतं ॥ तमब्रवीत्ततो मंत्रमृषीणां मे परिष्कृतं ॥ ११ ॥ वदं माविमलाह्वो
मयपाश्रुरितं तारकं ॥ विकीर्यामृतप्याभूतं मूर्ध्नि तस्य पतेन दा ॥ नीलोत्पलसवर्णाभं नीलाम्बुदसंकाशं
श्रीदं ॥ मा स्तुम्भदुर्घं घृतं तत्थैव त्वमितो जम ॥ तस्मिन्नुत्पन्नमानेचमचचालवसुंधरा ॥ महेन्द्रस्मिक
लिलावनितुल्लमेममदोदधिः ॥ १२ ॥ पेतकल्पा महोत्पाताः सा वास्रसमसगुर्डमा ॥ प्रप्रशान्ता दिशः
सर्वाः पवनश्चाशिवो नवै ॥ १३ ॥ सो हंमम मुत्रमस्मतान्निप्राप्य पेतमयानतया ॥ ततः सन्नमलं ... हृ
ष्टातवमनमपस्थितं ॥ १४ ॥ महर्षिमम्बरां यर्द्धानवावेदपितामहः ॥ यद्दैवं चिंतितं मन्त्रमीमितं मे
पवीर्यवान् ॥ १५ ॥ त्रैलोक्यविलोकस्त्वधायजमर्यहिषां ॥ ततस्तत्रूपमस्तस्पवमौतिम्लिशाप॥
वस्ः ॥ १६ ॥ विमलस्तीत्राधारश्चकालान्तकरवोद्यतः ॥ ततस्ममिलितं केवायकद्वायाघमकेन वे ॥ बृ
हत्पद्दावस्थितीत्वामथधर्मप्रतिवारणा ॥ ततः समभागाचन्द्रो महर्षिजनसंस्तवः ॥ अहं दृष्टिमहालि
गोमुखान् ज्वालामम्तत्सृजन् ॥ विज्ञवेन्वज्ञधावर्णपत्नील पाङ्डुरलोहितान् ॥ विमलकस्मान्तेवा
सोहेमप्रवरतारकं ॥ नेत्रंवैकललाटेन भास्वत्प्रतिमं महत् ॥ सुस्नमातेतिविमलंहुतेजाः स्नापि
गले ॥ ततो देवो महादेवः शूलपाणिर्भगात्तदा ॥ संप्रमदयतन्निशं शंकाल्पायिसममवंतम ॥ १७ ॥ ५५
त्रिकूटे चर्मतोयस्य मविघातमिवोद्भवं ॥ चचारविविधान्नागान्महाकुलपराङ् ॥

पद्मानीवतारकायचनेयास्तस्मिन्नृपप्रस्तावके ॥ प्रत्यन्तत्त्वसर्गः ॥ २२ ॥ २९ ॥

कृतसर्गमिमं कृत्वा सर्वलोकपितामहः ॥ शाश्वतं वेदपवितं धर्मसेतुं जे ततः ॥ तस्मिन्नूपर्मे स्थिता
देवाः सहावाय ऋषयोदिताः आदित्या वसवो रुद्राः ससाध्या मरुद्दस्थिते ॥२२॥ भृगवस्त्वंगिरा मरीचिहाः
काश्यपपुलस्तपोधनाः ॥ वसिष्ठो गौतमागस्त्यास्तथा नारदपर्वतौ ॥२३॥ ऋषयो वालखिल्याश्च प्र(
प्रभासाः सिकतास्तथा ॥ घृतपाः सोमवायव्या वैश्वानरमरीचिपाः ॥२४॥ अकृष्णाश्चैव हंसाश्च ऋ(
षयो वाग्नियोनयः ॥ वानप्रस्थाः पृश्नयश्च सर्वे स्थितास्त्र तान्नपासने ॥२५॥ दानवेंद्रास्तथा तिष्ठन्त(
त्पितामहमुपासते ॥ धर्मस्थावयवश्चक्रुः क्रोधलोभसमन्विताः ॥२६॥ हिरण्यकशिपुश्चैव हि
रण्याक्षो विरोचनः ॥ शंबरो विप्रचित्तिश्च प्रह्लादो नमुचिर्बलिः ॥२७॥ एते चान्ये च बहवः सर्वाणि
दैत्यदानवाः ॥ धर्मसेतुमतिक्रम्य रेमिरेऽधर्मनिश्चयाः ॥२८॥ रावितस्त्वाभिरूपश्च हंडेन मरुद्गणः प्र
जाः नत्ययमः सर्वदेवेष्वदमादमस्मृतस्मा: ॥३०॥ अथैव भगवान्ब्रह्मा ब्रह्मर्षिभिरुपस्थितः ॥ त
दा हिमवतः शृंगे सुरम्ये यमलालके ॥३१॥ शातयत्नर्विस्तारेनास्थिरत्नैश्च याचिते ॥३२॥ तस्मि
न्गिरिवरे श्रेष्ठे प्रोष्ठितद्रुमकानने ॥ तस्योत्सविश्वपृथ्वेण ग्रलोकार्थसिद्धये ॥३३॥ ततो व
र्षसहस्रान्ते चिन्तामकरोत्प्रभुः ॥ विधिना कल्परूपेण यथा यज्ञोपपादितम् ॥३४॥ महर्षिभिरे(
तस्मिन्भुमिर्यथावत्कर्मकर्तृभिः ॥ समिद्भिः पर्णसंकीर्णैर्दीप्यमानेश्च पावकैः ॥३५॥ कांचने
येऽत्र भांडैश्च भ्राजिष्णुभिरलंकृते ॥ हूतेदेवगणोऽश्रैव प्रवरेऽयत्नमंडले ॥३६॥

तत्त्वस्थूलात्मकारणात् ॥ स्थूलग्रामात्मशरीरं सूक्ष्मग्रामात्मनः तयोः प्रीणनार्थः ॥ ७ ॥ दुर्गादीनां

मनवे सूर्यपुत्राय ददुः स्वेष्टं सवित्तं च ॥ कृतस्थेनं तथा वा को मानुषाणां तमीश्वरः ॥ अग्नि-
नाथ संग्रामे वैशम्पालयस्य प्रजाइ नि ॥ यमे संतस्मतिक्रान्ताः सूक्ष्मस्थूलात्मकारणात् ॥ २ ॥ वि
भज्य दंडं रक्षायां स्वधर्मेणानयद्वृद्या ॥ दंडो हि निग्रहो दंडो हि रक्षणं बहुलं तथा ॥ ३ ॥ यदंगतानां च
शरीरस्य वचो वा नत्यकारणात् ॥ अग्रे वतानि रूपाणि दर्शयोरादीनि दर्शयेत ॥ ४ ॥ अग्रे रवं
प्रमाणानि परिणाल्य मतिक्रमात् ॥ शविस्तया स्य पुत्रं वै प्रजानामधिपं ततः ॥ ५ ॥ मनुः प्रजानां
रक्षार्थं क्षुपाय प्रददौ वसिं ॥ क्षुपाद्दाद्ध्वेक्ष्वाकुः इक्ष्वाकोश्च पुरूरवाः ॥ ६ ॥ आत्रेयाच्च तस्माल्लब्धं
नहुषस्ततो भवि ॥ ययातिर्नहुषाच्चापि पूरुस्तस्माच्च बुधवान् ॥ ७ ॥ अमूर्तरयस्तस्मात्ततो
भूमिशयोऽन्वयः ॥ भरतश्चापि दौष्यन्तिर्हेमे भूमिशयाद्दसिं ॥ ८ ॥ तस्माल्लेभे च धर्मज्ञो राजन्नैलवि
लस्तथा ॥ ततश्चैलविलाल्लेभे धुंधुमारो नरेश्वरः ॥ ९ ॥ धुंधुमाराच्च कांबोजो मुचुकुंदस्ततोऽलभत
मरुत्तकर्त्वात्कम्कृतस्मकृतादपि वै ततः ॥ १० ॥ रैवतादयुवनाश्वा युवनाश्वात्ततो रघुः ॥ इक्ष्वाकुवंश
जस्तस्माद्धरिणाश्वः प्रतापवान् ॥ ११ ॥ हरिणाश्वाद्दसिं लेभे शुनकः शुनकादपि ॥ उशीनरो वै
धर्मात्मा तस्माद्भोजः सयादवः ॥ १२ ॥ यदुभिश्चाश्रितो विलेभे शिबेश्चापि प्रतर्दनः ॥ प्रतर्दनादष्टकश्च
रुषदश्वाष्टकादपि ॥ १३ ॥ रुषदश्वाद्भरद्वाजो द्रोणस्तस्मात्कृपस्ततः ॥ ततस्त्वं भ्रातृभिः सार्द्धं पर
मसिमवाप्नुयात् ॥ १४ ॥ कृत्तिकास्वस्य नक्षत्रमग्निर्दैवतं रोहिणीगोत्रमास्याऽप्यरुद्रश्च गुरु
रमः ॥ असेर्दंशो हि नामानि रहस्यानि निबोध मे ॥ ॥

त्वदंडो चाधीतिनिसाधीयान्याङ्गः ॥ २० ॥

निशृन्वततमिनाकाशंतथाशुद्धचिकीर्षया ॥ तस्यनादेविनदतोमहाहासेचमेचनः ॥ २१ ॥ वभौप्रतिभयं
रूपंनदाकदस्यभारत ॥ तद्रूपयाविशीताःद्दृइवैद्रकंमंचिकीर्षया ॥ २२ ॥ निशम्यदानवाःसर्वेद्दष्टाःसमभि
द्रुद्रुवुः ॥ ग्रस्यमभिप्राभ्यवर्षंतप्रदीप्तैस्तथोल्मुकैः ॥ तोरैःप्रद्दगाणैश्चात्मैःशरधारैश्चयोमयैः ॥ ततः
ल्लदानवानीकंसग्रणीतास्प्रत्यचते ॥ दृइदंद्धुवेनादंतस्त्रमभ्यो चवाले च ॥ चित्रधौग्रपदभावंतम
शिवाणितैः ॥ तमेकमसहाःसर्वेममहत्ममितिमेनिरे ॥ क्षिद्रलिंइतकतानेकतशरयस्तोथएवापि ॥ २३ ॥
ग्राचरद्दैरिसंवैडूनातामिविकत्ताः ॥ असिवेगप्रभग्नालोकिन्नवाहूरुचतुष ॥ २४ ॥ सेप्रकीर्णं
शिराशंपैनहन्ममहाबलाः ॥ अपरेदानवाभग्नाःत्वदमानांतवपीडिता ॥ २५ ॥ अभ्योत्मभिन्ने
देनोदिशःसप्रतिपेदिरे ॥ अमर्षिकेचित्मविविशुःपर्वतानपरेतथा ॥ २६ ॥ अपरेजत्मराकाशम
पेटघुःसमाविशात ॥ तास्मिन्सदनिमितेतेसम्मेदेत्मशादारुणे ॥ २७ ॥ वभुःवभुःप्रतिभयासांतस्ये
णितकर्दमा ॥ दानवानाशरीरैश्चपतितैःशोणितेहितैः ॥ २८ ॥ समाकीर्णेमहावाहोसशैलैरि
वकिंचकैः ॥ सहदानवान्हत्वाकत्वाधर्मोत्तरंजगत ॥ २९ ॥ गौरंद्रूपमथोतस्थौत्रिषुचकेनपिनाकः
शिवः ॥ ततोरमहर्षयःसर्वेसर्वेदेवगणास्तथा ॥ ३० ॥ तपेनाहत्मकसेनदेवंतसमपाचयत ॥ ततः
सभगवानकृशोशानवाहितजोहितं ॥ अस्यपथमेस्पयोमरंरद्दोसत्कल्पविस्मये ॥ विस्मयेरोचये
भ्रदातनमरीचिर्भगवानपि ॥ ३२ ॥ महर्षिभ्योददौलक्रमक्षाबासवायच ॥ महेंद्रोलोकपालेभ्यो
लोकपालास्तुचक ॥ ३३ ॥

एवं धर्मस्य श्रेष्ठत्वं विद्धि रागप्रतिपादितैः श्रेष्ठत्वमस्ते नम्राह कर्मभूमिरिति ॥ अथातिक्रमः सर्वथा ॥ ३

एतद्देवाभिप्रायस्य स्मार्तेऽभ्युचलिते मनः ॥ तस्मल्लोहितमोर्धीवेन टेवमहे हिमे ॥ २ ॥ धर्मेण
ऋषयस्तीर्णा धर्मे लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ धर्मेण देवा ववृधुर्धर्मे चार्थः समाहितः ॥ ३ ॥ धर्मो राजन् गु
णश्रेष्ठो मध्यमो ह्यर्थ उच्यते ॥ कामो यवीयानिति च प्रवदंति मनीषिणः ॥ ४ ॥ तस्माद्धर्मप्रधाने
न भवितव्यं यतात्मना ॥ तथा च सर्वभूतेषु वर्तितव्यं यथात्मनि ॥ वैशंपायन उवाच ॥ समाप्तव
चने तस्मिन्नर्थशास्त्रविशारदः ॥ पार्थो धर्मार्थतत्त्वज्ञो जगौ वाक्यं प्रचोदितः ॥ अर्जुन उवाच ॥ क
र्मभूमिरियं राजन्निह वार्ता प्रशस्यते ॥ कृषिवाणिज्यगोरक्ष्यं शिल्पानि विविधानि च ॥ ६ ॥ अर्थ इ
त्येव सर्वेषां कर्मणामव्यतिक्रमः ॥ न ऋतेऽर्थेन वर्तेते धर्मकामाविति श्रुतिः ॥ विषयैरर्थवान्ध
र्ममाराधयितुमुत्तमम् ॥ कामं च चरितुं शक्तो दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ अर्थस्यावयवावेतौ धर्म
कामाविति श्रुतिः ॥ अर्थसिद्ध्या विनिर्वृत्तावुभावेतौ भविष्यतः ॥ ७ ॥ तद्गतार्थं हि पुरुषं वि
शिष्टतरयोनयः ॥ ब्रह्माणमिव भूतानि सततं पर्युपासते ॥ ८ ॥ जटाजिनधरा दान्ताः पङ्कदिग्धा
जितेन्द्रियाः ॥ मुण्डा निस्तन्तवश्चापि वसन्त्यर्थार्थिनः पृथक् ॥ ९ ॥ काषायवसनाश्चान्ये श्मश्रुला
ह्रीनिषेविताः ॥ विद्वांसश्चैव शान्ताश्च मुक्ताः सर्वपरिग्रहैः ॥ १० ॥ अर्थार्थिनः सन्ति केचिदपरे स्व
र्गकाङ्क्षिणः ॥ कुलप्रत्यागमाश्चैके स्वस्वधर्ममनुष्ठिताः ॥ ११ ॥ आस्तिका नास्तिकाश्चैव नियताः
संयमे परे ॥ अप्रज्ञानं तमोभूतं प्रज्ञानं तु प्रकाशिता ॥ १२ ॥

नित्सन्नवः ॥ नैष्ठिकब्रह्मचारिणः ॥ २५ ॥ ३ ॥ ८ ॥ प्रत्नानसर्वश्रेष्ठविषये ॥ ६ ॥ ६ ॥ ५६

घटविंशाः॥ एवं मुराणां सर्वोपनिवारणा हेतुः स्वहृद्गतिलघु हायं नाकथायैः अनागतेस्वानीमेकच
सेवेहरिशिणाम ल स्वामि प्रायानसाषेतोव गास्तवेन गहनीति पतमं अमात्यादिकाम हेतन दर्शयति।
त्यकवनीत्यादिना॥ अवसत्तागरहविद्वरः पंचमोयभूतान्स्वेष घह॥ वरगानीतावस्य वहगीनाध्यायः॥
वर्णितिन याय॥ कामक्रोधलोभमानानयाथ॥ ॥१॥ ४॥ धर्म्मवनागतानहमें शास्त्रानशास्त्रिवोविदुरउवाच
पांडवेषसदायानिकीर्तयन्तमतेनयं॥ प्रशिवं शिनः स्वहूलोक धर्मोडरासदः॥ श्रीगर्भोविन
यसुवनयमेपाललवेवच॥ प्रश्नः प्रहतणानाचावहेत्रमादवनीमत महेश्वरप्रतीनयुधराणेति
श्रोपगात॥ एवं तस्यादयामान्वयनरागममिदमः॥ तेन वरशिवीपर्वे वेमनपरिपालिना॥ ९॥ न
हेतराह्माद्धत्रप्रमाणकतंमहेश्वि॥ अवेतश्रूताकतं यावृत्वं हविगावदेः॥ नेयुः प्रथमः क
वाताख्यानत्वेसविनवान॥ अमरूपस्यनिसमाणयन्नवनमरनधम॥ सर्वधैनहिंदश्रुतावं
हस्याधनमतमं॥ नभतेपृहृषः कीर्ति प्रेत्यवानेनमश्नुते॥ रतिश्राणदमैस्व न निः॥ वेशायाय
नउः॥ इत्युक्तवतिभीष्मेनतलीभनेयुधिष्ठिरः॥ पप्रच्छधास्त्रचेसाः ध्यानं निजरपंचमान॥ ॥ पार्थै
वार्थेचकामेचलोकहतिः समाहितः॥ नैवाणरीयाकृतमोमध्यमः कोलघुश्च कः॥ ४॥ कस्मिंश्चा
त्मानियानवाक्षिवर्णानिजयाथवे॥ संहृष्टानेद्विकं वाक्यं यथावदकमहेय॥ ५॥ ननोर्थानानिनत
तः प्रथमेप्रतिमानवान॥ जगादविदुरः वाक्यं धर्मशास्त्रमनस्मरन॥ ४॥ विदुरउवाच॥ वाहुश्रु
त्येनपस्यागः श्रद्धायज्ञक्रियातथा॥ भावशुद्धिर्दयाक्षान्तेसंयममोक्षासंपदः॥ ५॥ ॥
वाङ्मक्षतामितिहृदयनो॥ तपः स्वधर्मोचरणं त्यागेदानेशमदमाः प्रतिलोकं॥ यत्राक्रियासोमसंख्या
हि॥ तमाश्रोक्षस्यश्रीरितमस्वानिविकारतेभावशुद्धिनिक्षपरतत्वदयादानेषन्निहितास्तपोहि
साम्यंस्पर्शोधेचवचनानयातानस्वश्राम्नेनोधर्मसंपदः॥ वेदाथांति॥ ५॥ ॥

५॥ उदस्थितः न कामात॥५५॥ अकामतः कामं विना केवलाद्धर्मात् स्वर्गमिच्छतां नसुखिनं हि धनमश्नीतिमि
म.आ. ष्टं भन्यंते अपितु कथमात्मकरः कामोऽस्तीति अन्यथा नवेति स्यादपि मिष्टं दीयते॥५६॥५७॥परिव्रा

५० वैराग्यं धर्मपरियुक्ताः तथा स्वाध्यायपरायणाः॥ अकामस्य क्रियानो च नयोगानां प्रतिग्रहं॥५८॥ अनि
तः कर्षकागोपाः कारवः शिल्पिनस्तथा॥ देवकर्मकृतश्चैव युक्ताः कामेन कर्मसु॥ सुमहेष्वा॥
विरोऽयस्यैमः कामेन संयुता॥ कामो हि विविधाकारः सर्वकामेन संयुतः॥५९॥ नास्ति नासी
न्नाभविष्यद्भूतं कामात्मकात्परं॥ एतन्मात्रं महाराज धर्मार्थावत्र संस्थितौ॥ नवनीतं यथा दध्नस्त
था कामार्थधर्मतः॥ श्रेयस्तैलं हि पिण्याकात् तद्वन्मुक्तेऽप्युदश्चितः॥ श्रेयः पुष्पफलं काष्ठात्कामो
धर्मार्थयोर्वरः॥ पुष्पतो मध्विव रसः कामस्त्राभ्यां तथा स्मृतः॥ कामो धर्मार्थयोर्योनिः कामश्चा
थ तदात्मकः॥६०॥ नाकामं कामयत्यर्थं नाकामो धर्ममिच्छति नाकामो ब्राह्मणाः स्वन्नमर्थान्याचन्ति॥ नाकाम
तो विविधा लोकचेष्टा तस्मात्कामः प्राक्त्रिवर्गस्य दृष्टः॥६१॥ सुवेषाभिः स्वलंकृताभिर्मदोत्क
टाभिः प्रियदर्शनाभिः॥ रमस्व योषाभिरुपेत्य कामं कामो हि राजन्परमो भवान्नः॥६२॥ बुद्धिर्ममै
षा परिपार्श्वस्थितस्य मा भूद्विचारस्तव धर्मपुत्र॥ स्यात्संहितं सद्भिरफल्गुसारं समेत्य वाक्यं परमानृ
शंस्यं॥६३॥ धर्मार्थकामाः सममेव सेव्या यस्त्वेकभक्तः स नरो जघन्यः॥ द्वयोस्तु दक्षं प्रवद
न्ति मध्यं स उत्तमो यो निरतस्त्रिवर्गे॥६४॥ प्राज्ञः सुहृच्चन्दनसारलिप्तो विचित्रमाल्याभरणै
रुपेतः॥ ततो वचः संग्रहविग्रहेण प्रोक्त्वा यवीयान्विरराम भीमः॥६५॥॥

स्थितस्य परितः स्थाना परितः सर्वतो मलशोधकस्य अर्थः॥ नगस्थितस्यात्मशंसेति दृष्टं॥६४॥ हा सं
ग्रथं हेतना काम्यं मध्यम उत्तमो यथार्थ कामकृत्स्नमो धर्मात्तदा मन्यते इति फलितं॥६५॥ ५०

अनयोर्नकुलसहदेवयोः ॥ २१ ॥ २४ ॥ तद्धि निश्चितेनार्थेन प्रति ॥ अमृतसमं यथा स्यात्तथा मतौ ॥ आवयोर्विनि-
श्चयः ॥ २५ ॥ अनर्थस्य अर्थहीनस्य अधर्मिणः धर्महीनस्य ॥ २६ ॥ धर्मप्रदानेन ॥ विश्वस्तेषु अस्मद्वाक्यो वि-

स्थान न मोगो हि षां दै यो घो तय तिसो थेव तत ॥ एतस्मिन्नंतरे श्रेष्ठ समंतं समय ख्यात यं ॥ २० ॥ वचना-
ते ललनितो पार्थ वचनं वाक्य कंठयोः ॥ २१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो धर्मार्थकुशलो माद्रीपुत्रावनं-
तरं ॥ नकुलः सहदेवश्च वाक्यं जगदतुः परं ॥ २२ ॥ नकुलसहदेवौ ऊचतुः ॥ आसीनश्च शयानश्च
विचरन्नपि वा स्थितः ॥ अर्थयोगं दृढं कुर्याद्योगैरुच्चावचैरपि ॥ २३ ॥ अस्मिंस्तु वै विनिर्वृत्ते दुर्लभे
परमप्रिये ॥ इह कामानवाप्नोति प्रत्यक्षं नात्र संशयः ॥ २४ ॥ योऽर्थो धर्मेण संयुक्तो धर्मो योऽर्थमिथः
कृतः ॥ तस्मादुद्विजते लोको धर्मार्थाद्यो बहिष्कृतः ॥ २५ ॥ तस्माद्धर्मप्रदानेन साध्योऽर्थः संयतात्म-
ना ॥ विश्वस्तेषु हि भूतेषु कल्पते सर्वमेव हि ॥ २६ ॥ धर्मं समाचरेत्पूर्वं ततोऽर्थं धर्मसंयुतं ॥ ततः का-
मं चरेत्पश्चात्सिद्धार्थः स हि तत्परं ॥ २७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ विरेमतुस्तु तद्वाक्यमुक्त्वा तावेवा-
श्विनीसुतौ ॥ भीमसेनस्तदा वाक्यमिदं वक्तुं प्रचक्रमे ॥ २८ ॥ भीमसेन उवाच ॥ नाकामः कामयत्य-
र्थं नाकामो धर्ममिच्छति ॥ नाकामः कामयानोऽस्ति तस्मात्कामो विशिष्यते ॥ २९ ॥ कामेन
युक्ता ऋषयस्तपस्येव समाहिताः ॥ पलाशफलमूलाशा वायुभक्षाः सुसंयताः ॥ ३० ॥

श्वासवन्तः ॥ २७ ॥ धर्ममिति ॥ अथ धर्मार्थयोः ॥ समस्तेऽपि धर्मस्य पूर्वं त्वादिरुत्तममेवेतत ॥ षड्वे-
देन दर्शितं ॥ २८ ॥ कामस्यैव प्राधान्यं भीमसेन उवाच नाकाम इति ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ७ ॥ स्नमदश ॥ यद्यपि सर्वैर्यथा प्रत्येक उपदेशार्थे रहेतुनिनयासमन्वितत्वाम ॥ सर्वोऽसंपदं देहतः स्थितसे
वेयः ॥ सर्वोऽसंपदं देहतः स्थिति सर्वे पुरुषसाधारणोऽयर्थः ॥ कृतत्वा याराजनीते सारभ्यतारतिनमेवस्नु
त्वादयति प्रश्नोत्तरमेवतिनपिता मद्दमहाप्राप्तेत्यादिना ॥ अपरस्य परित्याग्मकाले ॥ तदा तेवर्तमान

सता स्ववर्णोत्तरत्वाहमपि तां मनोनग्नं निर्हृतत्वाकाकेरुको ॥ निरामयतां पार्थिव पार्थं भाषितां
गिरं नरेन्द्राः प्रशशंसुरेवते ॥ सर्वा पितान्पर्मरुतां महात्मनात्तदा प्रतीतान्प्रशंसवीर्यवान
पुनस्थापनकृतमरिन्द्रा सरंततः परं यमेममहीनचेतसः ॥ ८ ॥ त्यापदर्शमेवहगीता ॥ ९ ॥ युधिष्ठि
रवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ कुरूणां प्रीतिवर्द्धन ॥ प्रश्नं किंचित्प्रवक्ष्यामि तन्मे व्याख्यातुमर्हसि
॥ कीदृशाः मानवाः सौम्याः कः प्रीतिः परमा भवेत् ॥ आयत्यां च तदात्वे च के क्षमास्तान्वदस्व
मे ॥ न हि तत्र धनं स्फीतं न च संबन्धिबान्धवाः ॥ तिष्ठन्ति यत्र सुहृदस्तिष्ठन्तीति मतिर्मम ॥ १ ॥ दुर्ल
भो हि सुहृच्छ्रोता दुर्लभश्च हितः सुहृत् ॥ एतद्धर्मभृतां श्रेष्ठ सर्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥ भीष्म उवा
च ॥ संधेयान्पुरुषान्राजन्नसंधेयांश्च तत्त्वतः ॥ वदतो मे निबोध त्वं निखिलेन युधिष्ठिर ॥ ३ ॥ लुब्धः
क्रूरस्त्यक्तधर्मा निःकृतिः शठ एव च ॥ क्षुद्रः पापसमाचारः सर्वशङ्की तथालसः ॥ ४ ॥ दीर्घसूत्रोऽन
नृजुः क्रुष्टो गुरुदाररतस्तथा ॥ व्यसने यः परित्यागी दुरात्मा निरपत्रपः ॥ ५ ॥ सर्वतः पापदर्शी च
नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ संप्रकीर्णेन्द्रियो लोके यः कामनिरतश्चरेत् ॥ ६ ॥

कालेऽसत्यः हितीयेति शेषः ॥ ७ ॥ मित्रस्यार्थादिभ्यो नरं शात्वमाह ॥ न द्वौति ॥ सर्वे पापनिर्णीकर्तं ये यो
ग्यान ॥ ५ ॥ अलसो नयोगी दीर्घसूत्रकारी ॥ ५ ॥ कुष्टो लोकविदितः ॥ ८ ॥

५८

लब्धं कृतकृत्यतां यैस्तैर्यो लब्धकृतं ॥ ४४ ॥ नैष्ठिकसिद्धान्तरूपेणैतेन पूर्वं सर्वं स्वेच्छया वेत्ति ॥ ४४ ॥ ये:
पापादिपंचकेन निरतः सदुःखस्वलादि शिद्विर्यस्तत्समास्तर्वक मे हृदा हिमचाते ॥ नाभिनि नमस्समयम
मनीनाथैस्सरणाते नासीन लसा जेलत्ते ॥ गम्यपरणात्मका नात्यर्थं ॥ ४५ ॥ स्वेहा निरागहेय यो रूपल

नतोस्म हृत्वा दृष्ट्वा यथर्मराजो बाका निनेचा सनचिंत्य समयक ॥ ज्वा च यथा विनष्टं स्वयन्नैव लब्धतो
धर्मस्मृतो वरिष्ठ ॥ ४६ ॥ गुणिनि हिरवा च ॥ निःसंशयं निश्चित धर्म पास्ता: सर्वे भवंती विदित समागुणः
विमानका मस्यसमेदवाकास लं यहै नैष्ठिक यकूलोमे ॥ यदेन वृष्टणादत्तो मसाप्रिवाकोनिवोध
मनन्यभावः ॥ पापेन पापे निरतो नगीण नातो नधर्मे मनतो नकारो ॥ ४७ ॥ विमल कृतोषः समलोष
कां च नो विमनसा नेदुःखसमाल श्यमिदं ॥ भंना निना निस्वरणा समकूनिजरा विकारैस्सम स्वनिनानि
भयस्यानेलैः प्रतिबोधिता निमोल प्रजांसनिन नंच विज्ञः ॥ ४८ ॥ स्नेहन गुरुकस्य न चानिम्मानि रिनि
स्वयंभुर्भगवान् वाच ॥ बुधास्सु निर्वाणपरा भवंति न स्मान्न कृष्णा निय मपियंच ॥ ५० ॥ एतन्म यान
न नका मकारो यथा नियुक्तो स्मि तथा करोमि ॥ भूतानि सर्वाणि विधिर्विनिष्ठ के विधि वेयानि निनि
विनसर्वे ॥ ५१ ॥ नकर्मणा यान्न नया प्रमेष्ठी यज्ञाचिन देभवतीविरिन ॥ त्रिवर्गहीनो वि हि विद
ते थेन स्वाद हो लोक हिताय गत्वा ॥ ५२ ॥ ये पापा यनरुक्ता च ॥ नन लदेव च नमनोगलसमल
मानायतनो हिहितमत ॥ नदा प्रणो मस्य नदर्शिरे चनेकरूपवीतराग च च किरेनालि ॥ ५३ ॥

तर्गं ॥ एतेन मस्त के उक्तं भगवान्माहन चेति ॥ नरा पिपापात्म स्मिन्ना हव पार नि ॥ ५४ ॥ एतत्त्वदार्थं माह ॥ य
थेन्या दिना ॥ ५५ ॥ अर्थं मोदत्तवित ज्ञानी नलोक हिताय मोक्षायाज्ञवर्गी दीनो विगतस्य मर्थं रहस्य तान
विंदवे लभते एवीको पिकारी ॥ ५६ ॥

म.भा.
५९
59

अभिमानानि सर्वेनः प्रमाणानि शास्त्रादिनि स्पृष्टार्थे आरब्धकर्म प्रापितेनार्थेन वेस्पृहं नि विभूष
णाः आत्मायानवंदिताः ॥३॥ ४॥ कृतं उपकारं ज्ञातिनां वा पत्नायैतवानेकनक्षः न एव उपकर्तनीया

नरकं यान्ति स्मृहेदो विश्वस्ता धर्मवत्सलाः ॥ लोहकांचनतुल्यार्थाः सहन्तदृढव्रताः ॥२॥ ये चान्य
भिमानानि निरहंकारास्त्विभूषणाः ॥ सत्यहृताः परिज्ञनस्वामस्थे परमाः सदा ॥४॥ ये दृष्टाः शुद्ध
अशेषेभ्यः संविभक्तनैरुपः ॥ न स्मरंति विलीयंते शास्त्रं देयास्तस्माच्छुद्धयतेरिव ॥५॥ शास्त्रविज्ञातिनकेया
शलवंतो रागसंहता ॥ तस्य शीलगुणोपेताः संयोगाः शुक्लौ नमः ॥६॥ ये च दोषसमायुक्ता नराः
श्रोत्रकामयानवा ॥ ते था मप्युधमा राजन कृतव्राभिभवान्तकाः ॥७॥ एतकथाल्लडुराचारास्सर्वे
षामिति निश्चयः ॥८॥ उपाहिरबाच ॥ विलोरणा यमसंयंचूर्णोन मिक्रामितवतः ॥ मिवस्रो
हीकृतनक्षयः प्रोक्तलहदस्वमे ॥९॥ भीष्म उवाच ॥ हंतं ते वर्तयिष्ये हामीति दासंब्रुयाननंतुरी
चादिशिपहुतं स्नेहेंभुमनजाथिप ॥१॥ ब्राह्मणोस्य प्रदेशीयः कश्चित्तब्रह्मविवर्जित ॥ आमंद्र
स्थितनीरूपविशाशाइस्पकांदया ॥२॥ न यद्स्थ्र्येन गुनः सर्ववर्णाविशेषवित् ॥ ब्रह्मणः सर्वप
पश्यमाने च निरतो भवेत ॥३॥ तृप्यत यमपागस्पतनोऽभिताम याचत ॥ पतिश्रयं च ब्राह्मणेभिता
वैतुपयश्यांश्चिकां ॥४॥ प्रादातनस्मसविप्रायवृक्षचमहेशोधन ॥ नारीं चापि विवयोपेतां भर्तारिविरहि
तानेष्या ॥५॥ पतनस्पृशाप्य हृष्टाना हस्याः सर्वे ह्विज्ञलया ॥ नास्मि नरहृदवेरा ऋतनपाइमेशिरसो
नमः ॥६॥ कृइवाथ्येवक्षस्यास्पृष्टाहाष्यं वायथाकरोतन ॥ नयापसस्त्वबहीस्वमनहृष्टगवपालये
॥७॥ मामणावेपंपरंपनमकरो वै वागीतनमः ॥ वक्षांगास्त्वचानिःसर्वेसवेंतो वनगोचरान् ॥१५॥

कृपः सिंचइह ॥८॥ स्वर्यपरेतेसज्ञातेहपनमृणाहनेवाशुक्लनेर्थेयेनसड्गतिहासे ॥८॥ १॥ ब्राह्मवेदलउ
केकर्मवनाहिवर्जितः हृयंगहे ॥३॥ वयोपेतांशुवन्तोसंविपार्थः भर्तारहितांदासीमित्यर्थः ॥४॥ च

॥ अप्रमत्तः सनवहितः ॥२२॥ अज्ञानात्मनः एकान्ते कार्यार्थमेव सेवते न तु धर्मार्थमिति निकार्थस्येति ॥ २२
विलोचनः विपरीत दृष्टिः ॥२४॥ नास्तिकमिवाविकं आविकं मे एकं वलः ॥२५॥ अनर्थे निर्दन्ते के यान ॥

अमन्त्रो लोकविद्विषः समयेचानवस्थितः ॥ विष्णुनो स्नानकृतप्रतोमत्सरी प्रातिनिश्चयः ॥२॥ इत्थी
लोयात्मनात्मा च न्यूंशस्तः किनवलस्या मित्रेरपकानि नित्यामित्कृते यं परस्पर ॥३॥ इदं तत्र यथा
शान्तियो ननक्षत्रविमदथी ॥ अपेये मयि यो गुरुके सदा मिनम र्त्सं ॥४॥ अस्थानकोपनो गुरुकोप
स्यात्कस्मात्तिरुष्यते ॥ सद्दर्शनव कत्वमना स्वत्वनानि किल्विषी ॥५॥ अस्य पायकलेन सुस्तः
यात्तानाम्नेनापि च ॥ कार्यमैत्री च मित्रशमितद्वेषी नरापिव ॥६॥ तात्र मित्रं च न स्त्री य एव जित्सप्रता
विलोचनः ॥ नरक्षनिवकल्याणप्रः कर्णानात्दृशोनरं ॥७॥ मनयो दृष्टपूतः कोयो निर्दोषः पक्ष
लथा ॥ परोपतापी मित्रभुक नथा प्राणीतवैरतः ॥८॥ कृतसम्यापमेतानि न संपेयः कदाचन ॥
क्रियावित्वपीत्वसंचेयः संपेयानामि मेसंप्रा ॥९॥ कृलीनाबालकासंपन्नज्ञानविज्ञानकोविदः ॥ रू
पवन्तो गुणोपेतास्त्यालज्ञाजिनः अमा ॥१०॥ सन्मित्राम्यकृतं तोषसर्वतात्वा भवर्जिता ॥ आर्य
गोणानिष्कपटाः सत्यसंधा जितेन्द्रियाः ॥११॥ आपायशीलाः सत्तं कुलपुत्राः कृतज्ञः ॥ तेष्वेः अस
कः स्थितानालि प्राण्याणा पार्थिवेन हि ॥१२॥ यथा यातिसमाचारः सुप्रतप्तोति हि प्रभो ॥ नास्थाने कोप
वनस्पनताकस्मात्विमित ॥१३॥ विरक्तस्यन दुःखानि मत्सरापृष्ठको विदा ॥ आत्मानं पीडयित्वापि
सहत्कार्यपरायणः ॥१४॥ विरक्तं निन मित्रे भक्तो नानोरक्तमिवापिके ॥ कोप्यप्रसन्नो भवत्ये हास्यामानतो
भवतीश्रुच ॥१५॥
विरामं दर्शयेति ॥ भवति च लोभमोहाभ्यां विरागं न दर्शयंतीति योजना विरक्तं नीति सर्वश्लोका
दिपरिणामे नानवज्ञते ॥ पादान्तरेनस्पष्टार्थः ॥१६॥

नस्यो॥ ७॥ सामुद्रिकान् सतो महाप्रोन्नतगतान्॥ ७॥ कांदिशं व्रजामीत्याकुलः कांदिशमनः॥ ८॥ इत्येवप्रदे
शीघ्रमुवाच॥ नस्यां निशायां व्युष्टायां गते तस्मिन् द्विजोत्तमे॥ निष्क्रम्य गौतमोगत्वा समुद्रं
प्रतिभारत॥ ९॥ सामुद्रिकान्स वणिजस्ततो ऽपश्यत् स्थितान्पथि॥ स तेन सहसार्थेन प्रययौ सागरं
प्रति॥ १०॥ स तु सार्थो महान्राजन् कस्मिंश्चिद्गिरिगह्वरे॥ मत्तेन द्विरदेनाथ निहतः प्रायशो ऽभवत्॥ ११॥
स कथंचिद्भयात्तस्माद्विमुक्तो ऽतिजीवितः॥ कांदिशीको जीवितार्थी प्रद्रुतोत्तरां दिशं॥ १२॥ स तत्
सार्थात्परिभ्रष्टस्तस्माद्देशात्तथात्मनः॥ एकाकी व्यचरत्तत्र वने किंपुरुषो यथा॥ १३॥ स पन्थानम
थासाद्य समुद्राभिसरं नरः॥ आससाद वनं रम्यं दिव्यं पुष्पितपादपं॥ १४॥ सर्वर्तुकैराम्रवनैः पु
ष्पितैरुपशोभितं॥ नन्दनोद्देशसदृशं यक्षकिन्नरसेवितं॥ १५॥ शालैस्तालैर्धवैर्नागैः कालागरु
वनैस्तथा॥ चंदनस्य च मुख्यस्य पादपैरुपशोभितं॥ १६॥ गिरिप्रस्थेषु रम्येषु तेषु तेषु सुगन्धि
षु॥ पत्तालिनिम्नोन्नतानि विहङ्गानां रुतानि वै॥ १७॥ भारुण्डा इति विख्याता विचित्रा गरुडोपमाः॥
ततो ऽपश्यत्स रम्येषु स्वर्णाभसिकतातले॥ १८॥ देशे समे सुविस्तीर्णे काञ्चनदेशसमे नृप॥ प्रियाल
सुसमाहृतं न्यग्रोधं च समंडलं॥ १९॥ शाखाभिरनुरूपाभिर्भूषितं छत्रसन्निभं॥ तस्य मूलं च सं
सिक्तं वरचन्दनवारिणा॥ २०॥ दिव्यपुष्पान्वितं श्रीमत्पितामहसदोपमं॥ तं दृष्ट्वा गौतमः प्रीतो
मुनिः कांतमनुत्तमं॥ २१॥ मेध्यं सुरगृहप्रख्यं पुष्पितैः पादपैर्वृतं॥ तमागम्य मुदा युक्तस्तस्याध
स्तादुपाविशत्॥ २२॥ तत्रासीनस्य कौन्तेय गौतमस्य सुखः शिवः॥ पुष्पाणि समुपस्पृश्य प्रव
वावनिलः शुभः॥ २३॥ ह्लादयन् सर्वगात्राणि गौतमस्य तदा नृप॥ २४॥

शेषमस्कंधपकत्र॥ ५९॥ ॥ ६०

तदा तं गौतमो राजन् दृष्ट्वा दस्युगणालयम् ।। हिंसायां देहिनां दृष्टीनः सदा प्राणिवधे रतः ।।२९।। गौतमः
सन्निकृष्टेण दस्युभिः समन्तात्परिवारितः ।। तथा तत्र वसन्तस्य दस्युग्रामे स्वकर्मणा ।।३०।। आसन् बहवो
मासा निवृत्तः पापिनो वहन् ।। ततः कदाचिदपरो द्विजस्तं देशमागतः ।।३१।। जटाचीराजिनधरः स्वा
ध्यायपरमः शुचिः ।। विनीतो नियताहारो ब्राह्मणो वेदपारगः ।।३२।। स ब्रह्मचारी नदेशः सर्वानस्यैव
सप्रियः ।। तं दस्युग्राममागम्य स ग्रामे गौतमो न सो वसन् ।।३३।। स तु विप्रगृहान्वेषी शूद्रवर्ज्यशिवेतकः ।। ग्रामे
दस्युसमाकीर्णे व्यचरत्सर्वतो दिशः ।।३४।। ततः स गौतमगृहं प्रविवेश द्विजोत्तमः ।। गौतमस्त्वाभिषि
मा स्थलावन्यो स्येन संगतो ।।३५।। चक्रो गभार स्कन्धे ततश्चतः पाणिना तथा ।। रुधिरोक्षितकायं
गृहद्वारमुपागतं ।।३६।। तं दृष्ट्वा पुरुषाद्यं समसत्तु ब्राह्मणो वाचा तं ।। प्रविशन्तं द्विजो वीक्ष्य विप्रं व्राकम
प्यात्रवीत् ।।३७।। किमिदं कुरुषे मोहाद्विप्रस्त्वं हि कुलोद्वहः ।। मध्यदेशप्रसूतानां दस्युभावं गतः क
थं ।।३८।। पूर्वान्स्मर द्विजश्रेष्ठ तानीन् प्रख्यातान्वेदपारगान् ।। तेषां वंशे भिजातस्त्वमीदृशः कुलपांस
नः ।।३९।। प्रबुद्ध्यात्मानमात्मना सत्त्वशीलकृतं तदा सम ।। अनेको ग्रावसारात्त्यज्य तावास्मिन्हं द्विज ।।४०।।
एवमुक्तः स सुहृदा तेन तत्र हितैषिणा ।। प्रत्युवाच ततो राजन्निर्विश्विनो दुःखितस्तदा ।।४१।। निर्धनो
स्मि द्विजश्रेष्ठ नापि वेदविदप्यहं ।। वित्तार्थमिह संप्राप्तं विद्धि मां द्विजसत्तम ।।४२।। तव दर्शनात्तु वि
प्रेन्द्र कृतार्थोऽस्म्यद्यैव द्विज ।। आवां हि सह यास्यावः श्वो वसस्वाद्य शर्वरीम् ।।४३।। स तत्र न्यवसद्दि
जो [illegible] ।। न पितर्क्षयमानो [illegible] ।।४४।। [illegible]
[illegible] ।।

स.आ.
११
65

२१॥ येषेन चेहता: शेषेन बद्धस्ततेन: शीघ्रा इत्यर्थः॥२२॥२३॥२४॥

अशोकावनिकं प्राप्ते गौतमस्यपर्मरा॰तवा। घपल्लकाश्यपोकामीक्षिमागमनकारणं॥१॥ततो
ब्रवीत्तौतमस्तु हरिश्चन्द्रं महामते। सम्प्रत्यागमनाकांतोर्हमाश्रमिमिलिमारक॥२॥तंकाश्यपोब्रवी
त्नीतोनो तंडांकतेमर्हति॥ कतकार्योद्विजश्रेष्ठ सद्यो यास्य सेरव्हान॥३॥वतविप्रास्यथोक्ति
हिहेदस्यातिमतं ग्रथा॥ तारेपथ्ये तयादेवकांसमेत्र मितिप्रभा॥४॥मार्गमेलो क्षितोमिन्नसह
तं क्षेवतेनवि॥ तोर्हतयाग्रातिया ग्रभि भविष्यशिप्यात्तवान॥५॥ततः प्रभातसमये सत्तोगुरु
ब्रवीहिदं॥ गच्छमी ष्प्रयथानेत फलकतो भविष्यसि॥६॥तन्हिवाजनं गत्वा राजसयिप्रविम
हान॥ विरूपालसानित्योनः सत्रोमममहाबल॥७॥स गच्छ हितम्त्यलेसमद्काप्रयोहिजः
कामानभीप्सितांस्तस्थं दानानां स्वत्रसंशय॥८॥इत्युक्तः प्रययौराजनगौतमोविगतक्रमः
फलाग्रमूलकत्याणिभत्रयनमपचेहत॥९॥ तंदृताणकमत्यानितकपत्राणावनानिच
नमिन्त्रप्रिमहाराजम्सेवमानोद्रतंययौ॥१०॥ततोमेरुव्रजेनामनमरचोलतोरणं॥ शोलप्रा
कारवप्रंच शोलपद्मकलेतथा॥११॥विदितग्रामभवतस्यराजसेदस्पृशीमतः॥ अदिनः सहदा
राजन्तीयमाणः प्रियातिथि॥१२॥ततः मराजसेदः स्नानप्रेष्यानाहप्रपितृहि॥ गौतमोनगरद्वा
राशीघ्रमानियतामिति॥१३॥ततः शरवरानस्मान्त्रहृष्टाश्शेषेन चेहना॥ गौतमेस्यमिभाग्वतः
शरहारमुपागमत॥१४॥तेनमुन्तमेदाराजराजप्रेष्याहृष्टाद्विजं॥ नरस्वन्तगोभानगच्छराजा
नांइष्टुमिच्छति॥१५॥ सात्वसाधिप्रतिवीरोविद्युपात्त्वतिष्ठतः॥ सत्वान्तरन्तिवेदष्टुतनाविप्रंस
विधीयतां॥१६॥

२ ॥ एकोनचत्वारिंशः गिरि ॥ ८ ॥

सन्तर्पितः प्रशान्तश्च स्पृष्टः पुण्येन वायुना ॥ स तत्र मासाद्य सुखं पश्चाद्भास्करस्यास्तमभ्ययात् ॥ २० ॥ ततो
स्तं भास्करे याते संध्याकाल उपस्थिते ॥ आजगाम स्वभवनं ब्रह्मलोकात्खगोत्तम ॥ २१ ॥ नाडीजंघ इ-
ति ख्यातो दयितो ब्रह्मणः सखा ॥ बकराजो महाप्राज्ञः कश्यपस्यात्मसंभवः ॥ २२ ॥ राजधर्मेति वि-
ख्यातो बभूवाप्रतिमो भुवि ॥ देवकन्यासुतः श्रीमान्विद्वान्देवसमप्रभः ॥ २३ ॥ मृष्टाभरणसंपन्नो भू-
षणैरर्कसन्निभैः ॥ भूषितः सर्वगात्रेषु देवगर्भः श्रिया ज्वलन् ॥ २४ ॥ तमागतं खगं दृष्ट्वा गौतमो
विस्मितोभवत् ॥ क्षुत्पिपासापरीतात्मा हिंसार्थी चाप्यवैक्षत ॥ २५ ॥ राजधर्मोवाच ॥ स्वागतं भवते
विप्र दिष्ट्या प्राप्तोसि मे गृहे ॥ अस्तं च सविता यातः संध्येयं समुपस्थिता ॥ २६ ॥ मम त्वं निलयं प्राप्तः
प्रियातिथिरनिंदितः ॥ पूजितो यास्यसि प्रातर्विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २७ ॥ नि आपद्धर्मे कृतघ्नो-
पाख्याने ॥ २८ ॥ भीष्म उवाच ॥ गिरं तां मधुराक्षरां गौतमो विस्मितस्तदा ॥ कौतूहलान्वितो राजन्
राजधर्माणमैक्षत ॥ २९ ॥ राजधर्मोवाच ॥ भोः कश्यपस्य पुत्रोहं माता दाक्षायणी च मे ॥ अतिथि-
स्त्वं गुणोपेतः स्वागतं ते द्विजोत्तम ॥ ३० ॥ भीष्म उवाच ॥ तस्मै दत्त्वा स सत्कारं विधिदृष्टेन कर्मणा
शालपुष्पमयीं दिव्यां बृसीं वै समकल्पयत् ॥ ३१ ॥ भगीरथरथाक्रांतदेशान्गंगानिषेवितान् ॥ ये
चरंति महामीनांस्तांश्चास्य समकल्पयत् ॥ ३२ ॥ वह्निं चापि सुसंदीप्तं मीनांश्चापि सुपीवरान् ॥ स गौ-
तमायातिथये न्यवेदयत काश्यपः ॥ ३३ ॥ भुक्तवंतं च तं विप्रं प्रीतात्मानं महातपाः ॥ क्लमापन-
यनार्थं स पक्षाभ्यामभ्यवीजयत् ॥ ३४ ॥ ततो विश्रांतमासीनं गोत्रप्रश्नमपृच्छत ॥ सोब्रवीद्गौत-
मोस्मीति ब्रह्म नान्यदुदाहरत् ॥ ३५ ॥ तस्मै पर्णमयं दिव्यं दिव्यपुष्पाधिवासितं ॥ गंधाढ्यं शयनं प्रादात्स शि-
श्ये तत्र वै सुखं ॥ ३६ ॥ ॥

स.प्रा.
६२
62

५॥ विलिमास्थं हनेन॥ २७॥ इष्टतः इयद्देशा॥ २८॥

तास्तेश ज्ञितारात्रानिघसाद्द्विजसत्तमाः॥ तिलदर्भोदकेनाथ अर्चिताश्चैपिव द्विजाः ७॥
विश्वेदेवाः सपितरः साग्नयश्चोपकल्पिताः॥ विलिमाशुघ्यवंतस्त्रसप्रचारः स्मृतास्ताः
अरातंतमहारातनतत्र पत्रयोयथा॥ ततोऽसौ इन्दुः पार्श्वे वसौ कातिमलासुमाः॥ ५॥
वराञ्च हर्णाविप्रेभ्यः प्रादान्मधुहृतस्तताः॥ तस्मानिसंमहादाशास्त्रमायांचवद्दवो द्विजाः ६॥
ईप्सितंभोजनं वर्तमंतेस्मकंतंसमरा॥ विशाघनस्तकांतिर्का हितेभ्यः सप्रयच्छति॥ ७॥ पा
रयपायेरत्नानि घोरांमास्यामितिज्ञाति॥ सर्वाणराजनंचैवमणीनथ च शाक्तिकान्॥ ८॥
वस्त्राणि हारान्धनांश्चैव वैदूर्याणि जिनरांकवान्॥ रत्नराशीनि निदिष्यद्विनाशार्थं समारतः॥ ९॥
ततः प्राह द्विजश्रेष्ठान्निरूपितासम [illegible]॥ गृह्णीतातोषेनातियथा स्वादयथेष्टतः॥ १०॥
येषुयेषु च भावेषु भक्तवो द्विजसत्तमाः॥ तांस्तेनादायगच्छध्वं स्वर्वेषणनीतिभारतः॥ ११॥ इ
त्युक्तवचनेतस्मिन्राजन्हष्टे इमहामानि॥ यथेष्टंतानि रत्नानि जगृहुर्ब्राह्मणाः पृथक्॥ १२॥ ततो
महार्हाणि सर्वाणि रत्नैरभ्यर्चिताः शुभैः॥ ब्राह्मणाः सुहृष्टमनसः संप्रीताः स्वस्वमभवन्॥ १३॥ त
तस्तान्राजहंसैः ज्ञाद्विजानाहशुनवचः॥ नानादेशगतावातनु नगहसाम्रानिधिप्रवेशः॥ १४॥ उ
पेकेदिवसविप्रा मानवाह्लीहमयंकाचित॥ राजहसेभ्यः प्रमादघ्नकिंहृतापातसाचिर॥ १५॥ त
तः प्रहृष्टः सर्वे विप्रसेवाः समेतनः॥ तांनमोपित्र वर्णास्वभारमादायस्वगृहः॥ कृष्णातस्य
हरभ्यांस्यग्रोथंसमधागमन॥ न्वधीदृश्च परिप्राप्तः स्नातस्य द्वोपितस्य सः॥ १६॥ तनतलम
भ्यागाद्राजनराजयमीद्यगोतनमः॥ स्वागतेनाभिनंद्य गोनमंमिश्रवतालः॥ १७॥॥

६२

ततः स माद्रवद्धृष्टो विस्मयाद्द्विजसत्तमः ॥ गौतमः परमर्षिं तां पश्यत्स्वरमाविस्मितः ॥ ५ ॥ तैरे
वसहितो रामो तौ वेश्मन्तौ मुपाश्चत ॥ दर्शनेरात्मसेदृस्यकोलमायो द्विजसत्तम ॥ ६ ॥ उनिश्चा
पद्मसंकुलनद्योपाख्याने ॥ ६ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ततः स विदितो रामः प्रविश्य गृहमुत्तमम् ॥ इतिहो
रात्मसंदेशाग्निपस्सादृश्यमनोनमे ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा गौतम वरगोत्यायान्यत्रह्म चारिके ॥ ततत्वाख्यानमहा
रामशेरवमायारतेद्विजः ॥ ८ ॥ ब्रह्मवंशसद्दीनस्यमायायोपरतस्य च ॥ गौतमं मायविहोराजा
निवासेसमगच्छत ॥ ९ ॥ रामसोवाच ॥ कृतेनिवासः कस्यायाः किं गौतमबाह्यमपीवते ॥ तत्तद
द्विजभौः कार्या विस्मयस्तथाथा सत्त्वं ॥ १० ॥ गौतम उवाच ॥ मध्यदेशप्रसूतोहं वाशोमेरावरा
नये ॥ पृच्छापृतनमेगौयासेसत्यमेतद्वीमिते ॥ ११ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ततो रामाविमस्त्येकंष्ठका
ये मिदं मेवेत ॥ कथं तासहकृतं मेस्याद्धितिद्वैयान्यचिंतयत ॥ १२ ॥ प्रथेवेजमनाविप्रः सहृत्त
स्य महात्मनः ॥ सप्रोषितस्सुतेनाथ कामरूपेन मर्मानिके ॥ १३ ॥ न स्वप्रियं करिष्यामि सद्धिमा
मात्रिनः सदा ॥ धातानसेवोथवा श्यामोस्त्वाचहृदयेगमः ॥ १४ ॥ कलिनेवैवहूयनं किंविचा
ष्यमतः परं ॥ ततः स हृष्टा विप्राणां विडधोस्मन्लेहकृते ॥ १५ ॥ स्नातानामनसंप्राप्येश्वमहः
हौ मवासस्रा ॥ १६ ॥ तान्नागतान्द्विजश्रेष्ठान्विरूपान्त्वा विशांपते ॥ यथाहं प्रतिजग्राहः
विधिदृष्टेनकर्मणा ॥ १७ ॥ इष्ट्वा तेषां तसे सत्कालात्तसेद्दृष्टपाणिसन्नात ॥ भ मोदरजेश्गामी
णाप्रेष्ठैर्भवनसत्तम ॥ १८ ॥

स.ग्रा.
५३

63

॥ कंकालग्रासि ॥ ८ ॥

दुराचारस्तद्वेद्धीरैर्विनिर्नेर्लिप्तो मया ॥ निकृपो हा कृपाकारः इत्थं द्रष्टुरिवायसः ॥ ५ ॥ सो
नमः स्मरनस्तत्र तेनो हितं मनो मम । तत्र पीडामितो गता राजयमनिवेशनं ॥ ६ ॥ तावत्तत्र
विष्णुदूता स्तायदिवीव निमाचिरं ॥ स एव मक्कमस्तरिता रदोभिः स्महितोययौ ॥ ७ ॥ स ग्रीव ते
न चापषणत कंकाल राजयमं गतः ॥ स कृतघ्न गमस्तत्रो रात्सेहस्यपीमतः ॥ ८ ॥ नरसगणाः
पशवान्नाभितेन मत्र दूजणायत्वे ॥ तत्तो विहरेत गरुड गौनं मेरानस्माफलं ॥ ९ ॥ राजयमेश्वशीघ्रं
पद्मास्थितं रणो मित ॥ तमा ग्रा हा थ रताभिकृतं मेरुतत्रजयगुः ॥ १० ॥ राजस्तु दर्शयामास सः श
रीरराजयमेगा ॥ तनत्रेभकृषनचयौ नसेना पकारिणा ॥ ११ ॥ फरोदराजनातं दृष्ट्वा सामात्सः
स पुरोहितः ॥ आजैना दृष्टस्समहानभतस्य निवेशने ॥ १२ ॥ तत्तो कुमारं च पुरं च भूयात्तस्य मा
नसं ॥ अथाब्रवीत्नृपः पुत्रः पापोयं वध्यतामिति ॥ १३ ॥ अस्य मांसैरिमे सर्वे विहरंतु यथेष्टतः
पापाचारः पापकर्मा पापात्मा पापसाधनः ॥ १४ ॥ हंतव्योयं मम स्निभवद्भिरिति राक्षसाः ॥ १५ ॥
स कंकाल राक्षसैर्द्रागो राक्षसानोर विक्रमा ॥ १६ ॥ नैककर्मेत भक्ष्यितं पापकर्मा णमित्युत द
स्युना दीयनामेघ साधय पुत्रकृपा पमः ॥ १७ ॥ तस्य दूलि महानगर राक्षसेइ निषाचरा ॥ शिरो
भिः प्रणताः सर्वमाहरन् राक्षसस्थितं ॥ १८ ॥ नरातमहेतस्मित तोभ तगा या स्य किंचित्
पवमानिनि तानाहूय राक्षसैर्होनिशाचरान ॥ १९ ॥ दस्युनादीयनामेषः कृतघ्नोयं वराक्षसः
इत कंकाराक्षसालेनस्थलपरिशपापाणयः ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ९३

नस्य पत्वा ग्रविलेपैः क्रमेण पनयतत्वगः ॥ ३ ॥ जोचापकरो हीमान्भोजनेचाप्यकस्यपन
सम्भकवान्सर्वविद्यातो यो न मोचितं नयनरा ॥ हारकस्या मिरूपस्यभारोग्यसमहान्कया ॥ ३४ ॥
गृहीतोलाभमोहाभ्यां हरेच गामनेनमम ॥ नचाप्ति पथिभोक्तव्यं प्राणसंस्थारागामम ॥ ३५ ॥
किंकृत्वा रपि विद्यावैप्राणानित्यभ्यविनयन ॥ ततः सप्तथिमोकतांप्रेसुमाणेन किंचन ॥ ३६
कनज्ञः श्रहयत्याज्ञमनसेदं विचिंतयन् ॥ अयंवकपतिः पार्श्वेमो समरोशिस्थितो महान् ॥
रमेद्व्वागृहीतात्र पापात्स्वसमामिद्रत ॥ ३७ ॥ रत्यपद्मकनद्रोपाध्याने ॥ ३ ॥ भीकस्त्याच
श्रुत्वतन्नमहाविद्यानन्तलोवातसारथिः ॥ नस्याविहरेरवार्थे वेगेईणकतोभवेत ॥ ३ ॥ स
चापिपार्श्वसखापविष्टलोवकराहतदा ॥ कनज्ञस्तसदृशामातं निवासस्थाग्रतः ॥ ४ ॥ न
तोहीमेनलोभेनविश्रतोनिजवानतं ॥ निहृयचमसातुरः शोचवंधनदृष्टवान ॥ ५ ॥ सने
विपदशेमायाकृत्वाग्रवयवनदा ॥ तगृहीत्वा सर्वविचं थयोडनन्तंपदिजे ॥ ४ ॥ ननोन्य
स्मिनगनेकाहिविरूपात्वाब्रवीत्सातं ॥ नप्रेतराजथमाणमस्यपत्वलगोत्नमे ॥ ५ ॥ सर्व
संप्राप्यवृद्धाणिविंदनयोतिसर्वदा ॥ सोवाहुष्टाकरुराविलननगकृतिगृहेवसः ॥ ६ ॥ उभेदि
रात्रिसंप्राप्ते नाभ्यगात्स्वममालयं ॥ तस्मान्मश्रुद्धतेभावीसमर्मतावगाहत ॥ ७ ॥ साथ्या
येनविष्णोहिप्रस्यवर्वेसवजितः ॥ तंगतनक्षत्रमेशंकाहन्मानसहितापम ॥ ८ ॥ ॥

नदयेनस्यववना त्रिहतो गौतमेन वै ॥ नैवासनशिकस्युवतः संजीवितो वकः ॥ ११ ॥ राज
धर्मो वकः प्राह प्राणि प्रमध्रुवं रक्ष ॥ यदि नैव ग्रहकृतासपि कृतैः सरेस्य ॥ १२ ॥ स्वबोधमे
स्वदयितं गौतमं जीवयेत्सतत ॥ तस्य माकी समा बाधवासवः पुरुषर्षभ ॥ १३ ॥ सिकास्तेन
नविप्रगौतमं जीवयन्तदा ॥ संभोरो पक्करे राजं लसमासाद्य वकाधिपः ॥ १४ ॥ तं परिस्वज्य
हृदये प्रीत्या परमया युतः ॥ अथ तं पापकर्माणं राजधर्मा वकाधिपः ॥ १५ ॥ विसर्जयितासध
नमविशेषस्वम्यालयं ॥ यथोचितं च तं सकोपयौत्रह्मास्तदस्तथा ॥ १६ ॥ ब्रह्मा चैनं महात्मानं
मालिंग्यनाभ्यपूजयत ॥ गौतमस्यापि संप्राप्य पुनः सांवरालयं ॥ १७ ॥ स्थरायां जनयामास
श्रुद्रानडः कृतकारिणः ॥ १८ ॥ शापश्च सुमहांस्तस्य दत्तः सुरगणैस्तदा ॥ १९ ॥ कुक्षौ पुनर्भवः पा
पोयं जनयिता विरान्न्हतानं ॥ २० ॥ निरयं प्राप्स्यसि महत्कृतघ्नोयमिति प्रभो ॥ एतत्प्राह पु
रा सर्वं नारदो मम भारत ॥ २१ ॥ संस्मृत्य चापि सुमहदाख्यानं भरतर्षभ मयापि भवते सर्वं
यथावद्वर्णितं ॥ २२ ॥ कुतः कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सुखं ॥ अश्रद्धेयः कृतघ्नो हि
कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ २३ ॥ मित्रद्रोहो न कर्तव्यः पुरुषेण विशेषतः ॥ मित्रध्रुक्नरकं घोरम
नंतं प्रतिपद्यते ॥ २४ ॥ कृतघ्नेन सदा भाव्यं मित्रकामेन चैव ह ॥ मित्राच्च लभते सर्वं मित्रात्पू
जां लभेत च ॥ २५ ॥

कृत्वा तं वेदशाः पापं दस्यु भयः प्रदुद्रुवत्॥ ३१॥ दृष्ट्वा व्याधिनैकेन तमनेन पापकारिणा॥ कृत्वा
दाम्बुधिराजेन्द्र कृतघ्नेनाधमेन ते॥ ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरे भग्नव्रते तथा॥ निष्कृतिर्विहिता स
न्तः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः॥ ३२॥ मित्रद्रोही कृतघ्नश्च नृशंसश्च नराधमः॥ क्रव्यादैः कृमिभिः
मित्र्यानेतैर्भक्ष्यन्ते हि नराधमाः॥ ३३॥ त्वापहमेकः कृतघ्नो पापात्मानेन॥ ३४॥ भीष्म उवाच॥ ततस्तस्मै
वकपतेः कोपयामास ताः सु॥ रत्नैर्यो ये च बहु मित्रैस्समन्ते कृतम्॥ ३५॥ ततः प्रजास्त
स्य नित्यं करात्ते प्रतापवान्॥ येन कार्याणि विधिवद्वसिष्ठस्य कारयन्॥ ३६॥ तस्मिन्काले च
सुरभिर्देवी दाक्षायणी शुभा॥ उपरिष्टात्ततस्तस्य सा बभूवपयस्विनी॥ ३७॥ तस्या वक्त्राच्च्युतः
फेनः क्षीरमिश्रस्तदानघ॥ सोऽपतद्वै ततस्तस्य चितायां राजधर्मणः॥ ३८॥ ततः संजीवित
स्तेन बकराजस्तदानघ॥ उत्पत्य च समीयाय विरूपाक्षं बकाधिपः॥ ३९॥ ततोऽभ्यगाद्देवराजो
विरूपाक्षपुरं तदा॥ प्राह चेदं विरूपाक्षं दिष्ट्या संजीवितस्त्वया॥ ४०॥ श्रावयामास चैवेन्द्रो विरू
पाक्षं पुरातनम्॥ यथा शापः पुरा दत्तो ब्रह्मणा राजधर्मणः॥ ४१॥ यदा बको न यातो राजन्ब्रह्माणं
नो पसर्पति॥ ततो रोषादिदं प्राह खगेंद्राय पितामहः॥ ४२॥ यस्मान्मूढो मम सभां नागतोऽसौ
बकाधमः॥ तस्माद्वधं स दुष्टात्मा न चिरात्समवाप्स्यति॥ ४३॥ ॥

म॰भा॰ शां॰ ६५

65

कथान्तान्यथेमाह ॥ चरित्राण्यरति ॥ २६ ॥ २७ ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतु
र्धरवंशावतंसगोविंदसूरिसूनोर्नीलकंठस्य कृतौ भारतभावदीपे शांतावापद्धर्मोऽर्थः

मित्रद्रोही गोघ्नभंजी न मित्रेणाणयत्समश्नुते ॥ सत्कारैः कृतमेभिर्मित्रश्च जयेत विचक्षणः ॥
२५ ॥ चरित्राज्जायते धर्मः पापः कृतघ्नो निरयाचयः ॥ मित्रद्रोही हि कुलांगारः पापकर्मा नरा
धमः ॥ २६ ॥ एष धर्मभृतां श्रेष्ठ प्रोक्तः पापो मया तव ॥ मित्रद्रोही कृतघ्नो वै किं भूयः
श्रोतुमिच्छसि ॥ २७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तदा वाक्यं भीष्मेणोक्तं महात्मना ॥
युधिष्ठिरः प्रीतमना बभूव जनमेजय ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहि
तायां वैयासिक्यां शांतिपर्वणि आपद्धर्मे कृतघ्नोपाख्याने समाप्तम् ॥ शुभं ॥

प्रकाशः समाप्तिमगमत् ॥ शुभं भवतु कल्याणमारोग्यं सुखसंपदा ॥ ॥ ॥ संवत् ॥ १८८८ ॥

राम
६५

66